ЖУРНАЛ

ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

JOURNAL

OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

1 БРОЙ / 2020

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"
ШУМЕН, 2020

ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР:

проф. д.и.н. Иван Русев, Икономически университет – Варна

СЪСТАВИТЕЛИ:

д-р Невян Митев
Симеон Кулиш

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

проф. д.и.н. Дариуш Розмус, Университет Humanitas в Сосновиец, Полша
проф. д-р Атила Барани, Университет в Дебрецен, Унгария
проф. д-р Росица Ангелова, ШУ „Епископ Константин Преславски"
доц. д-р Васил Параскевов, ШУ „Епископ Константин Преславски"
доц. д-р Иво Топалилов, ШУ „Епископ Константин Преславски"
доц. д-р Николай Кънев, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий"
доц. д-р Стела Дончева, НАИМ–БАН
доц. д-р Стефан Минков, ШУ „Епископ Константин Преславски"
доц. д-р Цветана Иванова, ШУ „Епископ Константин Преславски"
гл. ас. д-р Иван Вълчев, СУ „Св.Климент Охридски"
гл. ас. д-р Михаил Христов, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий"

Финансирането на изданието се осъществява с личните средства на съставителите. Този брой се издава със съдействието на Драган Илиев, Кольо Хубенов и Филип Гроздanов.

ISSN 1314-748X (print)
ISSN 2683-0418 (online)

© Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен, 2020

JOURNAL OF HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

EDITOR-IN-CHIEF*:*

Prof. Dr. Hab., *Ivan Roussev, University of economics – Varma*

COMPILERS*:*

Dr. Nevyan Mitev
Simeon Kulish

EDITORS*:*

Prof. Dr. Hab., *Dariusz Rozmus, Humanitas University in Sosnowiec, Poland*
Prof. Dr., *Attila Barany, University of Debrecen, Hungary*
Prof. Dr., *Rositsa Angelova, „Konstantin Preslavsky" University of Shumen*
Assoc. Prof. Dr., *Vasil Paraskevov, „Konstantin Preslavsky" University of Shumen*
Assoc. Prof. Dr., *Ivo Topalilov, „Konstantin Preslavsky" University of Shumen*
Assoc. Prof. Dr., *Nikolay Kanev, „St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo*
Assoc. Prof. Dr., *Stela Doncheva, National archaeological institute with museum, BAS*
Assoc. Prof. Dr., *Stefan Minkov, „Konstantin Preslavsky" University of Shumen*
Assoc. Prof. Dr., *Tsvetana Ivanova, „Konstantin Preslavsky" University of Shumen*
Chief Assistant Dr., *Ivan Valchev, „St. Kliment Ohridski" Sofia University*
Chief Assistant Dr., *Mihail Hristov, „St. Cyril and St. Methodius" University of Veliko Tarnovo*

The Journal is funded by the compilers. The following issue is publish with the help of Dragan Iliev, Kolyo Hubenov and Filip Grozdanov.

ISSN 1314-748X (print)
ISSN 2683-0418 (online)

© Konstantin Preslavsky Publishing House, Shumen, 2020

Списание „Журнал за исторически и археологически изследвания“ е индексирано и реферирано в международната мрежа CEEOL. Изданието е включено в Националния референтен списък на съвременни български научни издания с научно рецензиране.

The magazine „Journal of Historical and Archaeological research“ is an indexed and referenced issue in the international platform CEEOl. It is entered in the Registry of the National referent list of the peer-reviewed contemporary Bulgarian scientific editions.

СЪДЪРЖАНИЕ:

СТАТИИ И СЪОБЩЕНИЯ:

CONTENTS:

ARTICLES AND REPORTS:

Към читателя.....7
Editorial.....7

ANTIQUITY *АНТИЧНОСТ*

Илиян Илиев – *Антични мечове и бойни ножове от Исторически музей – Дългопол*
Iliyan Iliev – *Ancient swords and battle knives from the Historical museum – Dalgopol*.....9

Христина Маркова – *Един вид костени апликации от гроб № 3 от „Дългата могила“ до с. Карановo, общ. Нова Загора (края на I в. сл. Хр. – средата на II в. сл. Хр.*
Hristina Markova – *A type of bone ornaments in grave No. 3 from „Dalgata mogila“ nearby the village of Karanovo, Nova Zagora municipality (the end of Ist century AD – middle of IInd century AD)*.....37

Михаил Христов – *Част от римска фалера от района на Самоков*
Mihail Hristov – *A fragment of roman phalera from Samokov region*.....53

OTTOMAN PERIOD *ОСМАНСКИ ПЕРИОД*

Румен Иванов – *Османските архитектурни паметници в Източните Родопи (XV–XIX в.)*
Rumen Ivanov – *The Ottoman architectural monuments in the Eastern Rhodopes (15th – 19th century)*.....65

Румен Иванов, Мехмед Тютюнджю – *Уникален османски епиграфски паметник от Пловдив*
Rumen Ivanov, Mehmed Tutuncu – *Unique Ottoman epigraphic monument from Ploviv*.....*96*

Селчук Сечкин – *Конюшня от османския период (XVII в.) до джамията „Султан Ахмед“ в Истанбул*
Selchuk Sechkin – *An Ottoman period stable near by Sultan Ahmed Mosque in Istanbul*.....*101*

EARLY MODERN AND MODERN HISTORY
НОВА И СЪВРЕМЕННА ИСТОРИЯ

Жоро Цветков – *„Великото хуманно дело“ (Българският въпрос в руската източна политика)*
Zhoro Tsvetkov – *„The great human cause“ (Bulgrian issue in the Russian Eastern policy)*.....*116*

Драгомир Георгиев – *Доктор Иван М. Панов – живот и дело*
Dragomir Georgiev – *Dr. Ivan M. Panov – life and work* *136*

Христо Милков – *Прохождането на демокрацията. Хора сме, а не овце! (10 ноември 1989 г. – 10 юни 1990 г.)*
Hristo Milkov – *The begginig to walk of the democracy. We are people, not lambs (10th of November 1989 – 10th of June 1990)*.....*145*

NUMISMATICS *НУМИЗМАТИКА*

Любомир Василев – *Една дискусионна сребърна монета – архаичен тип от VI в. пр. Хр. от България*
Lubomir Vassilev – *One discussion silver coin – archaic type from VI BC*.....*171*

Владимир Беков – *Колективна находка с контрамаркирани монети на Одесос от Варна*
Vladimir Bekov – *Coin Hoard whit Countermarked Coins of Odessos from Varna*.....*175*

Към читателя
Editorial

Уважаеми автори и читатели,

„Журнал за исторически и археологически изследвания“ навлиза в своята осма година. Една достатъчно добра възраст за периодично научно издание, създадено от млади ентусиасти, подкрепяни през годините както от своята Алма матер (Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“), така и от все по-нарастващото множество автори и читатели на списанието.

Изминалият период е достатъчен за равносметка. До момента „Журналът“, както кратко и дори с нотка фамилиарност го наричат повечето колеги, има отпечатани 16 броя (от 2013 до 2019 г.). В тях са поместени 182 статии, излезли из-под перото на над 70 автори. Дълъг е списъкът на институциите, български и чужди, чиито представители са нашите автори. Преобладават университетите. Сред тях са престижните „Париж I Пантеон“ (Сорбона) от Франция, Варшавски университет и Висше училище по хуманитаристика в Сосновиец от Полша, едни от най-разпознаваемите български университети: СУ „Св. Климент Охридски“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, ШУ „Епископ Константин Преславски“, Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ в Бургас, ПУ „Паисий Хилендарски“. Списъкът се допълва с автори от БАН (Институт за исторически изследвания, Национален археологически институт с музей, КМНЦ), от музеите в страната (НВИМ, РИМ–Варна, РИМ–Бургас, РИМ–Смолян, РИМ–Русе, РИМ–Силистра, РИМ–Плевен, РИМ–Разград, ИМ–Провадия, ИМ–Исперих, Музей „Старинен Несебър“, ИМ–Дългопол, Туристически комплекс „Ковачевско кале“ в гр. Попово) и в чужбина (Градски музей „Sztygarka“ в Домброва Гурнича в Полша и Музеят на Чарлстън в САЩ), от училищата (СУ „Св. Климент Охридски“ – Варна, ОУ „Св. св. Кирил и Методий“ – Девня, ОУ „Добри Чинтулов“ – Варна), от Държавен архив – Варна и др.

За случайно разгърналия списанието подобно изброяване би било скучно, но не и за читателя с исторично мислене – той ще очаква с интерес всеки нов брой на „Журнала“, тъй като ще е убеден, че изданието вече гради традиции. Безспорните заслуги за постигнатото са на редакционната колегия, на спомоществователите и най-вече на

съставителите – хората, които от началото до днес са неизменно свързани с „Журнал за исторически и археологически изследвания“.

Какви са новите предизвикателства, към които се насочваме? Те са свързани главно с оформлението на списанието като цяло и на отделните статии, с критичния подбор на материалите, с подобряване визията на сайта и на електронната версия на „Журнала“. Целта е да постигнем едно още по-качествено съвременно научно издание, напълно съобразено с всички изисквания за това. Предстоят ни много усилия и работа – работа „по възрожденски“ на добра воля, както впрочем и досега с личната финансова подкрепа на колеги и приятели става възможно отпечатването на списанието, но сме уверени, че ще се справим. Защото нашите автори и читатели го заслужават.

проф. д.и.н. Иван РУСЕВ
Главен редактор на
„Журнал за исторически и археологически изследвания“

Антични мечове и бойни ножове от Исторически музей – Дългопол

Илиян Илиев

Ancient swords and battle knives from the Historical museum – Dalgopol

Iliyan Iliev

Abstract: *The article presents a collection of two swords and ten battle knives from the Thracian and Roman age, which are stored in the Historical Museum of Dalgopol.*

The first sword belongs to the so-called "celtic type" swords, from the Late iron age. It was discovered during excavations in the vicinity of village of Arkovna, and dating back from the III-I century BC. The second sword is "Spatha" type, from the Roman age. It is discovered during excavations of a mound in the vicinity of the village of Tutrakantci – Provadian region. Dated to the II century. Depending of the blade shape, the presented knives are divided into three main groups: The first three of them, are "Machaira type", with a curved inward blade. They are found near three Provadian villages – Gabarnitca, Bozveliysko and Komarevo . This type of knives are been used during the Thracian age, IV–I century BC. The second group consist just one knife with a wide arcuate curved blade, found in the vicinity of Dalgopol. Dated to the Late iron age III–II century BC. The third group is largest one, includes six knives with straight blades and highly pointed tips. Probably the first two of them, from the villages of Asparuhovo and Royak are from the Thracian age.

The other four knives found in the Dalgopol region, are from the Roman age, I–IV century.

I hope that the materials presented in this article will be interested the readers, and fill another gap in the archeological knowledge of the Provadian and Dalgopol region.

Key words: *swords, battle knives, Thracian age, Roman age, Historical museum Dalgopol*

Във фонда на Исторически музей–Дългопол се съхраняват два меча и десет бойни ножа от тракийската и римска епохи. Единият от

мечовете е от късножелязната латенска епоха, известен в археологията като келтски тип меч. Вторият е римски от така наречения тип spatha. Всички разгледани бойни ножове са едноостри. Те имат разнообразна форма на острието. Някои от по – ранните са извити, друг с широко и трети с дълго право острие. В зависимост от вида на оръжията, тяхната датировка и формата на острието съм ги систематизирал в следната класификационна схема в две основни групи, със съответните техни подтипове:

1. Мечове:
   – Меч от тракийската епоха, келтски тип.
   – Меч от римската епоха, spatha.

2. Бойни ножове:
   – Бойни ножове с извито навътре острие.
   – Боен нож с широко дъговидно извито острие.
   – Бойни ножове с прави остриета и силно изострени върхове.

1. Мечове:

Мечът е вид дълго хладно оръжие с прободно сечаща функция. Обикновено тяхното острие е двуостро, но се срещат и някои едноостри екземпляри. Най-ранните известни ни мечове са изработвани от кремък, през епохата на късния халколит 4400–4200 г. пр. Хр. Типичен пример е един кремъчен меч открит заедно с други оръжия в гроб № 43 от Варненския халколитен некропол. През бронзовата епоха, под влияние на Егейската цивилизация, по нашите земи навлизат „Микенските рапири" XVI–XIV в. пр. Хр., които имат само прободна функция. По късно се налагат така наречените Дунавски тип мечове, известни в археологията като тип „Ненцинген". Те са основно от типа Ное II А в които се чувства силно влияние на Карпатската област през XIII–XI в. пр. Хр. За разлика от рапирите те вече имат прободно-сечаща функция. През Ранно желязната епоха XI–VI в. пр. Хр. формата на „Дунавския" тип меч се е възпроизвеждала от желязо. На границата на двете железни епохи през VII–IV в. пр. Хр. под влияние на скитите навлизат и късите мечовете с антенни завършеци, наречени „акинаци". През късно желязната латенска епоха VI–III в. пр. Хр. заедно с тях се появяват и редица чисто тракийски мечове като: едноострите извити махайри и дългите двуръчни мечове с едноостро тясно острие ромфеи. С трайното усядане на галските келтски племена по нашите земи, на границата между III–II в. пр. Хр. сред траките се появява един нов вид дълъг двуостър меч „келтския". След завладяването на нашите земи от Римляните през 45 година и налагането на римското владичество I–III

век, всички тези видове оръжия са заменени с тези използвани от римските легионери. През I–II век римските легионери използвали основно късия меч gladius. В края на II и началото на III век в римската армия се разпространил дългият меч spatha използван първоначално от конниците а през III век вече от всички родове войски. Развитието на този вид оръжие продължило и през късната античност, така наречената Византийска епоха IV–VI век. През ранното средновековие VII–X век по нашите земи заедно с дългите двуостри мечове се използвал и дългият едноостър меч с право острие палаш, използван от конниците. В годините на късното средновековие XII–XIV век, мечовете стават много по дълги с широки кръстовища на ръкохватките, появили се и така наречените двуръчни мечове, които имали много големи размери. След това мечът почти изчезва, заменен от сабята. Макар, че в някои места продължил да се използва, основно с парадни и церемониални функции.

– Меч от тракийската епоха, келтски тип.

Според М. Домарадски, мечът бил един от най-важните атрибути на келтския воин. Той представлява по-нататъшно развитие на къснохалтщатските ками. Той има дълго двуостро острие и дръжка изработена от дърво, кост или рогови пластини, прикрепени към металната му основа. В повечето случаи бил носен в метална кания, окачван посредством скоба към метална верижка или кожен колан. Археологическите находки показват тенденция към увеличаване на тяхната дължина. Докато ранните екземпляри били дълги до 60 см. при късните дължината им нараснала на повече от 1 м. Съответно се увеличила и тяхната широчина от 4 см. при ранните до 6 см. при късните. Забелязва се и разлика при оформянето на техния връх. Докато ранните са силно изострени, при късните той вече е заоблен с подчертано сечаща функция (Domaradski, 1984, pp. 36-39). Г. Атанасов посочва, че най характерна особеност на келтските мечове, откривани по нашите земи е техния звънчевиден предпазител, разположен в основата на дръжката. Друга тяхна характерна особеност са страничните надлъжни ръбове (ребра) на острието, по един при ранните и три при късните. Те са изработени за по- голяма здравина на острието, тъй като обикновено са изковавани от мек метал и често се е случвало в боя мечът да се изкриви и дори прегъне. Тези мечове са датирани от III-I в.пр.Хр. Откритите около 80 екземпляра произхождат главно от земите на север от Стара планина, главно от Северозападна България (Atanasov, 1995, pp. 10-11). Този вид тракийски находки са привлекли вниманието на археолозите още от зората на археологията в България. Интересно е че в ранните публикации специалистите дават доста по- ранна

датировка на тези мечове. Например Рафаил Попов датира откритите части от меч, ръкохватка и част от ножница, открити и при разкопки на тракийския некропол при село Байлово – Софийско в могила № 4 от IX–V в. пр. Хр.? (Popov, 1921–22, pp. 73-75, p. 75, обр. 60 – а, б) Друг прегънат на две части меч, открит при с. Хасан Факъ (Палатица) – Омуртагско Р. Попов датира от V в. пр. Хр. (Popov, 1932/33, pp. 349-350, p. 350, обр. 97) Части от два други подобни меча открити при некропола от Влашко село- Видинско, пък датира към IV–III в. пр. Хр. (Popov, 1923/24, pp. 115-116, обр. 50 и 52) В по-късните си публикации той вече се коригира, като отбелязва, че откритият меч от землището на с. Баховица – Ловешко. вземайки под внимание заобленият му връх го датира от I в.пр.Хр. (Popov, 1928/29, pp. 281-282, p. 281, обр. 145) Други автори, като Ст. Стефанов описват този вид находки без да дават конкретна датировка. Описвайки два меча, връх на копие, желязна юзда и други предмети на бита, открити случайно при разкопаването на гроб (гробница) на воин от с. Лесичери – Великотърновско, датира откритото погребение от къснолатенската епоха (Stefanov, 1939, pp. 320-322, p. 320, обр. 343).

Като цяло най-голям е приносът на Богдан Николов, който подробно и задълбочено изучава и публикува този вид находки от територията на Северозападна България. Сравнително голям брой такива мечове са открити при разкопки на къснолатенските могилни погребения във Врачанско. Два такива меча са открити при погребение в село Алтимир. Част от меч и меч от село Търнава. Два от село Павловче. Част от меч от село Комарево. Меч от с. Галиче. Част от меч от село Соколаре. с. Търнак, с. Бъркачево, с. Остров, част от меч от с. Каменно поле, с. Борован, част от с. Букьовци и с. Лесура. Богдан Николов датира тези мечове от III–I в. пр. Хр. (Nikolov, 1965, p. 177, obr. 18; p. 178, obr. 19a; p. 180, obr.20a; p. 181, obr.21-2; p. 182, obr. 22a; p. 183, obr. 23a; p. 186, obr. 27a; p. 187, obr. 28a; p. 188, obr. 29, pp. 30 - 31; p. 198, obr. 32 и 33; p. 191, obr. 36; p. 196, obr. 41a; p. 200) Два такива меча, единият от които ритуално нагънат, са открити и при тракийски могилни погребения в с. Софрониево – Врачанско. Б. Николов датира откритите при тях находки от II–I в. пр. Хр. (Nikolov, 1981, p. 30, p. 35, obr. 4e, p. 37, obr. 5-6) Богдан Николов описва и още три подобни меча, открити заедно с махайри при тракийски погребения, две при с. Осен-Монтанско и гр. Койнаре- Ловешко (Nikolov, 1990, pp. 20-23, obr. 9a, 10a и 11a). Много интересен е случаят при трако-римския могилен некропол около Меричлери. Там в гроб №7 е открит келтски меч в ножница. Димчо Аладжов датира некропола от нач. на II до IV век (Aladzhov, 1965, pp. 83-84, p. 83, ris.8.). От територията на Украйна, подобен келтски тип меч е открит и в района на Долното Поднепровие в

Золтобальковската могила, датиран към II–I в. пр. Хр. (Vyazmitina, 1969, pp. 69-70, p. 70, ris.4). Латенски меч с ножница е открит при разкопки на скитски некропол на брега на Каховско море, край с. Скелки в Запорожка област. Откритият в погребение 1 меч заедно с върхове на копия и стрели е датиран от V–III в. пр. Хр. (Bodyanskiy, 1962, pp. 273, 274, ris. 1-1) Подобен меч, заедно с части от ножница е открит и при разкопки на латенския некропол при Орош – Румъния. Разкопаният през 1947 г. некропол е датиран от Влад Зирра III–II в. пр. Хр.(Zirra, 1976, pp. 160, 136, fig. 6 T 7-2) Келтски меч с част от ножница е открит и при разкопки на могила от Собоциско в Полша. Това погребение е датирано от Барбара Чжерска от II в. пр. Хр. (Czerska, 1966, p. 91, ris. 4-n, p. 97, ris. 16a) От територията на Словакия три келтски меча са открити при разкопки на могили в Дрна, Римавска и Собота, разположени в централната част на страната. Те са датирани от III в. пр. Хр. (Furmanek, 1985, p. 291, obr. 12-8, p. 294, obr. 13-12, 15). С форма и размери подобен на нашия меч, но без шайби на ръкохватката е един меч от Дрна. Според Карол Пиета датиран от II в.пр.Хр. (Pieta, 1982, p. 40, obr. 32, p. 72, obr. 32-34). От територията на Чехия такъв меч е открит при разкопки на келтско погребение, заедно с връх на копие и фибули в Макотраж – Кладно, централната част на страната. Откритите находки са датирани от III–II в. пр. Хр. (Piestova – Stikova, Wladhauser, 1989, p. 285, obr. 4) Друг подобен меч е открит също при келтско погребение № 9 от некропола при Бръно (Cimarova, 1990, p. 262, obr. 4-3). Такъв меч с част от ножница е открит и при погребение в Макотраж – Кладно, датиран от III в. пр. Хр. (Marek, Piesova, 1978, pp. 138-139, obr. 6) Подобен меч е открит и при погребение в Блучина – Бръно. Той е датиран към средата на II в. пр. Хр. (Koutesku, 1966, p. 20, obr. 8) Келтски меч е открит и при погребение в Коштанох – Кошице. Откритите находки са датирани от кр. II–I в. пр. Хр. (Pastor, 1959, pp. 526-527, p. 545, obr. 212).

– Меч от римската епоха, spatha.

Този меч е открит при аварийно спасителни разкопки на разрушена от иманяри могила в района на с. Тутраканци – Провадийско, през есента на 1979 г. Могилата се намирала в района на римско селище в местността „Катранджията". При проведените от тогавашния уредник на ИМ–Дългопол Димитър Златарски и неговият сътрудник Николай Митков е открита гробна яма с трупоизгаряне в основата на могилата. По късно резултатите от тези археологически разкопки са публикувани от Лъчезар Лазаров и Николай Митков. Заедно с този меч е открит и комплект от три върха на копия. Откритите при погребението, бронзови и стъклени съдове, части от железен стол са датирани от Л. Лазаров към

втората половина на II до средата на III век (Lazarov, 1993, pp. 64-86, p. 83, Tabl. II-7).

Това е един сравнително рядко срещан по нашите земи вид оръжие, като откритите до този момент екземпляри са не повече от 5–6.

Предполага се, че този вид мечове имат сарматски произход. Според специалистите мечовете с халковидни накрайници открити от територията на Украйна са се появили през средносарматския период I в. пр. Хр. – I век. Направеният металографски анализ на два такива меча от Средното Приднепровие и и Астрахановския регион показват че острието им е изработено от два и три пласта желязо с различна плътност и структура (Shramko, 1974, pp. 187-189, p. 183, ris. 1- 3,4, p. 187, ris. 4- 3,4). Според А. Хазанов всички открити сарматски мечове с халковидни накрайници се характеризират със своята еднотипност, техника на изработка и дори размери. Тяхната дължина надвишава 70 см. и широчина на острието от 3,5 до 5 см. Този тип мечове са засвидетелствани от Пантикапейските надгробни релефи на Боспора. Почти навсякъде са използвани до края на II век, когато са заменени от мечовете без метални накрайници (Hazanov, 1967, p. 169, p. 177).

Като най-близък до нашия меч със сигурна археологическа среда е един меч, открит при разкопки на могила край с. Чаталка-Старозагорско. Той е част от въоръжението на тежковъоръжен воин катафрактарий. Според Христо Буюклиев става въпрос за сарматско въоръжиние, което по някакъв начин е проникнало по нашите земи. Откритите при това погребение находки той датира от I век. Освен това той споменава, че подобни два меча са открити при разкопки на могили в с. Кирилово- Старозагорско, което отстои на 5 км. от Чаталка и околностите на Стара Загора, които обаче са от малко по късно време II век. (Buyukliev, 1991, p. 16, obr. 14, 17). Мечът от околностите на Стара Загора е открит случайно през 1960 г. заедно с части от тракийски колесници. Според Д. Николов откритите находки датират от II-III век. (Nikolov, 1961, p. 16, obr. 10). От публикуваните в последно време, като близък паралел на този меч мога да посоча един от мечовете от сбирката на братя Ватеви, кат. № VII-7. Според Н. Торбов той е от тип Straubing – Nidanq вариант Tendenz / Variante Newstead. Подобен меч е бил открит в Бавария, но без изяснена датировка. Друг подобен меч, но с по- тясно острие от същата сбирка, кат. № VII–1 е датиран от него към средата на II век. Подобни мечове били открити в Австрия и Требнице – Чехия (Torbov, 2016, XIX-XX).

Според А. Симоненко, който също се занимава със сарматския военен бит. От територията на Северното причерноморие са открити четири такива меча, чиято дължина надвишава 50–60 см. Един от с. Новофилиповка, един от могилния некропол при Аккерман II, от с.

Текуча, Черкаска област и меч от могила 14 с. Николаевка. Обикновено широчината на остриетата им била от 4 см. Относно тяхната датировка той предполага че датират от края на I до към средата на II век. (Simonenko, 2010, pp. 32-39, p. 34, ris. 17).

Трябва да отбележа, че част от откритите при археологически разкопки на сарматски погребения и селища мечове имат по-ранна датировка. Такъв е един меч, открит и при разкопки на сарматко могилно погребение в Самаркан, заедно с върхове на стрели, датирано от II в. пр. Хр. (Obelchenko, 1967, p. 181, p. 183, ris. 3-1). Друг сравнително дълъг 1.05 м. меч, широк 4 см. е открит при сарматско могилно погребение в района на село Рибний–Волгоградски район. То е датирано от А. Скрипкин към II–I в. пр. Хр. (Skripkin, 1980, p. 272, p. 274, ris.1-4). Подобен меч е открит и при разкопки на могила в Бамут–Чечено Ингушетия при погребение № 13, датирано към I в. пр. Хр. (Munchaev, 1965, pp. 178-179, p. 178, ris.4). Такъв меч е открит и при сарматско погребение в могила при Заветное в югозападен Крим, датирано от I–II век (Guschina, 1967, p. 47, p. 48, ris. 3-6). Подобен, но с по-малък халковиден накрайник меч е открит при разкопки на разрушена могила в Железноводск – Казакстан. Откритото сарматко погребение е датирано във времето от I–IV век (Runich, 1983, p. 221, p. 219, ris. 1-28). Г. Бихир разглеждайки сарматските находки открити на територията на Румъния също описва няколко меча и кинжала с пръстеновидни накрайници от I-III век. Те са били открити в Браила, Ларгу и Серботещи (Bichir, 1977, pp. 178-180, PL 15).

2. Бойни ножове:

Бойният нож и кинжал е оръжие използвано в непосредствена схватка между противниците в боя. В археологията има различни методи за определяне дали някой нож е битов или боен. Обикновено за боен нож се възприема този който има дължина над 20 см., но има и някои други характерни особености, като остър връх, надлъжни канали и различни видове врязана украса по едната или двете плоски страни на острието, които водят до включване в групата на бойните ножове и такива с по- малки размери. Предполага се, че тези кинжали и ножове са използвани като допълващо оръжие през античността, но понякога е било и основно на по- бедните войни.

Историята на бойните ножове започва още от епохата на дълбоката праистория на човечеството. Първоначално през епохата на палеолита 100000–40000 г. пр. Хр. праисторическият човек се е научил да произвежда и използва за лов и при война грубо очукани кремъчни ядра с остър връх, наречени юмручни клинове. През епохите на неолита и халколита 6000–5000 г. пр. Хр. са използвани издължени остри

кремъчни пластини със силноизострен връх, докато през късния халколит 4400–4000 г. пр. Хр. се появяват кинжали и ножове от мед. През преходния период са лети от сплав на арсенов бронз, а през бронзовата епоха от калаен бронз. През тракийската епоха се използват кривите ножове махайри и кинжали акинаци, които вече са изковани от желязо. Тяхното използване е продължило до началото на римското владичество, когато всички те са заменени от щатната за римския легионер кама pugio.

– Бойни ножове с извито навътре острие махайри.

Три броя. **Кат. № 3, 4 и 5. Обр. 3 – 1, 2 и 3 и 4 – 1, 2 и 4.**

Според Г. Атанасов кривите железни ножове, сред които и махайрите, се появяват на границата на двете железни епохи, но най-широко били използвани през V–I в. пр. Хр. Свидетелство за това са откритите над 100 екземпляра. В своята история Тукидит нарича родопското племе Дии махайрофори. В археологията за определянето на този вид махайри се използва основно класификацията на Богдан Николов. Тя е изработена въз основа на формата на тяхното острие те се разделят на три основни групи: 1. VII–VI в. пр. Хр. от с. Софрониево-Врачанско. При тях извивката е в основата на дръжката. 2. V–IV в. пр. Хр. от Дуванли – Пловдивско, Липница. Врачанско и Кабиле – Ямболско. При тях извивката на острието е към средата. 3. III-I в.пр.Хр. Към нея се отнасят всички останали екземпляри които имат дъговидно извито острие. През II–I в.пр.Хр. се появява тенденция към поява на врязана украса разположена от едната или двете страни на острието (Atanasov, 1995, pp. 9-10). В последно време Н. Торбов въвежда друг вид класификация на тези оръжия. Според него водещ показател е не толкова формата на острието, а това как е оформена дръжката на махайрата. В зависимост от това дали е оформена като шип за втъкване в дръжката, изработена от дърво или кост или продължава като метална пластина върху която чрез няколко нита се прикрепват неговите чирени. Според него първият от тези варианти е по-ранен докато вторият се е наложил с времето, когато се е увеличила дължината на острието.

Подобна на махайра кат. № 3 е една от махайрите от колекцията Ватеви, № 28. Според Н. Торбов тя е от вида с неправилна форма на ръкохватката с два нита и един отвор за нит (Torbov, 2016, pp. 103-28). С такава форма на острието и един запазен нит в основата е махайра открита в околностите на с. Батошево, Габровско, която се пази в местната музейна сбирка. Кина Койчева я определя като тип 3 по Хр. Буюклиев с датировка IV-II в.пр.Хр. (Koychev, 1986, pp. 73-74, obr. 4a). С такава форма е и една махайра открита заедно с връх на копие в гроб

при село Надежда, датирана от Васил Миков към IV–III в.пр.Хр. (Milkov, 1930/31, pp. 160-161, p. 161, obr. 141-6).

От територията на Украйна, с такава форма е махайра открита при разкопки на скитска могила при Луганск. Според Е. Крупнов датиран от VI–V в. пр. Хр. (Krupnov, 1957, p. 161-162, ris. 5-9). От територията на Румъния също има открити два ножа с такава форма, открити при разкопки на некропола при Басарби. За съжаление Владимир Димитриеску не дава датировка на откритите находки (Dimitrescu, 1966, p. 207, fig. 16-1,5). Друг подобен нож е открит и в Юдетан- Слатина. Той е датиран от IV–II в. пр. Хр. (Torbov, 2016, p. 172, p. 267, Tabl. XLIV-3). От територията на Словакия, също има открита такава махайра, но тя е доста по-големи размери. Тя е открита при разкопки на Некропола в Земплин – Требишов. Според изследователите този некропол е просъществувал сравнително дълго време от I в. пр. Хр. до II век. (Budinski-Kricka, Ladimova-Smiedlova, 1990, p. 341, plate XXII-11).

Що се касае до ножът махайра кат. № 4 дали е оръжие или земеделски инструмент косер според мен по-вероятно е първото предположение. Основна причина за това е начинът по който е оформена неговата дръжка. Според Н. Торбов този вид ножове спадат към по- ранния вариант при който дръжката е оформена като шип. Той определя този вид ножове като Тип I, Вариант 2Б. При тях металната част на ръкохватката е със сложна геометрична форма, нейните дълги страни са изрязани дъговидно, обикновено имат изработен в най широката си част отвор за нит, който в нашия случай не е запазен (Torbov, 2018, p. 135, pp. 68-69). С най-близка форма на острието е ножът открит в с. Могила, Шуменско. Той е датиран от II–I в.пр.Хр. (Torbov, 2018, p. 135, p. 244, Tabl. XII-2) Такава форма на острието има нож открит край с. Крива бара, Оряховско, чиято дръжка е оформена по същия начин (Atanasov, 1995, p. 40-17). Такъв е и един нож от фонда на РИМ–Пазарджик, открит при неизвестни обстоятелства (Torbov, 2018, p. 143, p. 253, Tabl. XXI-2).

Ножче подобно на кат. № 5, но с по- малки размери има и в колекцията Ватеви. Н. Торбов го определя като тип 1, вариант 1а, при който металната част на ръкохватката има трапецовидна форма, а по цялата дължина, от едната страна на острието преминава широк жлеб (Torbov, 2016, p. 78-5). Друго подобно ножче с малки размери, но без жлеб е било открито при изкопни работи в околностите на Варна през 1987 г. вероятно от разрушен тракийски некропол. Според Мариана Георгиева откритото ножче, заедно с няколко други датира от времето на III–I в. пр. Хр. (Georgieva, 1992, p. 78, obr. 8). Едно ножче с такава форма е открито и при разкопки на светилището при Пауталия около

Кюстендил, посветено на здравоносните божества Хигия и Телесфор. Според Теофил Иванов тези ножчета принадлежат към трети тип. Светилището е съществувало от I до VI век. (Ivanov, 1960, p. 209, obr. 5-3). С подобна форма е и едно желязно ножче, открито при разкопки на могила №1 в Хасково. Откритото при погребение № 21 ножче е датирано от II век (Aladzhov, Kitanova, 1973, p. 78, obr.12). Ножчета с такава форма са открити и при разкопки на Вила Рустика до с. Могилец-Търговишко. Д. Овчаров датира откритите при разкопките находки от средата на III век (Ovcharov, 1969, p. 31, obr. 7). От територията на Словакия от този вид е едно от ножчетата открити при разрушено могилно погребение от Врадист. Откритият некропол е условно датиран от късната халтщатска епоха (Picherova, 1960, p. 162, obr. 34-16). С подобна форма на острието е и едно малко ножче, открито при разкопки на Некропола в Земплин–Требишов (Budinski-Kricka, Lamiova-Schmiedlova, 1990, p. 340, Pl. XXI-19).

– Боен нож с широко дъговидно извито острие.

Един брой, **кат. № 6. Обр. 3–4 и Обр. 4–4.** Според М. Домарадски сред келтските племена бойният нож се е използвал сравнително рядко. Обикновено бил допълнение към техния меч. Той имал дължина от около 40–50 см. с най широка част в основата на острието от около 10 см. То постепенно преминава в тънка метална дръжка, която при късните ножове е извита. В края си тя има метална топка или халка (Domaradski, 1984, pp. 49-50, p. 49, ris. 12-4). От колекцията на Ватеви също има подобен нож с халковиден накрайник, кат. № IX–1. Според Н. Торбов този вид ножове са се разпространили по нашите земи през средата на III и II в. пр. Хр. Той ги определя като тип Mokrong 2–4 и Belgrad–2 (Torbov, 2016, XXVI). Г. Атанасов описва два такива ножа от фонда на РИМ–Шумен, от с. Кълново и с. Жълъд-Шуменско, но те за разлика от нашия имат топковидни накрайници на дръжките. Според него се датират от III–II в. пр. Хр. (Atanasov, 1995, p. 43- 25 и 26). Според Влад Зирра този вид ножове са се разпространили на територията на Румъния през III и началото на II в.пр.Хр. заедно с келтския тип мечове (Zirra, 1971, p. 183, abb. 22,25, p. 197, abb. 15-21). Няколко подобни ножа са открити при разкопки на некропола при Афаида-Румъния. Влад Зирра датира откритите находки от IV–III в. пр. Хр. (Zirra, 1976, p. 143, fig. 11-3, p. 146, fig. 13-1, p. 147, fig. 14-3). От територията на Словакия подобен по форма нож със сплеснат халковиден накрайник е открит при разкопки на могили в Дрна – Римавска – Собота, разположени в централната част на страната. Той е датиран от III в. пр. Хр. (Furmanek, 1985, p. 286, obr. 9-1).

– Бойни ножове с прави остриета и силно изострени върхове.

Шест броя, единият запазен до ½ . Кат. № 7, 8, 9, 10, 11и 12, Обр. 3 – 7 – 12 и Обр. 4 – 7 – 12.

Сравнително трудно е определянето на точната датировка на този вид бойни ножове. Тяхната поява се смята, че е започнала някъде през I в.пр.Хр. като основно са използвани през римската и византийска епохи. Въпреки, че има ножове с прави остриета още от VI–V в.пр.Хр. Описвайки този тип ножове от колекцията Ватеви Н. Торбов отбелязва, че това са ножове с плоско острие с прав гръб и дъговидно извит режещ ръб. Тяхната поява се свързва с II век, открит нож в могила при Меричлери, Използвани са активно през III–IV и следващите V-VI за да се появят отново през XI–XIV век. Поради тяхната консервативност е много трудно да бъдат датирани, особено когато са извадени от археологическия си контекст (Torbov, 2016, XXVII). Според В. Казакявичюс на територията на Литва са открити около 100 бойни ножа с такава форма датирани от II до VIII век. Те имат дължина от 25 до 49,3 см. и широчина на острието от 1,9 до 3,9 см. (Kazakyavichyus, 1988, pp. 82-83, p. 83, ris. 33-3).

Вероятно първите два от разглежданите ножове кат. № 7 и № 8 имат по-ранен тракийски произход. До този извод достигам въз основа на някои техни характерни особености. Врязаната украса от точки, от лявата страна на № 7 и характерната извивка при основата на дръжката при № 8.

Нож подобен на кат. № 7, с най-ранна датировка е открит при разкопки на Белското градище в Донецк. Той спада към тип I, 1 група по класификацията на Б. Шрамко. Според А. Моруженко, откритите при разкопките находки датират от VI–V в.пр.Хр. (Moruzhenko, 1988, pp. 36-37, p. 37, ris. 4-2). Друг подобен по форма нож е открит при разкопки на скитска могила в района на село Долинян- Черновицки район, при погребение № 18. Откритият некропол е датиран от Г. Смирнова към IV-III в.пр.Хр. (Smirnova, 1981, pp. 199-200, ris. 7-12). С такава форма е и нож открит при разкопки на могила № 9 от некропола в Панагюрище, за съжаление без отбелязана датировка (Torbov, 2018, p. 137, p. 246, Tabl. XIV-3). Подобен нож, но с по-малки размери е открит при разкопки на двуобрядния тракийски некропол при с.Черна – Добричко в гроб № 139 (Vasilchin, 1998/99, p. 54, p. 102, Tabl. XXXVII-334). От този вид е и нож открит в Марвел, но той също е случайна находка (Kazakyavichyus, 1988, p. 83, ris. 33-3).

Нож подобен на кат. № 8 е открит при разкопки на тракийския могилен комплекс при с. Добрина, Провадийско в могила 1, погребение 1. Според М. Мирчев некропола датира от VI–V в.пр.Хр. (Mirchev, 1965, p. 36, p. 64, Tab. XI-62a). С такава форма е и нож от с. Оходен-

Врачанско, за съжаление без отбелязана датировка (Torbov, 2018, p. 136, p. 245, Tab. XIII-4). От територията на Украйна нож с такава форма, но по-ранна датировка е открит при разкопки на селището Жаботин, разположено в Черкаската област в югоизточната част на страната. Според Е. Покровская отктритите при разкопките материали датират от предскитския период от VII–VI в.пр.Хр. (Pokrovskaya, 1973, p. 177, ris. 4-33). Подобен железен нож е открит и при погребение № 2 на Шапкинската могила в Абхазия, датирано към VI век (Voronov, Yushtin, 1973, p. 182, ris. 11-16). Такива по форма ножове са открити при разкопки в Караван на Причерноморието. Б. Шрамко датира от V–III в.пр.Хр. (Shramko, 1957, pp. 183-184, ris. 4-8). С подобна форма е и нож открит при разкопки в село Шестаково на Ачинско–Маринския лесостепен район. Откритите находки датират от III–I в.пр.Хр. (Martyinov, 1973, p. 171, p. 172, ris. 7). Такъв по форма е и нож открит при разкопки на могила в Селиксенвск – Пенза, датиран от II-IV век (Polesskih, 1959, pp. 209-210, ris. 5-3). С подобна форма и извивка при основата са някои от ножовете открити при разкопки във Фергил-Румъния. Александру Вулпе определя тези ножове като тип II A, датирани към V–IV в.пр.Хр. (Vulpe, 1977, p. 89, p. 102, abb. 10a, p. 104, abb. 12b, p. 107, abb. 15b).

Останалите четири ножа кат. № 9, 10, 11 и 12 въз основа на своята форма и местонамиране в археологическите обекти са от римската и късно античната епохи.

Видимо е, че ножът кат № 9 е умишлено увреден преди поставянето му в гроба. В науката за сега остават неизвестни причините довели до умишленото деформиране и не е разкрит в детайли характерът на обредните действия поради отсъствието на конкретна информация в историческите извори. Вероятно деформацията е предизвикана от религиозно поверие, че покойникът трябва да се пресели в отвъдното, след като неговото оръжие е обезопасено. Той не може да го използва, ако се върне в света на живите и ги подложи на унищожение. Огъването на оръжията по време на обредни действия е косвено доказателство за тяхната употреба като страховито оръжие.

Нож подобен на кат. №9, но с по-малки размери е открит при разкопки на тракийска надгробна могила при с. Люблен – Търговишко, в гроб №2. Д. Овчаров датира откритите погребения от III век (Ovcharov, 1979, p. 39, obr. 9e). Част от подобен нож, но с много по-ранна датировка е открита при разкопки на погребение в Хачбулаг в Азербаджан, датирано от IX–VIII в.пр.Хр. (Kesmanlyi, 1966, p. 224, ris. 3-6). При разкопки на късносарматска могила №17, в района на гр. Азов също е открит подобен нож. Според Е. Беспалый откритият гробен инвентар датира от II–III век (Bespalyiy, 1990, p. 216, ris. 2-7). Подобни

по форма ножове са открит при разкопки на некропола в село Приволно- Приднепровието на Украйна при погребение № 28 и друго разрушено погребение, датирани от II–IV век. (Kuharenko, 1955, pp. 144-145, tabl. IV-27, p. 147, tabl. V-21). От територията на Румъния такъв нож е открит при разкопки на некропола в Могосани, гроб № 66, който е датиран от Г. Диакону във III век (Diaconu, 1969, p. 361, abb. 2-13). Друг нож с подобна форма е открит в колективна находка, открита при разкопки в Маркулени- Румъния, датирани от II век. (Glodariu, Zrinyi, Gyulai, 1970, pp. 220-221, fig. 24-3). От територията на Полша подобен силноизострен нож е открит при разкопки на къснолатенско погребение в Основка (Antoniewics, 1959, p. 74, ris. 1-6). Друг подобен нож е открит и при разкопки на погребение в Дзиадово – Влочтавек, датирано от къснолатенския период (Kietlinska, 1968, pp. 243-244, ris. 1c). С такава форма е и нож открит при разкопки на могила в Цедровица – Полша. Откритите находки са датирани от втората половина на II и началото на III век (Wiklak, 1970, p. 549, ris. 3f).

За консервативността на този вид ножове говорят откритите от по- късно време находки. Нож с подобно силно изострено триъгълно острие е открит при погребение № 92 в Плинкайгалис, датирано от V–VI век (Kazakyavichyus, 1988, p. 83, ris. 33-5). От територията на Беларус също е открит подобен нож от могила до с. Колпаки, която Я. Зверуго датира към XI–XII век (Zverugo, 1988, p. 35-14). Друг подобен нож е открит при разкопки на каменна могила в село Подрос, датирана към XIII–XIV век (Zverugo, 1988, p. 88, obr. 16; p. 40).

Нож, подобен на Кат. № 10, е открит при разкопки на светилището при Пауталия, край Кюстендил. Според Теофил Иванов този вид ножове спадат към Първи тип. Според него светилището посветено на здравоносните божества Хигия и Телесфор е съществувало от I до VI век (Ivanov, 1960, p. 209, obr. 5). За по- ранния произход на този вид ножове, говори откритият при разкопки на Жаботинският некропол в басейна на река Тясмин. Той е открит заедно с меч, пластинки от ризница и бронзови върхове на стрели в гроб на воин датиран от В. Илинская от ранноскитско време, към VIII–VII в.пр.Хр (Ilinskaya, 1973, p. 12, p. 11, ris. 5-25). От територията на Украйна, подобни ножове са открити при разкопки на Оболон в североизточната част на Киев – Украйна. Откритите материали са от Зарубенецката култура, датитирани от I–III век (Gopak, Shovkoplyas, 1983, pp. 104-105 ris. 1 – 294, 521). С подобна форма е и един от ножовете открити при разкопки на некропола в село Приволно – Приднепровието на Украйна при разрушено погребение, датирано от II–IV век (Kuharenko, 1955, p. 147, Tabl. V-22). Такъв по форма нож е открит и при разкопки на могила

в Лежница Велка – Полша. Той е датиран от Хенрик Виклак към II нач. на III век. (Wiklak, 1965, p. 191, ris. 6o).

Сравнително голям брой такива ножове са открити и от епохата на късната античност.

Няколко подобни ножа са открити при разкопки на надгробни могили край с. Засвир – Беларус, датирани от Я. Зверуго към IV–V век. Според него в тях са погребани нашественици от Балтийските племена (Zverugo, 1989, p. 23-4, p. 19). Подобен нож е открит и при разкопки на Апуштинската могила в Абхазия. Това погребение е датирано към IV–VI век. (Voronov, Voznyuk, Yushin, 1970, p. 187, ris. 15-32). От територията на Литва има четири ножа с такава форма, открити при разкопки на могили в Судата. Първият в могила № 2, гроб 1 и вторият в могила № 5, гроб 2. Третият и четвъртият са от могила 1, гроб 1. Всички те са датирани от V–VIII век (Katczinski, 1963, p. 141, ris. 5a, p. 144, ris. 9a, p. 152, ris. 24h,o). От времето на средновековието, нож с подобна форма е открит при погребение в с. Малыйе заводы на река Буг – Беларус. Откритият богат инвентар е датиран към IX век (Korobushkin, Salivon , 1990, p. 141, ris. 2-16). С подобна форма е и нож от могила № 3, край Каменка – Южен Сибир. Комплекса е датиран от И. Кизласов към XIII–XIV век (Kyizlasov, 1978, p. 130, ris. 4-5).

Нож подобен на кат. № 11, но с по-малки размери е открит в гроб №80 на тракийския двуобряден некропол при с. Черна – Добричко. И. Василчин датира откритите при разкопките гробове в много широк диапазон от VII до IV в.пр.Хр. (Vasilchin, 1998/99, p. 32, p. 91, Tabl. XXVI- 178). С такава форма е нож открит при разкопки на селището при Певкин – Бугер разположено в близост до с. Желохово – Тула, датирано от I век (Rozenfeldt, 1963, p. 266, ris. 1-3). Такъв нож е открит и при ранносарматско погребение в Койсуг на Дон. Откритото погребение е датирано от В. Максименко към II в.пр.Хр. (Maksimenko, 1970, p. 228, p. 119, p. 288, ris. 2-12). С такава форма на остриетата са и повечето от ножовете открити при разкопки на Некропола в Земплин – Требишов в Словакия. Според изследователите този некропол е просъществувал сравнително дълго време от I в. пр. Хр. до II век (Budinski–Kricka, Lamiova-Schmiedlova, 1990, p. 328, plate IX-13, 14, 33). От територията на Румъния нож с такава форма е открит при разкопки на некропола при Могосани. Откритите в него находки са датирани от Диакону към II-III век (Diakonu, 1969, p. 387, abb.14-1). Нож с подобна форма на острието е открит и в Пиетроасел. Той е датиран от III-IV век (Diakonu, Magda Tzony, Drambocianu, 1977, pp. 212-213, p. 213, fig. 16-6). От територията на Сърбия също е открит подобен нож. Той е открит при разкопки на некропол с 96 погребения в Сингидинум. Те са датирани от Тодорович към III в.пр.Хр. (Torbov, 2018, p. 177, p. 279, tabl. XLVII-3). Подобен по

форма нож е открит и при разкопки на късноримски биритуален некропол в района на Брулино-Коски в Полша, датиран от III–IV век. (Kempisty, 1966/67, p. 431, ris. 65h). От времето на ранното средновековие също има открити такива ножове. С такава форма е един нож, открит в ранносредновековните катакомби на Алкиновск-Кисловодски район, датиран от А. Рунич към V–VIII век (Runich, 1979, p. 232, p. 233, ris. 2-18). Такъв нож е открит при разкопки в Равтого – Саратовска област. Той е датиран от А. Амброз към V век (Ambroz, 1986, p. 59, p. 57, ris. 3-30). Подобен нож е открит при разкопки на ранносредновековното селище на остров Митовски на Южното Побужие, в жилище № 2, датирано от VI век (Havalyuk, 1961, p. 193, ris. 6-6).

Част от нож подобен на Кат. № 12 също е открит при селището при остров Митковски (Havalyuk, 1961, p. 193, ris. 6-8). Въпреки, че не е запазен устройството на неговият силноизострен връх подсказва, че най- вероятно се е използвал като бойно оръжие.

Обобщавайки всичко разгледано до тук, трябва да отбележа, че доколкото ми е известно до сега няма други публикувани келтски тип мечове от Варненския регион. Сарматският тип меч е още по-рядко срещан и откритите до сега находки на този вид оръжия в България са не повече от 5–6. Келтският нож с широко острие и халковиден накрайник също е рядко срещан. Що се касае до останалите бойни ножове се надявам, че донякъде съм успял да запълня още една празнина в археологическата карта на Дългополско – Провадийския регион.

КАТАЛОГ :

1. **Меч** желязо. Келтски тип двуостър, реставриран заедно с частично запазената кания. Размери: дълж. 72,5 см.; шир. 6,0 см. При реставрацията неговата дължина е намалена с 20 см. Инв.№ АА 0584, ИМ – Дългопол. Открит при разкопки на гроб с трупоизгаряне в могила от некропола в дъбовата гора, южно от връх Арковна през 1999 г.

2. **Меч** желязо. Тип spatha. Двустранен с къс правоъгълен предпазител и дръжка завършваща с масивно разширение във форма на полусфера. Размери: дълж. 69,4; дълж. острие 55; шир. 4,3 см. Инв.№ АА 0255, ИМ – Дългопол. Открит заедно с други материали в могила №2, гроб №1 край с. Тутраканци – Провадийско през 1980 г. Откупен от Николай Митков с. Комарево.

3. **Нож** желязо. Махейра с дъговидно извито острие от вътрешната страна. Силно корозирало, клинът за дръжката липсва. В основата на

острието е запазен нит. Размери: дълж. 42,5; шир. 3,5 см. Инв.№ АА 0386, ИМ – Дългопол. Открит на територията на римско селище западно от с. Габърница- Провадийско. Предаден от Н. Митков 1987 г.

4. **Нож** желязо. Извито острие, в основата с плосък издължен шип за поставяне в дръжката, разширен в основата с отвор за поставяне на гвоздей. С разширено дъговидно извито навътре острие. Размери: дълж. 25,5; шир. 2,7 см. Инв. № АА 0371, ИМ – Дългопол. Открит край с. Бозвелийско, м. „Беш тепе".

5. **Нож** желязо. Малки размери с извито надолу острие със счупен връх, което в основата си преминава в тесен плосък шип за втъкване в дръжката. От лявата си страна има широк плитък жлеб. Размери: дълж. 14,6; на шипа 3,7; шир. 1,6 см. Инв. № АА0723. Произхожда от с. Комарево – Провадийско, антично селище в м. „Ямурлови ниви" Предадено от Н. Митков 1985 г.

6. **Нож** желязо. Железен нож с извито навън острие и извита надолу дръжка с пръстеновидна втулка по средата, която завършва с халка. Размери: дълж. 33; на острието 25; шир. 4; диам. втулка 3,2 см. Инв. № АА 0036, ИМ – Дългопол. Открит при археологически разкопки на Г. Тончева и Д. Златарски в Дългопол, м. „Пчелиня"– 1977 г.

7. **Нож** желязо. Има право силно изострено в предната част острие, плавно скосено в горната част, до 1/3. В тилната част завършва с клин за втъкване в дръжката, оформен чрез отстъп в горната част. От лявата страна на острието има врязана украса от четири реда неравномерно разположени точки. Горял силно пострадал от корозията. Размери: дълж. 28; шир. 2,7 – 1 см. Инв.№ АА 0687/1, ИМ – Дългопол. Произхожда от трако- римски могилен некропол с. Аспарухово м. „Усоето" – 1971 г.

8. **Нож** желязо. Има клиновидно острие със счупен връх, фрагментирано в горната част по средата, което чрез малък отстъп в долната си част преминава в широка плоска дръжка, счупена в задната си част. Размери: дълж. 23; дръжка 3,6; шир. 2,6 см. Инв. № АА 0722/1, ИМ – Дългопол. Произхожда от трако римско светилище с. Рояк м. „Соук Су".

9. **Нож** желязо. Римска епоха. Издължено триъгълно острие с триъгълно сечение. В тилната част двустранно косо скосено, без ограничител преминава в плосък клиновиден шип за втъкване в дръжката. Върхът е счупен. Острието е ритуално подгънато на две места. Размери: дълж. 34; шир. 3,5 – 1,6; деб. 0,3 см. Инв.№ АА0686, ИМ – Дългопол. Произхожда от трако римски могилен некропол с. Аспарухово м. „Усоето" $М^2$ 1979 г.

10. **Нож** желязо. Римска епоха. Издължено право острие, скосено в горната 1/3 с изострен връх. От лявата страна с широк плитък жлеб. В

основата чрез скосяване в горната част преминава в плоска дръжка, счупена в задната си част, със запазен отвор и част от нит. Корозирал. Размери: дълж. 30,4; на острието 27; шир. 3,7 – 1,9; шир. дръжка 2,5; деб. 0,5 – 0,3 см. Инв.№ АА 0755, ИМ – Дългопол. Открит при разораване района на вила Рустика в района северно от Дългопол. Предаден от Борис Стаматов.

11. **Нож** желязо. Издължено право острие, счупено в предната си част. В основата чрез двустранно скосяване преминава в плосък шип за втъкване в дървената дръжка. Силно корозирал с нащърбено острие. Размери: Дълж. 31,0; дълж. шипа 6,2; шир. 3,0 – 2,2; деб. 0,3 см. Инв.№ АА 0756, ИМ – Дългопол. С неизвестно местонамиране.

12. **Нож** желязо. Предна част на сравнително широк нож с изострен връх. Размери: дълж. зап. 12,3; шир. 3,0 – 2,5; деб. 0,2 см. Инв.№ сп.ф.АА 0100, ИМ – Дългопол. Открит при разкопки в Арковна, м. „Каин пунар" – 12.10.1999 г.

REFERENCES:

Aladzhov, D. (1965). Razkopki na trako-rimski mogilen nekropol v Merichleri. – *IAI*, t. XXVIII, 70–86. [Аладжов, Д. (1965). Разкопки на трако-римски могилен некропол в Меричлери. – *ИАИ*, т.XXVIII, 70–86].

Aladzhov, D., Kitanova, A. (1973). Razkopki na mogila I v Haskovo. – *Arheologia*, 3, 71–80. [Аладжов, Д., Китанова, А. (1973). Разкопки на могила I в Хасково. – *Археология*, 3, 71–80].

Ambroz, A. (1986). Kinzhalyi VI-VIII vv. s dvumya vыstupami na nozhnah. – *S.A.*, 4, 55-60. [Амброз, А. (1986). Кинжалы VI-VIII вв. с двумя выступами на ножнах. – *С.А.*, 4, 55–60].

Antoniewics, A. (1959). Bogato wyposazony grob poznolatenski obkryty w miejse. Osnowka, pow. Siemiatycze. – *Wiadomosci Archeologiczne*. 1959, XXVI, 63–76.

Atanasov, G. (1995). *Vaorazhenie ot Drevna Trakia*. Sh. [Атанасов, Г. (1995*). Въоръжение от Древна Тракия*. Ш].

Bespalyiy, E. (1990). Pogrebenia pozdnesarmatskogo vremeni u g. Azova. – *S.A.*, 1, 214–218. [Беспалый, Е. (1990). Погребения позднесарматского времени у г. Азова. – *С.А.*, 1, 214–218].

Bichir, G. (1977). Les sarmates au Bas-danuble. – *DACIA*, 1977, XXI, 173–185.

Bodyanskiy, A. (1962). Skifskoe pogrebenie s latenskom mechom v srednem Podneprovыe. – *S.A.*, 1, 271–275. [Бодянский, А. (1962). Скифское погребение с латенском мечом в среднем Поднепровые. – *С.А.*, 1, 271–275].

Budinsky-Kricka, V., Lamiova–Schmiedlova, M. (1990). A late I st century B.C. – II ND century A.D. cemetery at Zemplin.- *Slovenska Archeologia*, XXVIII, 2, 331–346.
Buyukliev, H. (1991). Kam vaprosa za trako-sarmatskite otnoshenia prez parvi i nachaloto na vtori vek (po arheologicheski danni). – *Arheologia*, 2, 11–20. [Буюклиев, Х. (1991). Към въпроса за трако-сарматските отношения през първи и началото на втори век (по археологически данни). – *Археология*, 2, 11–20].
Cimarova, J. (1990). Latenske pohrebiate v Brne-Chrlicich. – *Archeologicke rozhledy*, 3, 256–264.
Czerska, B. (1966). Celtycke cmentarzysko skeletowe kolo wsi Sobocisko, pow. Olawa. – *Wiadomosci Archeologiczne*, XXXII, 91–97.
Diaconu, G. (1969). Spatsarmatiche elemente in der Sintana de Mures-Tcernjachow- kultur. – *DACIA*, XIII, 350–368.
Diaconu, G. (1969). Das graberfeld fon Mogosani. – *DACIA*, XIII, 381–389.
Diaconu, G., Magda Tzony, M., Drambocianu, V. (1977). L ensemble Archeologique de Pietroasele. – *DACIA*, XXI, 210–218.
Dimitrescu, V. (1966). La necropole tumulare du premier age du fer de Basarbi. – *DACIA*, X, 201–209.
Domaradski, M. 1984. *Keltite na Balkanskia poluostrov*. S. [Домарадски, М. 1984. *Келтите на Балканския полуостров*. С.].
Furmanek, V., Sankot, P. (1985). Nove latenske nalezy na strednum Slovensku. – *Slovenska Archeologia*, XXXIII, 281–288.
Georgieva, M. (1992). Grobni nahodki ot okolnostite na Varna. – *INMV*, t. 28 (43). [Георгиева, М. (1992). Гробни находки от околностите на Варна.- ИНМВ, т. 28 (43)].
Glodariu, L., Zrinyi, A., Gyulai, P. (1970). Le depot doutils Romanies de Marculeni. – *DACIA*, XIV, 220–225.
Gopak, V., Shovkoplyas, A. (1983) Chernyi metall Zarubinetskogo poselenia na Obloni v Kieve. – *S. A.*, 4, 103–116. [Гопак, В., Шовкопляс, А. (1983). Черный металл Зарубинецкого поселения на Облони в Киеве. – *С. А.*, 4, 103–116].
Gushtina, I. (1967). O sarmatah v yugo-zapadnom Kryimu. – *S.A.*, 1, 45–50. [Гущина И. (1967). О сарматах в юго-западном Крыму. – *С.А.*, 1, 45–50].
Havalyuk, P. (1961). Ranneslavyanskie poselenia v sredney chasti Yuzhnogo Pobuzhia. – *S.A.*, 3, 191–195. [Хавалюк, П. (1961). Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужия. – *С.А.*, 3, 191–195].
Hazanov, A. (1967). Sarmatskie mechi s kolytsevым naversh iem. – *S.A.*, 2, 169–177. [Хазанов, А. (1967). Сарматские мечи с кольцевым навершием. – *С.А.*, 2, 169–177].
Ilinskaya, V. (1973). Otnositelnaya hronologia ranneskifskih kurganov baseyna reki Tyasmin. – *S. A.*, 3, 10–23. [Илинская, В. (1973).

Относителная хронология раннескифских курганов басейна реки Тясмин. – *С. А.*, 3, 10–23].
Ivanov, T. (1960). Pametnitsi ot Pautalia. – *IBAI,* t. XXIII, 201–212. [Иванов, Т. (1960). Паметници от Пауталия. – *ИБАИ*, т. XXIII, 201–212].
Kaczynski, M. (1963). Materialy z badan 1934 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejscowosci Sudata, pow. Swieciany, na Wilenszczyznie (LSRR). – *Wiadomosci Archeologiczne,* XXIX, 136–155.
Kazakyavichyus, V. (1988). *Oruzhie baltskih plemen II-VIII vekov na teritorii Litvyi.* Vilynyus. [Казакявичюс, В. (1988). *Оружие балтских племен II-VIII веков на территории Литвы.* Вильнюс].
Kempisty, A. (1966/67). Biritualine cmentarzysko z poznego okresu rzymkego w miejscowosci Brulino-Koski. Pow. Ostrow Mazowiecka. – *Wiadomosci Archeologiczne*, XXXII, 422–434.
Kesamanlay, G. (1966). Pogrebenie s bronzovyim poyasom iz Hachbulaga. – *S.A.*, 3, 219–225. [Кесаманлы, Г. (1966). Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага. – *С.А.*, 3, 219–225].
Kietlinska, A. (1968). Dwa groby poznolatenskie z miejsciwoici Dziadovo, pow. Wloclawek. – *Wiadomosci Archeologiczne*, XXXIII, 243–244.
Koycheva, K. (1986). Materiali za arheologicheskata karta na Gabrovski okrag. Starinite v zemlishteto na selo Batoshevo. – *Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria*, XII, 70–78. [Койчева, К. (1986). Материали за археологическата карта на Габровски окръг. Старините в землището на село Батошево. – *Годишник на музеите от Северна България*, XII, 70–78].
Korobushkin, T., Salivon, I. (1990). Selyskoe naselenie srednego Pobuzhyya IX-XIII vv. – *S. A.*, 3, 136–148. [Коробушкин, Т., Саливон, И. (1990). Сельское население среднего Побужья IX-XIII вв. – *С.А.*, 3, 136–148].
Krupnov, E. (1957). Pervyie itogi izuchenia vostochnogo Predkavkazia. – *S.A.*, 2, 161–167. [Крупнов, Е. (1957). Первые итоги изучения восточного Предкавказия. – *С. А.*, 2, 161–167].
Kuharenko, Yu. (1955). Poselenie i mogilynik poley pogrebeniy v sele Privolynom. – *S. A.*, 2, 141–148. [Кухаренко, Ю. (1955). Поселение и могильник полей погребений в селе Привольном. – *С.А.*, 2, 141–148].
Kutetski, D. (1968). Grobnitsata na Bylansky knizeci ot Rvanice blizo do Postoloprt. – *Arheologicheski otcheti*, 1, 18–24. [Кутецки, Д. (1968). Гробницата на Bylansky knizeci от Rvanice близо до Postoloprt. – *Археологически отчети,* 1, 18–24]
Krupnov, E. (1957). Pervyie itogi izuchenia vostochnogo Predkavkazia. – *S. A.*, 2, 18–24. [Крупнов, Е. (1957). Первые итоги изучения восточного Предкавказия. – *С. А.*, 2, 18–24].

Kyizlasov, I. (1978). Kurganyi srednevekovыh Hakosov XIII-XIV vv. – *S. A.*, 1, 125–132. [Кызласов, И. (1978). Курганы средневековых Хакосов XIII-XIV вв. – *С.А.*, 1, 125–132].
Lazarov, L., Mitkov, N. (1993). Grobni nahodki ot mogila pri s. Tutrakantsi, Provadiysko. – *INMV*, 29/44, 64–81. [Лазаров, Л., Митков, Н. (1993). Гробни находки от могила при с. Тутраканци, Провадийско. – *ИНМВ*, 29/44, 64–81].
Maksimenko, V. (1970). Sarmatskie pogrebenie v delyte Dona. – *S.A.*, 2, 285–288. [Максименко, В. (1970). Сарматские погребение в дельте Дона. – *С. А.*, 2, 285–288].
Marek, F., Pleslova, E. (1978). Keltski hrob bojovnika, objeveny geofyzikalni prospekci u Makotras (o. Kladno). – *Archeologicke rozhledy*, 2, 136–139.
Martyinov, A. (1973). Novyie materialyi o Tagarsko–Tashtyiskih poseleniyah i zhilishtah. – *S.A.*, 3, 164–175. [Мартынов, А. (1973). Новые материалы о Тагарско–Таштыских поселениях и жилищах. – *С.А.*, 3, 164–175].
Mikov, V. (1930/ 31). Mogilni nekropoli ot Lovchansko i Tetevensko. – *IBAI*, t.VI, 154–161. [Миков, В. (1930/31). Могилни некрополи от Ловчанско и Тетевенско. – *ИБАИ*, т.VI, 154–161].
Mirchev, M. (1965). Trakiyski mogilen nekropol pri s. Dobrina. – *INMV*, t. XVI, 33–71. [Мирчев, М. (1965). Тракийски могилен некропол при с. Добрина. – *ИНМВ*, т. XVI, 33–71].
Moruzhenko, A. (1988). K voprose pamyatnikah rannego zheleznego veka v basseyne r. Vorsklы. – *S.A.*, 1, 31-37. [Моруженко, А. (1988). К вопросе памятниках раннего железнего века в бассейне р. Ворсклы. – *С.А.*, 1, 31–37].
Munchaev, R. (1965). Novyie sarmatskie pamyatniki Checheno – Ingushetii. – *S.A.*, 2, 165–179. [Мунчаев, Р. (1965). Новые сарматские памятники Чечено – Ингушетии. – *С.А.*, 2, 165–179].
Nikolov, B. (1965). Trakiyski pametnitsi vav Vrachansko. – *IAI*, XXVIII, 170–203. [Николов, Б. (1965). Тракийски паметници във Врачанско. – *ИАИ*, XXVIII, 170–203].
Nikolov, B. (1981). Trakiyski pogrebenia pri s. Sofronievo Vrachanski okrag. – *Arheologia*, 3, 30–37. [Николов, Б. (1981). Тракийски погребения при с. Софрониево Врачански окръг. – *Археология*, 3, 30–37].
Nikolov, B. (1990). Trakiyski nahodki ot Severozapadna Bulgaria. – *Arheologia*, 4, 18–25. [Николов, Б. (1990). Тракийски находки от Северозападна България. – *Археология*, 4, 18–25].
Nikolov, D. (1961). Trakiyski kolesnitsi kray Stara Zagora. – *Arheologia*, 3, 11–23. [Николов, Д. (1961). Тракийски колесници край Стара Загора. – *Археология*, 3, 11–23].

Obelychenko, O. (1967). Pogrebenie sarmatskogo tipa pod Samarkandom. – *S.A.*, 2, 181–185. [Обельченко, О. (1967). Погребение сарматского типа под Самаркандом. – *С.А.*, 2, 181–185].
Ovcharov, D. (1969). Vila rustika do s. Mogilets, Targovishko. – *Arheologia*, 1, 26–36. [Овчаров, Д. (1969). Вила рустика до с. Могилец, Търговишко. – *Археология*, 1, 26–36].
Ovcharov, D. (1979). Trakiyska nadgrobna mogila i svetilishte ot III v. na n. e. pri s. Lyublen, Targovishki okrag. – *Arheologia*, 3, 23–41. [Овчаров, Д. (1979). Тракийска надгробна могила и светилище от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговишки окръг. – *Археология*, 3, 23–41].
Pastor, J. (1959). Keltsky ziarovy hrob v Kostanoch, okres Kosice. – *Archeologicke rozhledy*, 4, 526–545.
Pichlerova, M. (1960). Mladohaltstatske pohrebesko vo Vradisti. – *Slovenska Archeologia*, VIII, 1, 158–165.
Pieta, K. (1982). *Umenie doby zeleznej*. Tatran.
Plestova – Stikova, E., Wladhauser, J. (1989). Keltsky kostrovy hrob se zbranemi (a s drevenim stitem?) z Makotras ve stredich Cechach. – Archeologicke rozhledy, 3, 281–286.
Pokrovskaya, E. (1973). Predskifskoe poselenia u s. Zhabotin. – *S.A.*, 4, 172–178. [Покровская, Е. (1973). Предскифское поселения у с. Жаботин. – *С.А.*, 4, 172–178].
Polesskih, M. (1959). Rannie mogilyniki drevney Mordvы v Penzenskoy oblasti. – *S.A.*, 4, 198–212. [Полесских, М. (1959). Ранние могильники древней Мордвы в Пензенской области. – *С.А.*, 4, 198–212].
Popov, R. (1921/22). Nekropolat pri s. Baylovo, Sofiysko. – *IBAI*, t. I, 65–78. [Попов, Р. (1921/22). Некрополът при с. Байлово, Софийско. – *ИБАИ*, т. I, 65–78].
Popov, R. (1923/24). Predistoricheski izsledvania vav Vratchansoto pole. – *IBAI*, t. II, 439–350. [Попов, Р. (1923/24). Предисторически изследвания във Вратчансото поле. – *ИБАИ*, т. II, 349–350].
Popov, R. (1928/29). Novootkriti pametnitsi ot zhelyaznata epoha v Bulgaria. – *IBAI*, t.V, 112–121. [Попов, Р. (1928/29). Новооткрити паметници от желязната епоха в България. – *ИБАИ*, т.V, 112–121].
Popov, R. (1932/33). Novootkriti predistoricheski starini. – *IBAI*, t. VII, 281–285. [Попов, Р. (1932/33). Новооткрити предисторически старини. – *ИБАИ*, т. VII, 281–285].
Rozenfeldt, R. (1963). Selishte Pevkin Bugor. – *S.A.*, 3, 221–228. [Розенфельдт, Р. (1963). Селище Певкин Бугор. – *С.А.*, 3, 221–228].
Runich, A. (1979). Rannesrednevekovыe sklepyi Pyatigoryya. – *S.A.*, 4, 229–235. [Рунич, А. (1979). Раннесредневековые склепы Пятигорья. – *С.А.*, 4, 229–235].

Runich A. (1983). Zheleznovodskiy mogilynik I (I-IV vv.). – *S.A.*, 4, 215–221. [Рунич А. (1983). Железноводский могильник I (I-IV вв.). – *С.А.*, 4, 215–221].
Shramko, B. (1957). Sledyi zemedelycheskogo kulytura u lesostepnыh plemen Severnogo Prichernomoryya v rannem zheleznom veke. – *S.A.*, 1, 181–186. [Шрамко, Б. (1957). Следы земедельческого культура у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке. – *С.А.*, 1, 181–186].
Shramko, B., Solnitsev, L., Stepanskaya, R., Fomin, L. (1974). K voprosu o tehnike izgotovlenia sarmatskih mechey i kinzhalov. – *S.A.*, 1, 185–191. [Шрамко, Б., Солницев, Л., Степанская, Р., Фомин, Л. (1974). К вопросу о технике изготовления сарматских мечей и кинжалов. – *С.А.*, 1, 185–191].
Simonenko, A. (2010). *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomoria.* Sankt Peterburg. [Симоненко, А. (2010). *Сарматские всадники Северного Причерномория.* Санкт Петербург].
Skripkin, A. (1980). K datirovke nekotorыh tipov sarmatskogo oruzhia. – *S.A.*, 1, 270–275. [Скрипкин, А. (1980). К датировке некоторых типов сарматского оружия. – *С.А.*, 1, 270–275].
Smirnova, G. (1981). Mogilynik tipa Poneshttyi-Lukashevka , s. Dolinyanyi na Bukovine. – *S.A.*, 3, 196–201. [Смирнова, Г. (1981). Могильник типа Понещты-Лукашевка, с. Долиняны на Буковине. – *С.А.*, 3, 196–201].
Stefanov, S. (1939). Grobna nahodka ot Lesicheri. – *IBAI*, t. XIII, 320–322. [Стефанов, С. (1939). Гробна находка от Лесичери. – *ИБАИ*, т. XIII, 320–322].
Torbov, N. (2016). *Antichno vaorazhenie (XI v. pr. Hr. – V vek).* Ot kamaka do baruta, t. 2. [Торбов, Н. (2016). *Антично въоръжение (XI в.пр.Хр. – V век).* От камъка до барута, т. 2].
Torbov, N. (2018). *Nozhat orazhie ot II v. pr. Hr. nachaloto na II v.* S. [Торбов, Н. 2018. *Ножът оръжие от II в. пр. Хр. началото на II в.* С.].
Vasilchin, I. (1998/99). Dvuobryaden trakiyski nekropol pri s. Cherna, Dobrichko. – *INMV*, t. 34–35, 5–64. [Василчин, И. (1998/99). Двуобряден тракийски некропол при с.Черна, Добричко. – *ИНМВ*, т. 34–35, 5–64].
Voronov, Yu., Voznyuk, A., Yushin, V. (1970). Apushtinskiy mogilynik IV-VI vv. n.э. v Abhazii. – *S.A.*, 1, 175–191. [Воронов, Ю., Вознюк, А., Юшин, В. (1970). Апуштинский могильник IV-VI вв. н.э. в Абхазии. – *С.А.*, 1, 175–191]
Voronov, Yu., Yushin, V. (1973). Novыe pamyatniki Tsebelydinskoy kulyturы v Abhazii. – *S.A.*, 1, 171–192. [Воронов Ю., Юшин В. (1973). Новые памятники Цебельдинской культуры в Абхазии. – *С.А.*, 1, 171–192]
Vulpe, A. (1977). Zur chronologie der Ferigil-grupe. – *DACIA*, XXI, 89–107.

Vyazymitina, M. (1969). Kulytura naselenia Nizhnego Dnepra posle razpada edinnoy Skifii. – *S.A.*, 4, 62–78. [Вязьмитина, М. (1969). Культура населения Нижнего Днепра после разпада единной Скифии. – *С.А.*, 4, 62–78].
Wiklak, H. (1965). Cmentarzysko cialoplane kultury Luzyckej I Wenedzkej w Leznicy, pow. Leczyca. – *Wiadomosci Archeologiczne*, XXXI, 176–195.
Wiklak, H. (1970). Badana ratownicze w Cerdowicach, pow. Leczyca. – *Wiadomosci Archeologiczne*, XXXV, 185–193.
Zirra, V. (1976). La necropole d Apahida. – *DACIA*, XX, 128–167.
Zirra, V. (1971). Beitrage zur kenntnis des keltischwn lateen in Rumanien. – *DACIA*, XV, 171–239.
Zverugo, Ya. (1989). *Verhnee Ponemanye v IX-XIII vv.* Minsk. [Зверуго, Я. 1989. *Верхнее Понеманье в IX-XIII вв*. Минск].

Correspondence address:
Iliyan Nikolaev – Archaeologist
History Museum – Dalgopol
105, G. Dimitrov Str. 9250 Dalgopol
Тел.: (+ 359) 0517/ 2 23 14
E-mail: iliyan.iliev77@gmail.com

ПРИЛОЖЕНИЯ:
APPENDIX:

Обр. 1. Снимка и рисунка на меч с ножница от късно латенската епоха, III–II в.пр.Хр., разкопки на могила Арковна. Кат. № 1.
Fig. 1. Picture and drawing of a sword with a scissor from the late Lathene age, III–II century BC, excavations of the Arkovna grave. Cat. 1

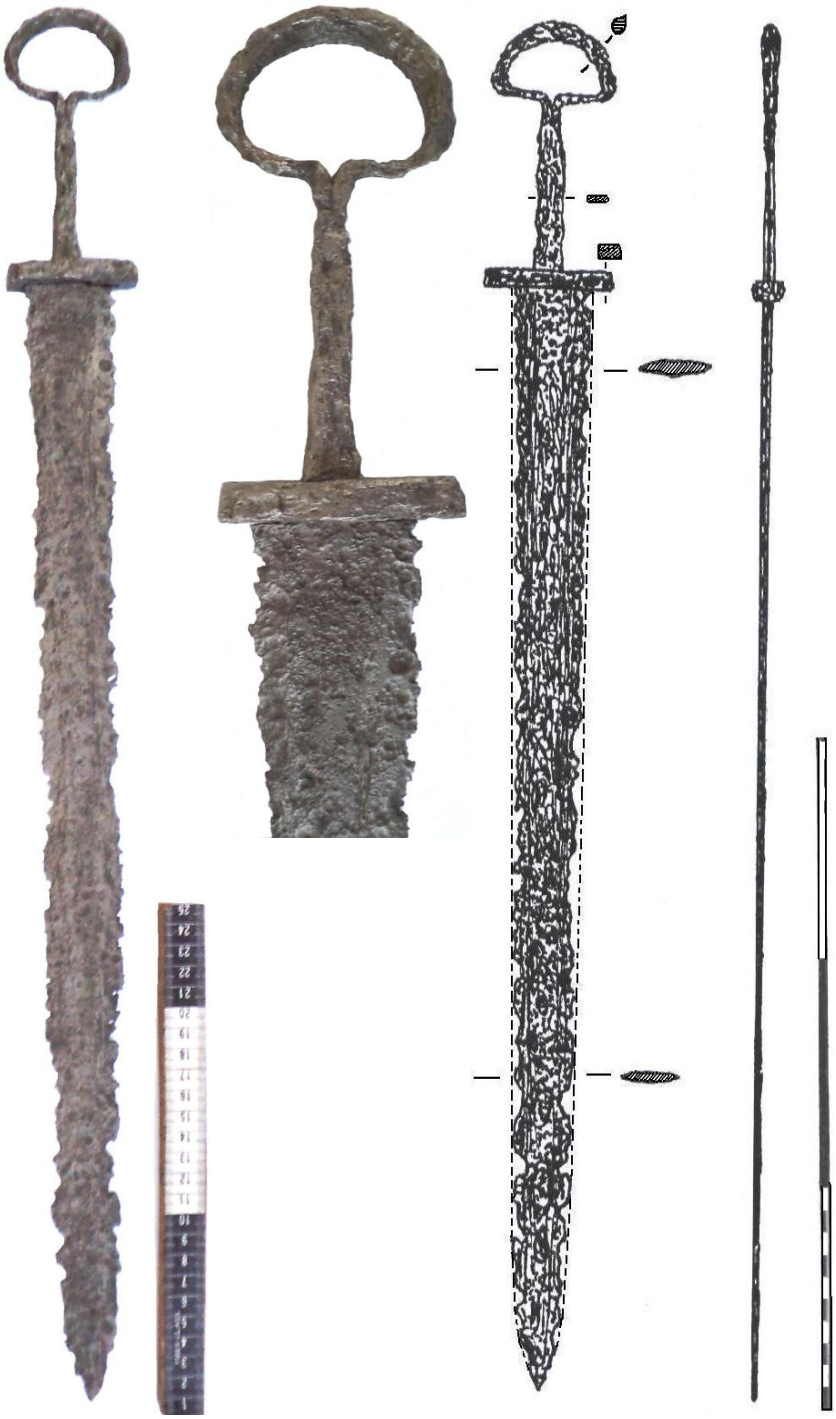

Обр. 2. Снимка и рисунка на меч, римска епоха тип spatha II–III век. Открит при разкопки на могила с. Тутраканци – Провадийско. Кат. № 2.
Fig. 2. Picture and drawing of a sword, Roman age spatha type II–III century. Found during excavations thulumus at Tutrakantsi – Provadiya region. Cat. 2

Обр. 3. Снимка на бойните ножове: 1. Махайра, кат. № 3; ножове с криво острие, кат. № 4и 5; нож с широко острие, кат. № 6; ножове с дълго право острие, кат. № 7, 8, 9, 10, 11 и 12.

Fig. 3. Picture of battle knives: 1. Mahira, cat. № 3; knivea with curved blade, cat. № 4 and 5; wide-edged knife, cat. № 6; knives with long straight blade, cat. № 7, 8, 9, 10, 11 and 12.

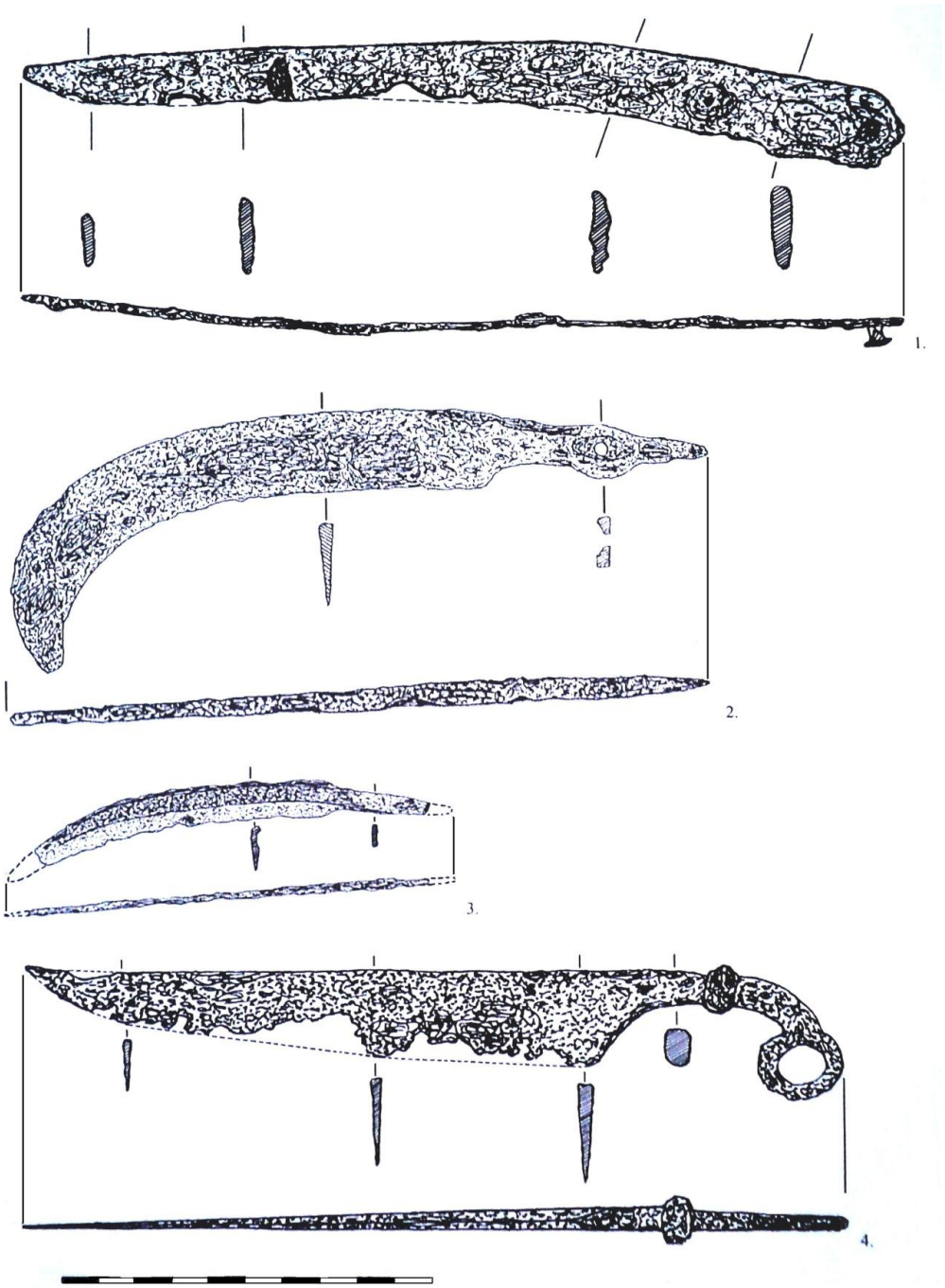

Обр. 4. Рисунки на ножовете с извити остриета, кат. № 3, 4 и 5 и нож с широко острие, келтски тип, кат. № 6.

Fig. 4. Drawings of blades with curved blades, cat. № 3, 4 and 5 and a knife with wide blade, Celtic type, cat. № 6.

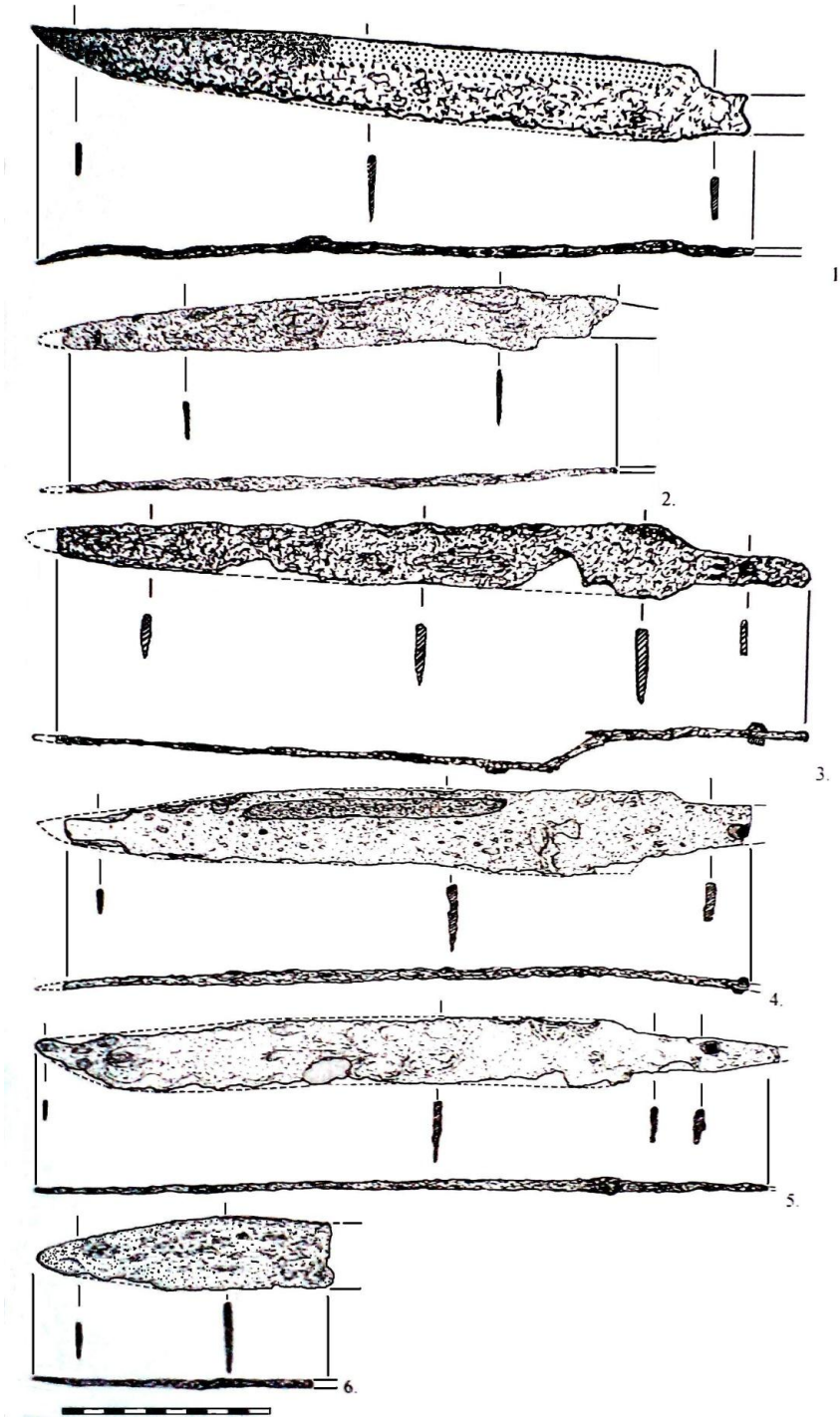

Обр. 5. Рисунка на ножовете с издължено право острие, кат. № 7, 8, 9, 10, 11 и 12.
Fig. 5. Drawing of knives with elongated straight blade, cat. № 7, 8, 9, 10, 11 and 12.

Един вид костени апликации от гроб № 3 от „Дългата могила“ до с. Караново, общ. Нова Загора (края на I в. сл. Хр. – средата на II в. сл. Хр.)

Христина Маркова

A type of bone ornaments in grave No. 3 from „Dalgata mogila“ nearby the village of Karanovo, Nova Zagora municipality (the end of Ist century AD – middle of IInd century AD)

Hristina Markova

Abstract: *The tumulus „Dalgata mogila” is located nearby the village of Karanavo, northwest from town of Nova Zagora. It has been partially investigated in 1976 due to the digging of the irrigation system. Three graves have been discovered with rich and varied grave goods and belongings dated at the end of Ist century AD and the middle of IInd century AD. Two eagle-shaped plates made of animal long bone or red deer antler have been found in grave № 3. They have been intended specifically for the funeral ritual because the non-accurate manufacturing and the nearby ancient settlement is the most probably place of production. The very corroded swords, daggers and knifes discovered in the same grave are the most suited items that could connect with the eagle-headed plates that suggest they are a part of handle decoration (probably of the pommel). Such decorated weapons are known in Thrace a little earlier V–III c. BC to the IVth century AD. The widespread of the eagle cult in Thrace during the Roman Empire is another factor in representing such hypothesis.*

Key words: *Karanovo, Nova Zagora, bone ornaments, grave*

Животинската кост е доказала и утвърдила своята важна роля в човешкото развитие през хилядолетията. Преди металите да навлязат в масова употреба, костта (заедно с камъка) е била основна суровина за производство на богат набор от предмети, свързани с материалния и духовния свят на човека. От кости се изработват както прости занаятчийски инструменти за нуждите на обикновения човек, така и прецизно обработени декоративни предмети на изкуството, задоволяващи всеки каприз.

Занаятът на „костообработката“ се е развивал продължително време през вековете паралелно с подобряването и разнообразяването на техники и методи, в резултат на което се обособяват специализирани категории „майстори“ и разнообрзяване на продуктите, предназначени за домашна експлоатация или за търговска дейност. През Античността упражняването на подобни занаяти (грънчарството, тъкачеството, обработването на кожени изделия и други) и наличието на опитен специалист довеждат до появата на семейната търговия (Nuţu, Stanc, Stan, 2014, p. 20) и съответно до създаването на работилници/ателиета. За организацията на работилниците за обработка на кост през античната епоха има запазено само едно сведение на император Хадриан (117–138 г.), а именно уставът на колегията на цитрариите (по името на дървото *citrus*, от което се изработвали скъпи мебели) и еборариите (от думата *ebur*, която означава слонова кост, използвана за краката на мебелите) (Vladkova, 1997, p. 82). Трябва да се отбележи, че обработването на животинската кост се свързва с дърводелството, тъй като двата занаята споделят единен инструментариум използван в продукцията (метални пили, свредели, триони, ножове и т. н.) (Vladkova, 1997, p. 82; Vladkova, 2018, p. 7; Radeva, 1994, p. 235; Choyke, 2012, p. 49) и поради това не е изключена възможността двете професии да са били упражнявани от един и същи майстор в едно ателие. На територията на днешните български земи е известен малък брой работилници за изработване на костени предмети: Абритус (Radoslavova, Dzanev, 2003, p. 135), Филипопол (Bospachieva, 2003, p. 46-54), Ковачевско кале (Doncheva, Atanasov, 1992, p. 82-83) и други. В периода от II до средата на III век в римския лагер Нове функционира работилница за обработка на кост. През III и IV век, когато вносът в лагера е значително намален, поради политически и икономически причини, съществуват три. Ситуацията е създала предпоставка за работата на повече ателиета за нуждите на войниците и живеещото в близост цивилно население (Vladkova, 2018, p. 19-21).

Един от най-важните аспекти в изучаването на костените предмети е източникът на суровина, който най-често произхожда от най-лесно достъпните животни, намиращи се в близост до селищата и градовете, което от своя страна предоставя възможност за реконструиране на палеосредата в микрорегионите. Резултатите от археозоологическите изследвания на материали от Античността показват, че суровината за изработване на костени предмети обикновено произхожда от домашните животни, които са били убивани за хранителна консумация (*Bos taurus*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Sus domesticus*, *Equus caballus* и др.), но понякога и от някои диви животни (*Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos primigenius* и др.) (Vasilev,

Georgiev, 1985, p. 2-3; Vladkova, 1997, p. 83; Iliev, Spasov, Lyubenova, 1997, p. 186; Radeva, 1994, p. 235; Deschler-Erb, 1997, p. 74; Choyke, 2012, p. 50; Hrnčiarik, 2017, p. 15; MacGregor, 1980, p. 28; Nuţu, Stanc, Stan, 2014, p. 39-40; Vass, 2010, p. 57). В рамките на Римската империя предмет на търговска дейност са били и някои предмети на престижа, изработени от по-скъпи и екзотични животински суровини като слоновата кост, бивните на носорозите и други (Vladkova, 1997, с. 81-82; Deschler-Erb, 1997, p. 74; Hrnčiarik, 2017, p. 16-19; Vass, 2010, p. 57).

Надгробната „Дълга могила“ се намира на 1 км северно от центъра на с. Караново (община Нова Загора) (фиг. 1). Тя е част от могилния некропол на антично селище, намиращо се северозападно от селото на двата бряга на р. Дермен дере. Могилата е с височина 18 м и диаметър при основата 65-70 м (Kanchev, 1976; Kanchev, Kancheva-Ruseva, 1996, p. 17) (фиг. 2). Некрополът е известен още от началото на XX век на местния историк и краевед Никола Койчев (първият директор на Историческия музей в Нова Загора) (Koychev, 1997, p. 412), но археологическите проучвания се провеждат едва през 1976 г. по повод разкопаването на напоителен канал, преминаващ през южната периферия на „Дългата могила“ (Kanchev, Kancheva-Ruseva, 1996, p. 17).

Могилният насип е частично проучен (югоизточната периферия) като в него са открити три гроба. Те са били изградени от добре изпечени правоъгълни тухли (fig. 3) с размери 33–34 см, споени с бял хоросан, а полуцилиндричният свод – от половинки тухли с размери 17-33 см (гроб № 1) и с цели тухли (гроб № 2 и гроб № 3). Подовата настилка е от тухли, поставени върху хоросанова подложка. Стените са измазани с хоросан. Гробните съоръжения са ориентирани по надлъжната си ос в посока север-юг. Погребалният обред е извършен чрез кремация извън гробните съоръжения. След изгарянето, останките са били пренесени и поставени върху пода в южната част на гробовете. Гробният инвентар, открит вътре и извън гробните съоръжения е разнообразен и богат (fig. 4): съдове, лампи, тоалетни принадлежности, медицински инструменти, оръжия, разнообразни накити и апликации. На 11 м източно от гробовете са открити две колесници заедно с костните останки на коне.

Съдейки по разнообразния инвентар на трите гроба, сред който има множество престижни и скъпи предмети, проучвателят заключава, че в тези съоръжения са погребани видни представители на тракийската аристокрация. Висококачествената изработка и характерът на художествената украса на бронзовите и стъклените съдове, бронзовите стригили, бронзовия канделабър, лампите и т. н., някои от които представляват импортни предмети, доказват финансовите възможности и естетическия вкус на погребаните. В подкрепа на тракийския им

произхода са надписите върху лекарствените средства и коланната апликация от гроб № 1. Относно датировката на гробовете М. Кънчев ги отнасят в периода края на I в. сл. Хр. – средата на II в. сл. Хр., базирайки се на инвентара, открит около и в самите съоръженията (Kanchev, Kancheva-Ruseva, 1996, p. 17-22).

По време на спасителните археологически проучвания са открити и няколко предмета изработени от твърда животинска материя. От вътрешността на гроб № 2 произхождат две костени копчета (Kanchev, Kancheva-Ruseva, 1996, p. 56, Табло XVI:6), а от гроб № 3 - четири апликации и две пластини (Kanchev, Kancheva-Ruseva, 1996, p. 62, Tabl. XXII: 5, 6).

Предмет на настоящото изследване са две от костените апликации (плочки), открити в гроб № 3 (фиг. 5). Това са два еднакви по форма плоски предмета със следните размери: дължина 47 мм; ширина 33/34 мм и дебелина 9/10 мм. Те имат напречно сечение наподобяващо неправилна плоска полуелипсовидна форма. Видимата част, предназначена за експониране е с изпъкнала повърхност, а задната част, служеща за закрепване – с плоска. Поради високата степен на обработка и трансформацията, която е настъпила в резултат на производството, не може да се установи със сигурност вида и произхода на суровината. Въпреки това, съдейки по структурата и полуелипсовидното сечение на плочките, може да се предположи, че са направени от кортекса от контактната зона между стъблото и някои от разклоненията на рог от представител на семейство Еленови (*Cervidae*). От този период в Тракия са били разпространени благородния елен (*Cervus elaphus*) (Iliev, Spasov, Lyubenova, 1997, p. 191, таблица IA) и изчезналия през Средновековието елен лопатар (*Dama dama*), който през римската епоха е бил разселван целенасочено в различни части на империята като ценно паркова животно (Boev, 2013, p. 81). Роговите израстъци на тези два вида елени са достатъчно големи и масивни, за да могат да служат за производството на подобни предмети. Сърната (*Capreolus capreolus*) също е обитавала региона, но нейните рога са твърде малки и със значително по малък диаметър, което ги прави неподходящи за този тип апликации. Диафизите на дългите кости (*femur, tibia* и др.) при едрите преживни животни са също приложима суровина за изготвянето на плочките от „Дългата могила“, тъй като извивката и дебелината на компактната част на тези кости (обр. 5, 6) съответстват на размерите на разглежданите предмети. През много от историческите периоди дългата кост е доминиращ материал сред всички костени и рогови предмети (Iliev, Spasov, Lyubenova, 1997, p. 186; Hrnčiarik, 2017, p. 15; Vass, 2010, p. 57).

Производството на предмети от твърда животинска материя, както вече беше споменато, се е извършвало основно с инструментариума предназначен за дърворезба. Метални ножчета, пили, триони, свредели и други подобни са откривани по време на теренни проучвания на антични обекти в България. Поради голямата трансформация на костените плочки от първоначалното им сурово състояние, не е възможно напълно да се конкретизират етапите и методите на производство. Единствено стриациите, оставени по повърхността, доказват използването на определени техники. Отделянето на заготовките най-вероятно е било извършено чрез напречно изрязване на костта или рога с помощта на трион. Готовото парче е било разделено на две по дължина, при което са били получени две еднакви заготовки. Следи от тези първи технологични етапи не се наблюдават по предметите, поради високата степен на последваща обработка, в резултат на която са заличени всички предходни стриации. Основното оформяне на предметите под формата на орлова глава с клюн и език е осъществена чрез комбинация от няколко техники, чиито следи се виждат много добре с просто око откъм плоската повърхност на плочките. Тъй като костната/роговата компакта е много здрава, проекцията на клюна е била направена чрез множество малки перфорации, направени една до друга чрез свредел. В резултат се оформя неправилен назъбен дъговиден отвор (част от назъбването все още се наблюдава на обр. 7), който в последствие е бил дооформен с метални ножчета и пили. Интересно е да се отбележи, че тази техника съществува още от праисторическите епохи, но с използването на различен инструментариум. Двете плочки се различават по своето техническо изпълнение. Плочка № 1, която освен че е недобре изготвена, е и с отчупена долна част на клюна (обр. 5, 7). Съдейки по следите, които се наблюдават по повърхността ѝ може да се твърди използването на пили и ножчета при остъргването с цел оформяне. Докато горната, представителната повърхност на фрагментираната плочка № 1 е покрита с малки неравномерни фасетки, съдържащи груби, къси, наместа зигзаговидни и успоредни следи (обр. 7), които са получени в резултат на остъргване с нож, то при плочка № 2 повърхността изглежда естествена, въпреки че се наблюдават следи от полиране (обр. 7). Последното действие е било извършено чрез интензивно триене на предметите с мокри животински кожи. При двете плочки се наблюдават дълги, праволинейни, успоредни една с друга и сравнително плитки стриации по долната част на плочката, предназначена за закрепване, които индикират пилене. И двата предмета имат едностранно пробиване над клюна с цел пресъздаване на

око (обр. 7). Перфорациите не са довършени, което напълно доказва тяхната художествена функция.

Плоските долни повърхности на двата предмета и липсата на специални перфорации подсказват, че са били закрепени към друг предмет чрез залепване. За целта на настоящото изследване са използвани единствено макроскопки наблюдения, които не позволяват идентифицирането на следи от лепила и други подобни вещества.

Степента на производство на костените плочки от „Дългата могила“ като цяло не е много задоволителна, съдейки по недооформените клюнове и недовършената плочка № 1. Това ни подтиква да приемем, че действително тези орнаменти са произведени набързо специално за нуждите на погребалния ритуал.

В непосредствена близост до „Дългата могила“ се намира антично селище с четири основни строителни периода. Първият от тях обхваща времето от началото на I в. сл. Хр. до третата четвърт на III в. сл. Хр. (Borisov, 2009, p. 39). Този хронологически интервал съответства на относителната датировка на материалите от надгробната могила. Въпреки, че до този момент не са публикувани костени предмети или инструменти свързани с тяхното производство, най-вероятно „костообработката“ се е осъществявала в късноантичното селището до с. Карановo.

Несъмнено двете костени плочки представляват вид апликации към някакъв предмет направен от друг материал: кутия, лично украшение, мебел, оръжие и т. н. В полевия дневник проучвателят М. Кънчев отбелязва, че предметите са вероятно част от конска амуниция. Имайки предвид откритите колесници с коне в отделни гробни съоръжения и видът на наличния гробен инвентар в трите човешки гроба (съдове, колании апликации, оръжия, лампи, медицински инструменти и т. н.) (Kanchev, Kancheva-Ruseva, 1996, p. 23-32) не е логично тези костени плочки да представляват част от конската сбруя.

На територията на съвременните български земи до този момент не са познати подобни костени апликации и тъй като в гроб № 3 са открити силно корозирали железни мечове и ками, може да свържем предметите с един вид оръжие. Още от II хил. пр. Хр. на Балканите се появяват метални остриета с вътрешен режещ ръб, които в резултат на определени отношения се разпространяват на запад по средиземноморието и навлизат в Италия и Испания (обр. 8) (Yorgov, 2016, p. 72; Petkov, 2016, p. 18; Filov, 1934, p. 224). Това са т. нар. копис/махайра/фалката, които въпреки известните разлики помежду си, като цяло са сходни оръжия и имат общ корен (Yorgov, 2016, p. 73). В надгробни могили от Южна България са открити няколко махайри със специфични дръжки. Един от тези екземпляри е открит в Голямата

могила между селата Маломирово и Златиница (община Елхово) (обр. 9) в гроб, датиран в средата на IV в. пр. Хр., в който е погребан високопоставен тракийски аристократ (Agre, 2011, p. 210). Мечът е открит *in situ* до лявата ръка на мъртвия и има дъговидна форма с вълнообразно оформен ръб на острието. Дръжката представлява продължение на тялото; в центъра към нея е прикрепена обковка от кост, върху която е поставена дървена част. Краят на дръжката е оформен като глава на хищна птица (Agre, 2011, p. 91-92). Мечове-махайри с дръжки, завършващи с „птича глава“ са известни още от Голямата могила при с. Дуванлий, Пловдивско (първата половина на V в. пр. Хр.) (Filov, 1934, p. 117, p. 230). и елинистическия некропол на Кабиле (втората половина на IV – началото на III в. пр. Хр.) (Stoyanov, Mikov, Dzhanfezova, 2013, p. 265-267, p. 300). От хинтерланда на Кабиле произхождат също криви железни ножове с дъговидно извити остриета, чиято основа преминава в дръжка. Към нея са прикрепени дървени обкови, като краят на самия лист е оформен под формата на птичи клюн (Tancheva-Vasileva, 2007, p. 40). Плочките от „Дългата могила“ не са направени от благороден метал, но ако се приеме че прозхождат от рог на благороден елен, то това животно представлява ценен горски дивеч, чиито рогови израстъци са високо ценена суровина, която се използва за изготвянето на определен асортимент от предмети.

Завършекът на дръжките и техните апликации несъмнено са оформени като глава на граблива птица, най-вероятно орел. Въпреки, че примерите представени в тескста са по-ранни, хипотетичната интерпретация на двете костени плочки като апликации към дръжка на меч или друго подобно оръжие е напълно възможна, като се има предвид широкото разпространение на култа към орела в Тракия през императорската епоха, като неговият образ се среща и при редица други предмети на тракийското изкуство (Ignatov, 1999, p. 61), а също и разпространението на кривите мечове с вътрешен режещ ръб до IV в. сл. Хр. (Yorgov, 2016, p. 73).

След убийството на тракийския цар Реметалк III и ликвидирането на царството му около 45 г. сл. Хр., започва анексирането на Тракия и превръщането ѝ в римска провинция (Boteva, 2017, p. 158; Gocheva, 1994, p. 37). Пропагандата на официалните религиозни култове, свързани със затвърждаването на римската власт в провинцията е изключително важна задача за управниците. Характерно е явлението на провинциалните събрания, които се наричат *consilia* в западната част на империята и *κοινά* в източната. В Тракия е документиран такъв койнон, който представлява институция, силно свързана с почитането на владетелския култ на провинциално ниво. Наименованието на този вид събрание се среща в различни документи, нумизматични и епиграфски

източници от няколко града в Тракия (Филипопол, Августа Траяна) (Raycheva, 2013, p. 15). Освен това през II в. сл. Хр. градовете в Тракия били организирани в „съюз на тракийците“ със седалище Филипополис, който имал основни религиозни функции във връзка с императорския култ (Delev, 2011, p. 321). Въпреки че тракийският койнон запазва много елементи на своята духовна култура и религия във времето на романизацията (Gocheva, 1994, p. 41), култът към императора остава един от най-разпространените официални култове в Римската империя, наред с този към капитолийската троица (Aleksandrov, 2011, p. 32).

Римската империя и властта на императора се отъждествяват с образа на орела (Ignatov, 1999, p. 61), така че този тип костени орнаменти могат да бъдат разглеждани като пример за разпространението и поддържането на императорския култ в Новозагорско през античността. Въпросът изглежда дискусионен, ако се върнем на представените примери на криви мечове, завършващи с орлови глави, които са по-ранни с около 400 години, което навежда на предположението, че така оформеното оръжие е в резултат на местни трако-елинистически традиции, свързани с представите и почитането на властта на тракийските първенци. Разбира се, тези хипотези не могат да бъдат напълно приети, но и не могат да бъдат изключени. Натрупването не само на допълнителна информация от теренните проучвания на други обекти от периода, но и системните задълбочени изследвания върху подобни материали, останали „скрити“ в музейните фондове, биха изяснили редица проблеми относно тракийските погребални ритуали.

REFERENCES:

Agre, D. (2011). *Golyamata mogila kray Malomirovo i Zlatinitsa*, Sofia. [Агре, Д. (2011). *Голямата могила край Маломирово и Златиница*, София].

Aleksandrov, O. (2011). Za rolyata na provintsialnite upraviteli v provezdhaneto na Rimskata religiozna politika v Dolnomiziyskata armia. – *Izvestia na Starozagorskia istoricheski muzey*, tom IV, 31–37. [Александров, О. (2011). За ролята на провинциалните управители в провеждането на Римската религиозна политика в Долномизийската армия. – *Известия на Старозагорския исторически музей*, том IV, 31–37].

Boev, Z. (2013). Izcheznali bozaynitsi. – *Priroda*, br. 4, 76–82. [Боев, З. (2013). Изчезнали бозайници от България. – *Природа*, бр. 4, 76–82].

Borisov, B. (2009). Periodizatsia i hronologia na antichnoto I rannovizantiysko selishte do s. Karanovo, Novozagorsko. – *Arheologia*, kn. 3-4, 38–47. [Борисов, Б. (2009). Периодизация и хронология на

античното и ранновизантийско селище до Караново, Новозагорско. – *Археология*, кн. 3-4, 38–47].
Bospachieva, M. (2003). Zanayatchiyski kvartal *Extra murus* v iztochnite pokraynini na antichnia Filipopol. – *Natsionalna konferentsia "Zemite na Balgaria – lyulka na Trakiyskata kultura"*, 1, rezyumeta, Veliko Tarnovo, 46–54. [Боспачиева, М. (2003). Занаятчийски квартал *Extra murus* в източните покрайнини на античния Филипопол. – *Национална конференция „Земите на България – люлка на Тракийската култура*", 1, резюмета, Велико Търново, 46–54].
Boteva, D. (2017). Sazdavaneto na provintsia Trakia. – V: *ΚΡΑΤΙΣΤΟΣ. Sbornik v chest na profesor Petar Delev* (red. Hr. Popov, Yu. Tsvetkova), Sofia, 157–168. [Ботева, Д. (2017). Създаването на провинция Тракия. – В: *ΚΡΑΤΙΣΤΟΣ. Сборник в чест на професор Петър Делев* (ред. Хр. Попов, Ю. Цветкова), София, 157–168].
Choyke, A. (2012). Skeletal elements from animals as raw materials. – In: *Aquincumi csonttárgyak* (ed. R. Facsády Annamária), Budapest, 49–53.
Deschler-Erb, S. (1997). Bone, Antler, Tooth and Ivory: Raw Materials for Roman Artifact. – *Anthropozoologica*, Num. 25–26, 73–77.
Doncheva, I., Atanasov, I. (1992). Arheologicheski prouchvania na Kovachevskoto kale do s. Kovachevets, Popovsko. – *Arheologicheski otkritia I razkopki prez 1991 g.*, Sofia, 82–83. [Дончева, И., Атанасов, И. (1992). Археологически проучвания на Ковачевското кале до с. Ковачевец, Поповско. – *Археологически открития и разкопки през 1991 г.*, София, 82–83].
Filov, B. (1934). *Nadgrobni mogili pri Duvanliy v Plovdivsko*, Sofia. [Филов, Б. (1934). *Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско*, София].
Gocheva, Zl. (1994). Hramovete v gradovete I trakijskite svetilishta na tyahnata teritoria v prvintsia Trakia. – *Epohi*, kn. 4, 37–44. [Гочева, Зл. (1994). Храмовете в градовете и тракийските светилища на тяхната територия в провинция Тракия. – *Епохи*, кн. 4, 37–44].
Hrnčiarik, E. (2017). *Bone and antler artefacts from the Roman fort at Iža*, Nitra-Trnava-Komárom.
Ignatov, V. 1999. Pametnitsi na orli ot Novozagorsko. – *Arheologia*, kn. 1–2, 58–62. [Игнатов, В. (1999). Паметници на орли от Новозагорско. – *Археология*, кн. 1–2, 58–62].
Iliev, N., Spasov, N., Lyubenova, V. (1997). Prouchvane na obrabotvania zhivotinski kosten material ot arheologicheskia obekt Ärbanas" kray Radomir (I–III v. sl. Hr.). – *Izvestia na Natsionalnia arheologicheski muzey*, tom X, 185–200. [Илиев, Н., Спасов, Н., Любенова, В. (1997). Проучване на обработвания животински костен материал от археологическия обект

„Арбанас“ край Радомир (I–III в. сл. Хр.). – *Известия на Националния археологически музей*, том X, 185–200].
Kanchev, M. (1976). *Polevi dnevnik na Dalgata mogila, s. Karanovo 1976 g.* (sahranyava se v Nauchnia arhiv na Istoricheski muzey – Nova Zagora). [Кънчев, М. (1976). *Полеви дневник на Дългата могила, с. Караново 1976 г.* (съхранява се в Научния архив на Исторически музей – Нова Загора)].
Kanchev, M., Kancheva-Ruseva, T. (1996). Spasitelni razkopki na Dalgata mogila do s. Karanovo, Novozagorsko. – V: *Prouchvania na nadgrobni mogili v Novozagorsko* (red. A. Dimitrova–Milcheva), 17–70. [Кънчев, М., Кънчева–Русева, Т. (1996). Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Караново, Новозагорско. – В: *Проучвания на надгробни могили в Новозагорско* (ред. А. Димитрова–Милчева), 17–70].
Koychev, N. (1997}. *Istoria na Nova Zagora. Novozagorsko prez vekovete*, Stara Zagora. [Койчев, Н. (1997). *История на Нова Загора. Новозагорско през вековете*, Стара Загора].
MacGregor, A. 1980. *Skeletal materials: their structure, technology and utilization c. A.D 400-1200*, Durham theses, Durham University. Available Online at: http://etheses.dur.ac.uk/7611/
Nuţu, G., Stanc, S., Stan, D.A. (2014). *Carved Bone and Antler from Northern Dobruja in Archaeological and Archaeozoological Context*, Iaşi: Universităţii Älexandru Ioan Cuza", Iaşi.
Petkov, K. (2016). Mechove sas zoomorfna drazhka. – V: *Evropeysko kulturno-istorichesko nasledstvo (Dokladi ot studentska konferentsia v Plovdiv, 17–18 oktomvri 2014 g.)*, 18-36. [Петков, К. (2016). Мечове със зооморфна дръжка. – В: *Европейско културно-историческо наследство (Доклади от студентска конференция в Пловдив, 17–18 октомври, 2014 г.)*, 18–36].
Radeva, M. (1994). Kostni aplikatsii i amulet ot Sliven. – V: *Ekspeditsia Maritsa-Iztok. Arheologicheski prouchvania* (red. B. Borisov), tom II, 235-240. [Радева, М. (1994). Костни апликации и амулети от Сливен. – В: *Експедиция Марица-Изток. Археологически проучвания* (ред. Б. Борисов), том II, 235–240].
Radoslavova, G., Dzanev, G. (2003). Abritus. – V: *Rimksi i rannovizantiyski selishta v Balgaria* (red. R. Ivanov), Sofia: IVRAY, 110–148. [Радославова, Г., Дзанев, Г. (2003). Абритус. – В: *Римски и ранновизантийски селища в България* (ред. Р. Иванов), София: ИВРАЙ, 110–148].
Raycheva, M. (2013). *Imperatorskiyat kult v provintsia Trakia.* Avtoreferat na disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna I nauchna stepen „Doktor“ (Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“, Istoricheski fakultet, Katedra Ärheologia"), Sofia. [Райчева, М. (2013). *Императорският култ в провинция Тракия.* Автореферат на дисертация за присъждане на

образователната и научна степен „Доктор“ (Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Катедра „Археология“), София].
Stoyanov, T., Mikov, R, Dzhanfezova, T. (2013). Nadgrobna mogila ot rannata elinisticheska epoha kray s. Kabile, Yambolsko. – *Balgarsko e-spisanie za Arheologia*, t. 3, 245–314. [Стоянов, Т., Миков, Р., Джанфезова, Т. (2013). Надгробна могила от ранната елинистическа епоха край с. Кабиле, Ямболско. – *Българско е-Списание за Археология*, т. 3, 245–314].
Tancheva-Vasileva, N. (2007). Vaorazhenie ot hinterland na trakiyskia grad Kabile. – *Izvestia na muzeite ot Yugoiztochna Balgaria*, XXIII, 37–43. [Танчева-Василева, Н. (2007). Въоръжение от хинтерланда на тракийския град Кабиле. – *Известия на музеите от Югоизточна България*, XXIII, 37–43].
Vasilev, V. K., Georgiev, G. D. (1985). Domashnite i divite zhivotni ot trakiyskata nadgrobna mogila № III pri s. Kralevo, Targovishki okrag. – *Arheologia*, XXVII, kn. 1, 1–12. [Василев, В. К., Георгиев, Г. Д. (1985). Домашните и дивите животни от тракийската надгробна могила № III при с. Кралево, Търговищки окръг. – *Археология*, XXVII, кн. 1, 1–12].
Vass, L. (2010). Bone-Working in Roman Dacia. – In: *Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia. Cultural, technological and functional signature* (ed. A. Legrand-Pineau et al.), BAR International Series 2136, 55–64.
Vladkova, P. (1997). Antichnite avtori za upootrebata na slonovata kost, kost i rog. – V: *Dni na naukata ’97* (Sayuz na uchenite v Balgaria, klon Veliko Tarnovo) (red. I. Haralampiev), Veliko Tarnovo, 81–88. [Владкова, П. (1997). Античните автори за употребата на слонова кост, кост и рог. – В: *Дни на науката’97* (Съюз на учените в България, клон Велико Търново) (ред. И. Харалампиев), Велико Търново, 81–88].
Vladkova, P. (2018). *NOVAE. Izdelia ot kost i rog*, Veliko Tarnovo: Dar–RH. [Владкова, П. (2018). *NOVAE. Изделия от кост и рог*, Велико Търново: Дар–РХ].
Yorgov, Yu. (2016). Ostrieta s vatreshen rezhesht rab v Sredizemnomorskia region i Balkanite prez Antichnostta (II hil. Pr. Hr. – IV v. sl. Hr.). – V: *Trakia i okolnia svyat* (Sbornik s dokladi ot Natsionalnata nauchna konferentsia, 27–29 oktomvri 2016 g.) (red. I. Marazov), Shumen, 71–79. [Йоргов, Ю. (2016). Остриета с вътрешен режещ ръб в Средиземноморския регион и Балканите през Античността (II хил. пр. Хр. – IV в. сл. Хр.). – В: *Тракия и околния свят* (Сборник с доклади от Националната научна конференция, 27–29 октомври 2016 г.) (ред. И. Маразов), Шумен, 71–79].

Приложение:

Обр. 1. Местоположение на с. Карановo.
Fig. 1. Location of village of Karanovo.

Обр. 2. Изглед към „Дългата могила“ преди разкопаването ѝ (фотоархив на Исторически музей – Нова Загора).
Fig. 2. A view to „Dalgata mogila“ before the excavations (photo archive of Museum of History – Nova Zagora).

Обр. 3. Гроб № 3 преди отварянето му (фотоархив на Исторически музей – Нова Загора).
Fig. 3. Garve № 3 before discovering the inside (photo archive of Museum of History – Nova Zagora).

Обр. 4. Гроб № 3 и вътрешността му (фотоархив на Исторически музей – Нова Загора).
Fig. 4. Grave № 3 and the inside (photo archive of Museum of History – Nova Zagora).

Обр. 5. Костените плочки с форма на орлова глава.
Fig. 5. The bone eagle-head plates.

Обр. 6. Напречен изглед на костените плочки.
Fig. 6. Cross sections to the bone plates.

Обр. 7. Детайлни снимки на плочките, върху чиито повърхности се наблюдават технологични следи от остъргване, абразия, полиране и перфориране.

Fig. 7. Detailed photos of the plate surfaces with technological striations by scraping, abrasion, polishing and perforating.

Обр. 8. Развитие на остриетата с вътрешен режещ ръб (по Yorgov, 2016, p. 77, obr. 5).
Fig. 8. Development of the inner-cutting blades (after Yorgov, p. 2016, p. 77, obr. 5).

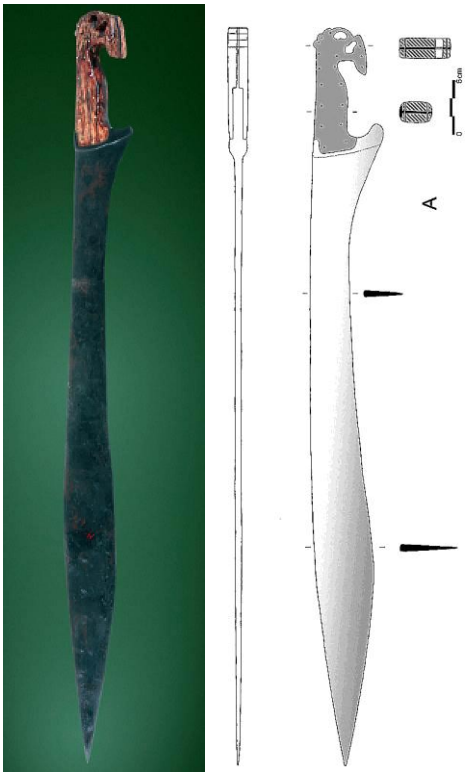

Обр. 9. Мечът-махайра от Голямата могила между селата Маломирово и Златиница (по Agre, 2011, p. 91, obr. III–25A; p. 92, obr. III–26).
Fig. 9. The tumulus „Golyamata mogila“ between village of Malomirovo and Zlatinitsa (after Agre, 2011, p. 91, obr. III–25A; p. 92, obr. III–26).

Correspondence address:
Hristina Markova – curator
Museum of History – Nova Zagora
3, Svoboda sq. 8900 Nova Zagora
Tel. (+359) 899 374 584
e-mail: hdmarkovi@gmail.com

Част от римска фалера от района на Самоков

Михаил Христов

A fragment of roman phalera from Samokov region

Mihail Hristov

Abstract: *The aim of the article is to present a fragment of roman phalera, found during archaeological excavations on „Shishmanovo kale“ – late roman fortress build on hill close to modern city of Samokov. The fortress is erected in 4th c. AD., but some small finds from it, could suggest roman military presence here at least one century earlier, in the end of 2nd – 3th c. AD.*

During archaeological excavations in 2008, has been discovered a fragment of small round plate made of bronze. From the one side it has a partly preserved mythological image with curl hair, the opposite side is left rough. On its periphery is formed narrow frame and one fastening hole drilled in it after the casting.

The fragment is part of roman military decoration – phalera. Such objects are well known from numerous gravestones of roman soldiers, depicted with diferent number of phalerae (most often nine) on its chests. On front sides of phalerae often has a image of Medusa, Jupiter-Ammon or other mithological character.

Unfortunately less than 1/3 of the samokov phalera is preserved, which makes difficult the identification of the image.

If we compares it with other specimens, including by gravestones, we may notice some similarities with most popular and frequent image on phaleras – Medusa.

The possibility for Medusa image on the Samokov phalera is real, but this is not the only option because of the small preserved part of it, and we mustn't reject other options like Apollo or Sol for example.

The style of image is close to this on some gravestones with phalerae from the western part of Empire, or bronze applications from Thrace dated in the first half of 2nd c. AD.

Similar date – 2nd c. AD. we assume and for our phalera too.

Key words: *phalera, roman military decoration, city of Samokov, „Shishmanovo kale“*

При редовни археологически проучвания на обект „Шишманово кале“ в близост до гр. Самоков (Обр.1), през 2008 г. е открит фрагмент от кръгла метална пластина с частично запазено изображение на лице от едната страна [1] (Обр2).

Пластината е открита при проучване на масивна късноантична сграда намираща се на първата обитаема тераса на хълма на който е издигната крепостта „Шишманово кале“[2]

От предмета е запазена по-малко от 1/3*, въпреки малката степен на съхраненост, детайлната изработка прави лесно различима дясната част от лице в нисък релеф. От него е съхранено сравнително малко – част от овала на лицето около челото и едната скула, реалистично оформено око с подчертани клепачи и зеница, както и буйни коси, предадени чрез едри кичури. Пластината е изработена от бронз, чрез леене в едностранен калъп, задната страна е оставена необработена (Обр.3). Изображението на лицевата страна е допълнително обработено чрез цизелиране, особено добре видно около окото и на места при косата. Предвид слабата степен на съхраненост е трудно да се прецени дали изображението е насреща (en face) или в полупрофил. Около него е оформен отстъп - рамка, който е с ширина до 0.4 см. Съхранен е само един отвор за закрепване с диаметър ок. 0.6/0.7 см. оформен в периферията на изображението (в косите) след отливането на пластината. Отворът е пробит вторично, съдейки по деформацията и подгъването на метала пробиването е извършено от лицевата, към задната страна. По неправилните очертания на отвора и износването му “навън“ т.е. в посока към периферията можем да придобием известна престава за начина за закрепване.

Кръглата форма, размера на пластината и изображението на нея не оставят съмнение, че става дума за фалера.

Фалерите са част от военните отличия и награди – dona militaria, в римската армия връчвани за проявена храброст по време на военни операции (Ivanov, 2004, p. 120).

С термина фалера, в античността се обозначават различни отличителни знаци – от такива маркиращи ранга на офицерите, до такива украсяващи шлемове или дори конската сбруя (Maxfield, 1972, p.

[1] Възможността да публикувам предмета, както и информацията за контекста на откриване и снимковия материал ми бяха предоставени от д-р Веселин Хаджиангелов, директор на ГИМ – Самоков (ръководител на проучванията на “Шишманово кале“ през този период), за което му изказвам искрената си благодарност.

[2] Според сведения на д-р В. Хаджиангелов, предметът е открит извън сградата, при проучването на пространството около югозападния и ъгъл.

*Запазени размери : Височина – 8 см, Ширина – 4.8см. ПИ№ 37/08

17). Вероятно най-ранните сведения за фалери, дава Полибий според когото този вид награди се давали на кавалерията, докато еквивалентната награда за пехотата се наричала – патела. Според Валери Максфийлд, това свидетелства, че в този ранен период въпросните военни декорации са били в началото по-скоро атрибути към конската сбруя (Maxfield, 1972, p. 18).

По времето на Принципата фалерите се превръщат в универсални наградни знаци както за пехотните, така и за кавалерийските части, докато наградите от типа – патела, изчезват напълно. (Maxfield, 1972, p. 18). С фалери са декорирани войници, подофицери и центуриони (Ivanov, 2004, p. 120).

Обикновено с понятието – фалера се описват дискове, често с релефна украса, носени на гърдите на военни лица.

Благодарение на находките и на изображенията върху надгробни паметници е видно, че при фалерите има значително разнообразие по отношение на декорацията. Те варират от гладки дискове или концентрични кръгове с умбо в средната част, през розети, изображения на животни, богове и портрети (понякога във висок релеф). Наблюденията на В. Максфийлд по отношение на изображенията и тяхната комбинация показват, че ранга на награденото лице не винаги има връзка със сложността и вида на изображенията по фалерите (Maxfield, 1972, p. 18).

Броят на фалерите с които е награждавано военното лице обикновено е девет, като те са носени на гърдите разположени в три реда по три, но това правило не е винаги спазвано, известни и случаи на военни лица носещи седем или дори пет фалери (Обр. 4).

Начините на носене на фалерите са засвидетелствани на надгробните изображения на римски военни лица скулптирани с отличията си и на барелефи от граждански и военни сгради (Biernacki, Klenina, Zambrzycki, 2018, pp. 76-78, Fig. 5, 6). Фалерите са закрепвани на кожени ремъци отпред на торса (гърдите и корема) на война. Пълните комплекти фалери, т.е. случаите, когато са девет, се разполагат в три реда един над друг с известно разстояние между тях. Пространството между фалерите и кожените ремъци на които са прикрепени, понякога остава празно както се вижда на надгробието на Quintus Sertorius Festus от Верона (Обр.5). При други случаи е запълнено чрез кръстосване на допълнителни ремъци без украса. Тази практика е видна при надгробието от музея в Задар (Обр. 6) и на плочата с изображение на центурионска ризница с фалери от Нове (Maršić, 2014, p. 30, Fig. 2; Biernacki, Klenina, Zambrzycki, 2018, p. 73, fig. 2, 75, Fig.4).

Принципите на закрепване на фалерите към ремъците са изяснени благодарение на находките от Лауерсфорт[3] (Jahn, 1860, p. 7) и Нюстед (Curle, 1911, p. 174). При втората са съхранени девет бронзови елемента от пълен набор фалери, като във всеки от тях са закрепени различен брои нитчета – от четири до шест, в зависимост от размера на дисковете. Чрез такива нитчета завършващи с малки кръгли шайби (примки, "ушички") се е осъществявало самото закрепване на кожените ремъци. В ремъците има прорези в които са вмъквани въпросните малки шайби. Поради липсата на каквато и да е украса и най-вече предвид изписването на името на притежателя на комплекта от Нюстед, В. Максфийлд допуска, че това вероятно са задните елементи на фалерите, а не лицевите, които явно липсват (Maxfield, 1972, p. 18)[4].

Допустим е и друг вариант на закрепване, чрез пришиване към ремъците (Negin, 2010, p. 182). Вероятно закрепването на самоковската фалера, към кожения ремък е ставало точно така.

Освен яснота относно начина на носене, надгробните паметници са може би и най-достоверния източник за украсата при различните фалери, особено предвид малкото съхранени пълни комплекти[5]. На фалерите са изобразявани животни, митични създания и божества. Обикновено, когато централният диск съдържа изображение, това са горгоната Медуза или Юпитер – Амон (Maršić, 2014, p. 31; Jahn, 1860, p. 10, Taf. I, 4 ; Elschek, 2016, pp. 159 – 161, Obr. 5), на страничните фалери също често са изобразявани божества, напр. Минерва, Диана, Марс, Рома и др. (Maršić, 2014, p. 47 ; Jahn, 1860, p. 8)

На тях, освен това се срещат и портрети на представители на императорското семейство или на самият император (Maršić, 2014, pp. 43-46).

Изображенията могат да са както насреща (*en face*), така и в пълен профил или в полупрофил (главата е съвсем слабо обърната настрани). При тези случаи, погледите на изобразените персонажи са насочени към фалерата разположена в средата на всеки ред.

Изображенията при централно разположените фалери са *en face*, при тях лицата са третирани по-плоскостно, те са по-широки, надочните дъги и веждите обикновено са представени почти хоризонтално с

[3] На вътрешната страна на всяка от пластините от Лауерсфорт са прикрепени по три малки метални примки (ушички), които се нанизват в прорезите на ремъците.

[4] В този случай, внимание заслужава масивната изработка на самоковската фалера, която практически е едносъставна т.е. явно не е имала задна пластина и усложнено закрепване, а както изглежда е била пришивана директно към кожената основа (ремък).

[5] Изключение прави находката от Лауерсфорт съдържаща девет кръгли и една луновидна фалера, изработени във висок релеф от посребрен бронз.

плавна широка извивка към носа. Ирисите и зениците са центрирани, клепачите са изобразени симетрично като тънки ленти рамкиращи очите, а скулите са по-ниски и широки.

За разлика от тях при фалерите с изображения в полупрофил, лицата обикновено са слабо извърнати настрани, и са представени с по-високи, подчертани скули за да се постигне този ефект. Той е допълнен и от оформянето на вежди сключващи по-остър ъгъл с горната част на носа. Внушението се подсилва и от оформянето на очите с малко по-широка външна част на горния и долния клепач и зеници изместени вляво или вдясно. Такива са част от страничните фалери от Лауерсфорт, страничните фалери от надгробието на Quintus Sertorius Festus от музея във Верона, от втората половина на I в., и особено страничните фалери от кенотафа на Marcus Caelius от началото на I в. н. е .

Фрагментарния характер на находката от „Шишманово кале“ не позволява да определим с пълна увереност дали става дума за фалера с изображение *en face* или с изображение в полупрофил.

Начина на предаване на запазените части от лицето – око, вежда и скула, не изключват възможността, лицето да е в полупрофил. Ако е така, то в този случай е възможно това да е странична фалера от по-голям комплект.

Малкото съхранено от самоковската фалера затруднява и идентификацията на изображението. Буйните коси с едри кичури, заемащи голяма част от периферията на фалерата, се различават от стила на познатите ни портретни изображения върху фалери и правят възможността за изобразяване на реална личност малко вероятна.

Подобни буйни коси с едри кичури са често срещани при някои митологични персонажи – например горгоната Медуза. Тя най-често е изобразявана *en face* и е носена като централна фалера с апотропейна функция (Kremer, 2011, p. 128).

Изображение на горгоната при което лицето е леко обърнато настрани (полупрофил) виждаме при най-долната дясна фалера от надгробието на Quintus Sertorius Festus от музея на Верона[6]. Трябва да отбележа обаче, че кичурите на косите при горгоната най-често са представени силно извити и разпилени, а понякога и със заострени краища[7], докато при фалерата от Самоков (може би поради липсата на място на диска ?), косите са предадени различно. С подобни едри кичури са представяни и други митологични персонажи напр. Аполон, Дионис, а също така и Хелиос/Сол.

[6] В много подови мозайки от римската епоха горгоната Медуза е изобразявана в полупрофил.

[7] Например при фалера от Карнунтум (Kremer, 2011, p. 128, p. 135, Kat. Nr. 844)

Позицията и някои портретни черти от изображенията на двете странично разположени фалери от кенотафа на Marcus Caelius, напомнят тези на самоковската фалера. При фалерите от кенотафа обаче става дума не за изображения на горгоната Медуза, а на друг митологичен персонаж[8]. Слабата съхраненост на самоковската фалера и липсата на запазени атрибути при изображението, неизбежно обричат всеки опит за идентификация на персонажа на условност.

Фалерата от „Шишманово кале“ е пореден аргумент за римско военно присъствие на хълма[9], предхождащо укрепяването му в късната античност. Публикуваните до сега елементи към римското снаряжение от обекта могат да се поставят между края на II в. и края на III в. н.е. (Hristov, 2019, p. 40)

Според А. Негин (Negin, 2010, p. 182) dona militaria, като наградни знаци и отличия каквито са и фалерите, постепенно започват да изчезват след края на II в. и окончателно отпадат от употреба по времето на Северите в първата половина на III в.

Това съвпада с периода в който на хълма има регистрирано присъствие на римска военна част.

В контраст със стила на повечето публикувани фалери, медальони и нагръдни пластини за ризници от II в. и особено от III в. (Negin, 2010, pp. 51-59, pp. 169-175), нашата фалера показва реалистичност на изображението сходна с този при фалерите от споменатите надгробия от I в. По отношение на чертите при лицето, самоковската фалера намира стилистична близост и с апликации за колесница с изображения на горгона Медуза, от погребение до с. Караново, от края на I в. – началото на IIв. (Kanchev, Kancheva-Rousseva, 1996, p. 22, p. 31, p. 65, Tabl. XXV, № 2, 3)

Ако това наблюдение е вярно, датата на нашата фалера би могла да се изтегли и, по-назад във времето, във втората половина на I в. – началото на II в. За сега обаче, толкова ранно присъствие на римска военна част не е сигурно регистрирано в района[10].

---

[8] Най-вероятно Дионис, предвид венците от бръшлян в косите и на двата персонажа.

[9] Все пак, не изключвам напълно и възможността присъствието и на най-ниската обитаема тераса на “Шишманово кале“, укрепена едва през IV в., да се дължи ако не на ерозия, то на вторична употреба под формата на обикновена украса или дори на суровина за претопяване.

[10] Въпреки това съвсем не може да се изключи такава възможност. Проучванията на втората (средната) тераса на хълма, и особено при върха му ще запълнят тази празнота в наличната информация и биха могли да изтеглят още назад във времето датата на създаването на римския военен пункт на хълма.

REFERENCES:

Biernacki A, Klenina E, Zanbrzycki P. (2018). The Bas-Relief of a Centurion from the Armoury of the Roman Legionary Camp in *Novae* (*Moesia Inferior*): Identification and Techniques of Execution. – In: *Archaeologia Bulgarica*, XXII, 1, 71–80.

Gabrielle, K. (2011). Alltagsreligion. In: *Erobern, entdecken, erleben - Im Römerland Carnuntum. Niederösterreichische Landesausstellung 2011*, Schallaburg, 124–130.

Hristov, M (2019). Remachni prinadlezhnosti ot rimskata epoha, ot obekt „Shishmanovo kale", pri gr. Samokov". – *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvania*, 1, 35–46 [Христов М., (2019). "Ремъчни принадлежности от римската епоха, от обект „Шишманово кале", при гр. Самоков". – *Журнал за исторически и археологически изследвания*, 1, 35–46].

Ivanov, R. (2004) Rimskata voyska v Mizia i Trakia. – V: Ivanov R. (sast.), *Arheologia na Balgarskite Zemi*, vol. 1, Sofia, 110–132. [Иванов, Р, (2004). Римската войска в Мизия и Тракия. – В: Иванов Р. (съст.), *Археология на Българските Земи*. т. 1, София, 110–132]

Jahn, O. (1860) *Lauersforter Phalerae*. Bonn.

James, C. (1911) *A Roman Post And Its People. The Fort of Newstead in The Parish Of Melrose.* Glasgow.

Kanchev, M., Kancheva-Rousseva, T. (1996) Spasitelni razkopki na Dalgata mogila do s. Karanovo, Novozagorsko. – V: Milcheva A (red) Prouchvania na nadgrobni mogili v Novozagorsko. Ruse, 17–70. [Кънчев М., Кънчева-Русева Т., (1996). Спасителни разкопки на Дългата могила до с. Карановo, Новозагорско. В: Милчева А (ред) *Проучвания на надгробни могили в Новозагорско*. Русе, 17–70]

Kristian, E. (2016). Faléra Jupitera Ammona, Plastika Sarapisa a Ataša Siléna zo Slovenského Pomoravia. – In: *Zborník Slovenského Národného Múzea – 2016, SUPPLEMENTUM 11*. Bratislava, 159 – 166.

Maršić, D. (2014). Iconography of a Stela of a Roman Centurion from the Archaeological Museum Zadar. – In: *Archaeologia Adriatica.* Vol 8, No 1, 27–49.

Maxfield, V. (1972) *The Dona Militaria of the Roman Army*, Durham PhD theses, Durham University. Available at Durham E-Theses Online: http://etheses.dur.ac.uk/10339/

Negin, A. (2010). *Rimskoe Tseremonianoe i Turnirnoe Vooruzhenie*. Sankt-Peterburg. [Негин, А. 2010. *Римское Церемониьное и Турнирное Вооружение*. Санкт-Петербург]

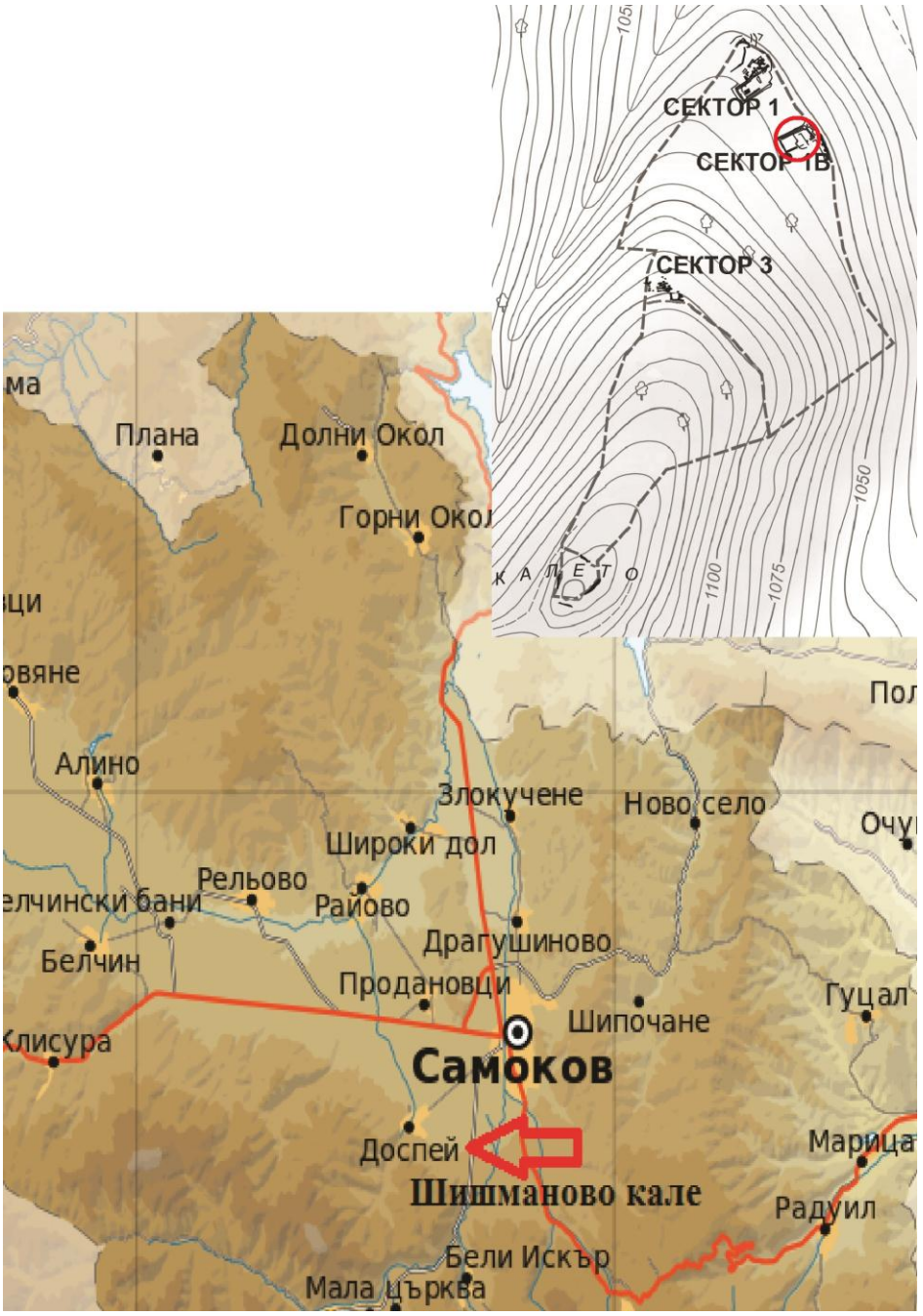

Обр. 1.
Локализация и план на „Шишманово кале“ до Самоков.

Обр.2
Лицева страна на фалерата.

Обр. 3.
Необработената задна страна на фалерата, със следи от пробиването на отвора.

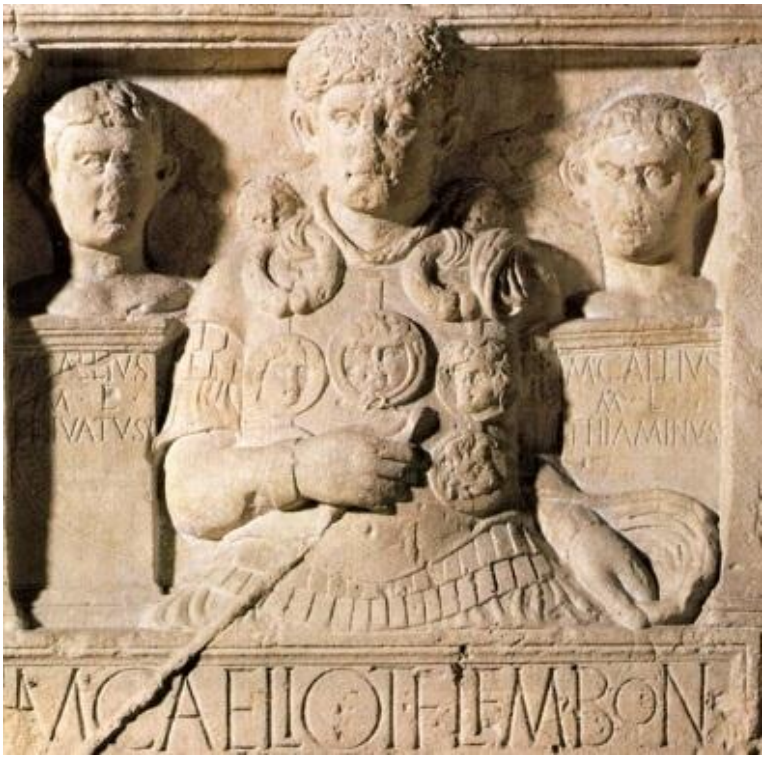

Обр. 4.
Кенотаф на Marcus Caelius с изображение на „непълен“ набор фалери (детайл), по https://arachne.dainst.org/entity/1113251/image/1939390?fl=20

Обр. 5.
Надгробие на Quintus Sertorius Festus от Верона, по https://arachne.dainst.org/catalog/69/552927

Обр. 6.
Надгробие от музея в Задар (детайл) по (Maršić, 2014, p.30, Fig.2).

Correspondence address:
Mihail Hristov – Chief Assistant, PhD
„St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo
Department of „Archaeology“
2, Theodosii Tarnovski Str. 5003 Veliko Tarnovo
Tel: (+ 359) 876585141
E-mail: mhristov.uni@gmail.com

Османските архитектурни паметници в Източните Родопи (XV–XIX в.)

Румен Иванов

The Ottoman architectural monuments in the Eastern Rhodopes (15th – 19th centuries)

Rumen Ivanov

Abstract: *Ottoman buildings – mosques, turbets, hammams, mectebs – are published in the article. The buildings were built in the 17th – 19th centuries. The mosques surveyed in the Eastern Rhodopes do not differ from those found in other provinces of the Ottoman Empire and are characteristic representatives of provincial cult architecture.*

The documented cult buildings from the Eastern Rhodopes contribute to Ottoman architecture in the Bulgarian lands.

Key words: *Ottoman period, architectural monuments, Eastern Rhodopes*

Османските паметници в Източните Родопи са слабо проучени, изключение правят епиграфските, които са били обект на проучване предимно от Катерина Венедикова (Venedikova, 2017). Архитектурните паметници са останали на втори план и спорадично се споменават в българската и турската специализира литература (Mikov, 1999, pp. 52-91; Güleç, 2018).

От наличните данни до момента се вижда, че в Източните Родопи първоначално се заселват алевитите (алиани), които са построили множество текета в региона. От известните до момента текета, които са сигурно датирани с надписи се вижда, че те предхождат появата на джамиите в разглеждания ареал. Най-ранният паметник е надгробната колона на Сейид Баба при Крумовград от 1372–1373 г.: [1] Заупокойна молитва [4] за душата на знатния Мехмед ага [2] Не гледайте с показно презрение надгробния ми камък [.3] Никой няма да разбере състоянието ми[,] докато не му дойде до главата [.5] На 22 дж[емази-йел] е[ввел] ([рамаза]н 774 г. (Venedikova, 2004, p. 210). От село Биволяне, община Момчилград произхожда един от ранните епиграфски паметници от Източните Родопи, надгробният паметник на Елмалъ баба, който датира

от 1030 г. по Хиджра (1620–1621 г.) Вероятно в началото на XVII в. е построено и неговото теке (Mikov, 1996, pp. 40-49). От 1072 г. по Хиджра (1661–1662 г.) е надгробният паметник на шейх Ибрахим от Чифлик, община Кърджали (Venedikova, 2017, p. 84).

Разпространението на исляма на Балканите и в частност в изследвания ареал става именно чрез дервишите и представителите на различните мюсюлмански ордени. Аналогични процеси се развиват и в сегашните територии на Албания, след османското завоевание (Elsie, 2019).

Масовото строителство на джамии започва през втората половина на XVIII в. и достига своя апогей в първата половина на XIX в.:

- джамията при Чал, община Крумовград (1786–1787 г.).[1]
- джамията при Поточница, община Крумовград, която е била построена 1202 г. по Хиджра (1787–1788 г.).
- жамията при Пелин, община Крумовград от 1216 г. по Хиджра (1801–1802 г.).
- джамията при Джебел от 1218 г. по Хиджра (1803–1804 г.).
- джамията при Звънарка, община Крумовград от 1221 г. по Хиджра (1806 г.).
- джамията при Бук, община Крумовград от 1226 г. по Хиджра (1811–1812 г.; Venedikova, 2001, p. 777).
- джамията при Чуково, община Момчилград от 1234 г. по Хиджра (1818–1819 г.; Venedikova, 2010, p. 21).
- джамията при Чифлик, община Кърджали от 1237 година по Хиджра (1821–1822 г.).
- джамията при село Горна крепост, община Крумовград от 1256 г. по Хиджра (1836–1837; Venedikova, 2002, p. 244).
- джамията при Морянци, община Крумовград от 1258 г. по Хиджра (1842 г.).
- джамията при Плазище, община Джебел от 1260 г. по Хиджра (1844 г.).
- джамията при Гълъбец, община Хасково от 1266 г. по Хиджра (1850 г.).
- джамията при Нановица, община Момчилград от 1268 г. по Хиджра (1851–1852 г.).
- джамията при Кандилка, община Крумовград от 1288 г. по Хиджра (1871 г.).

Без съмнение ортодоксалният ислям се появява по-късно от мистичните течения в исляма в Източните Родопи. От проучените

[1] Прилагам списък само на сградите, които са датирани с надписи.

петдесет културни сгради (джамии и текета)[2] най-ранните известни джамии до момента са тези при Ардино и село Чал, община Крумовград (1786–1787 г.).[3] Джамията в Ардино е най-представителната и голяма джамия в региона, вероятно причина за това е, че градът е разположен на важна пътна артерия, която свързва вътрешността на планината с Беломорието, което довело до икономическия подем на селището.

От известните османски регистри и документи се вижда, че населението на Родопите до средата на XVII в. е преобладаващо християнско (TIBI, 1986, pp. 236-239). Някои от селищата в изследвания ареал са били обложени с данък джизие[4] през 1036 г. по Хиджра (1626–1627 г.; TIBI, 1986, pp. 326-327). Това обяснява късната поява на сунитски храмове в региона. Аналогична е ситуацията и в Западните Родопи (Kiyl, 2017, pp. 297-344).

Християнски некрополи от периода XV–XVIII в. са известни от Татул, община Момчилград (Balkanski, 1983, pp. 87–97), Тихомир, община Кирково (Kulov, 1979, p. 3), Глухар, община Кърджали, Лозенградци, община Кирково (Vaklinova, 1971), Безводно, община Черноочене (Kulov, 1988, p. 95), Седларе, община Момчилград (Petrunova, 1998, p. 69) и други. Двуобредни некрополи, гробове на приели исляма са известни и от други райони на България (Georgieva, 1981).

От Източните Родопи са известни и надгробни паметници на приели исляма християни, които са предимно от втората половина на XVIII–началото на XIX в. – Кърджали, Бенковски, община Кирково, Биволяне, община Момчилград, Млечино, община Ардино (Venedikova, 1987, p. 185), Брош, община Кърджали (Venedikova, 1987, p. 185), Чернигово, община Ардино и други.

От проучените около 650 надгробни паметници, от които 400 са регистрирани от К. Венедикова по-голяма част датират след началото на XVIII в. – Комунига, Минзухар, Пчеларово, община Черноочене, Черешица, Горна крепост (Venedikova, 1998, pp. 231-249), Стремци, Мост, Чифлик, Бащино, Миладиново, община Кърджали, Мак, община Ардино, Ивайловград, Крумовград, Деделер, община Ардино, Душинково, община Джебел (Venedikova, 1998, pp. 151-163), и други (Venedikova, 1991). Единични паметници са регистрирани от XVI–XVII в. – Текето, община Хасково, Чифлик, община Кърджали.

---

[2] Сградите ще бъдат публикувани в монографичното изследване за османската архитектура в България.

[3] Не причислявам към тази категория джамията при село Текето, община Хасково защото е част от комплекса на Осман баба и не е изградена като самостоятелна.

[4] Поголовен данък, който се плаща от християните.

Интерес представляват и надгробните паметници на еничари и наследниците им от Източните Родопи – Генерал Тошево, община Джебел (Venedikova, 1991, p. 544), Старово, община Кирково (Venedikova, 1991, p. 549) и Мак, община Ардино (Venedikova, 1987, p. 196) и Великденче, община Джебел (Venedikova, 2003, p. 237-239).

Архитектурни характеристики на османските сгради в Източните Родопи.

Всички сгради са изградени от местни материали. Предимно се използват ломени камъни за изграждането на стените, а за ъглите обработени каменни блокове. В редки случаи са използвани и тухли. За спойка е използван хоросан, който в повечето случаи е с бял цвят.

При по-голяма част от сградите е приложена т.нар. сантрачна техника на градеж, която е използвана при строежа на джамии, мектеби и текета.

За покривната конструкция на сградите е използвано дърво (дървени греди и талпи). При изграждането на тавани са използвани дървени плоскости (ламперии) и в повечето случаи са плоски, изключение прави джамията при Ардино, която е т. бадади тип купол. Този тип куполи са наричани и „слепи" куполи защото се намира под покривната конструкция. При някои от джамиите таваните са поддържат от дървени колони – Нановица, община Момчилград, Пелин, община Крумовград.

Джамиите спадат към еднопространствените османски културни сгради с четирискатен покрив. Липсват характерните за ранноосманския период типове джамии – завийета, Улу джамии, които се срещат в други части на Османската империя и в частност в българските земи. Генезисът на регистрираните в Източните Родопи джамии е в Селджукския султанат (XI–XIII в.). Типологически се срещат и при анадолските бейлици (XIII–XV в.; Ivanov, 2018, p. 10). Били построени в територията на цялата Османска империя в градските центрове и малките селища в периода XIV–XX в. от различни прослойки на османското общество.

Този тип джамии били строени в територията на цялата Османска империя, в градските центрове и малките селища в периода XIV–XX в., от различни прослойки на османското общество. Като примери могат да бъдат посочени – Ески джамии, Хасково (Ivanov, 2018, p. 33–38), Саруджа паша джамии, Нова Загора (Kiyl, 2017, p. 773), Ялъ и Червената джамия, Карлово (Harbova, 1999, p. 98, fig. 52), Ески джамии, Казанлък (Kaleva, 2006, pp. 125–131), Чаршъ джамии, Кърджали (Harbova, 1999, p. 103, fig. 54), Хаджъ Юмер джамии, Халил

ефенди джамии, Джакова (İbrahimgil, M., N. Konuk, 2006, pp. 6-11), Фатих месджиди, Печ (İbrahimgil, M., N. Konuk, 2006, pp. 349-351), Тютюнзуз джамии (Özer, 2006, pp. 97-98), Капъджъ Хамза месджиди (Özer, 2006, pp. 99-100), Хаджи Балабан месджиди (Özer, 2006, pp. 101-103), Скопие, Гюлбахар махаллеси джамии, Ризе (Karpuz, 1993, p. 21), Хопа Сундура махаллеси джамии, Артвин (Çalık, 2016, pp. 193-195), Сейди бей, Призрен (İbrahimgil, M., N. Konuk, 2006, pp. 349-351) и други.

Джамиите в Източните Родопи имат квадратен или правоъгълен план с вход от север. От север се намира и сон джемаат йери, който е открит с изключение правят джамиите на Ардино и Пелин, община Ардино, които по-късно са били преустроени и закрити, приобщени към основния корпус на сградата. Предверията/сон джемаат йери са с колонада от дървени колони, но за съжаление само при джамията при Чифлик, община Кърджали е запазена в оригинал.

Покривите на джамиите предимно са четирискатни, покрити с керемиди и покриват цялата сграда – харима и сон джемаат йери. За съжаление почти всички изследвани сгради са били ремонтирани през последните години и няма информация за оригиналното им покритие, с изключение на джамията при село Чубрика, община Ардино, която е била покрита с каменни тикли (плочи), но при последния ремонт са заменени с керемиди. До момента в Източните Родопи не е регистрирана джамия с куполно покритие. Вероятно хамамът при село Големанци е бил с купол, но за съжаление в момента са запазени само останки от страничните помещения, които са с сводесто покритие, но без съмнение са били покрити с олово.

При повечето джамии е липсвало минаре или са били дървени и не са достигнали до нас – Чифлик, община Кърджали; Гълъбец, община Хасково). При някои от джамиите са били изградени минарета при построяването си – Чарши джамия при Ардино, Чубрика, община Ардино. Минарето на джамията при село Големанци е две шерефета.

Осветяването на сградите се извършвало чрез прозорци, които се намират по стените на харима.[5] При повечето сгради, предимно джамии прозорците се намират на голяма височина и поради тази причина вътрешността е била слабо осветена, което наложило отварянето на втори ред прозорци, като пример може да бъде посочена Чарши джамия в Ардино, джамията при Големанци, община Хасково. Аналогични са примерите и с други сгради в България – Ески джамия Хасково (Ivanov, 2018, pp. 33-38), Мурадие джамия в Пловдив, Ески джамия в Казанлък и други.

[5] Молитвен салон.

Регистрираните до момента прозорци при сградите в Източните Родопи са с квадратна, правоъгълна или кръгла форми, като при повечето случаи се срещат повече от един тип прозорци при една сграда – джамиите при Чал, община Крумовград, Чифлик, община Ардино, Чарши джамия в Ардино. Кръглите прозорци в османската архитектура започва да се срещат в началото на XVIII в. и се налагат през XIX в., което е едно от доказателствата за късната датировка на сунитските културни сгради в Източните Родопи.

Пространствените решения в харима[6] са еднотипни. В северната половина се намира кадънлар махвили,[7] който е изцяло изграден от дърво и е ситуиран върху дървени колони и представлява своеобразна тераса. На южната стена се намира михрабната ниша, а вдясно от нея и дървеният минбер.[8]

КАТАЛОГ

Малкоч бей джамия при село Текето, община Хасково

Близо до текето и тюрбето на Отман баба се намира и селската джамия. Сегашната джамия е изградена през втората половина на XX в. на мястото на по-стара. Малкото останали останки от османската джамия се били разрушени при построяването на съвременната. Тя има квадратен план с предверие. Покривът е четирискатен. Единственото запазено от старата джамия е частично запазеното минаре. За съжаление каидето на минарето е било преустроено и бетонирано и не може да се възстановят първоначалните му архитектурни особености. Гьовдето[9] е с цилиндрична форма и изградено от тухли. Има едно шерефе с кръгла форма, което ситуирано върху основа с форма на обърнат ниско пресечен конус. Петекът на минарето не е запазен. Тухлените минарета са характерни за ранно османската архитектура (Ivanov, 2018, p. 216-218).

Джамията е била част от един голям благотворителен комплекс и част от текето на Осман баба. Османският пътешественик Евлия Челеби, който посетил текето през средата на XVII в. споменава за наличието на джамия (Gadzhanov, 1909, p. 707). Вероятно е била изградена в първата половина на XVI в.

---

[6] Молитвен салон.

[7] Женското отделение.

[8] Амвон.

[9] Тялото на минарето.

Джамията е регистрирана в Евкаф дефтера на Силистра като Малкоч бей джамия (Ayverdi, 2000, p. 45). Айверди намира за странно, че завийето на Отман баба и джамията са регистрирани към Силистра (Ayverdi, 2000, p. 45), но това дава ценна информация кой от всички представители на голямата фамилия на Малкочоглуларъ е построил джамията. Вероятно е била построена от Малкочоглу Бали бей, който е санджак бей на Силистра, този факт обяснява регистрирането на комплекса на Отман баба и джамията към Силистра.

Бали бей построил няколко благотворителни комплекси в Османската империя – джамия и хан в Бурса (Eyice, 1963, p. 49; Reyhanlı, 1969–1970, pp. 17-31) джамия в Североизточна България и други.

От наличната до момента информация може да се стигне до извода, че джамията е била построена от Малкочоглу Бали бей в края на XV – началото на XVI в.

Почти нищо не се е запазило от архитектурните паметници построени от фамилията Малкочоглуларъ в България. Представителите на фамилията са живели и след Освобождението в Хасково, Хасковско и други райони на страната (Balkanlı, 1986, p. 77).

Близо до тюрбето на Осман баба се намира друго тюрбе, което е известно като Хасан, Хюсейин тюрбеси. Първоначално сградата е била дървена, но след пожар е била изградена от ломени камъни (Mikov, 2005, p. 11). На една от стените на тюрбето се намира сполия – мраморен фрагмент с надпис на арабица.[10] Според Л. Миков от надписа се разчита само „Яхия паша" и „Али" (Mikov, 2005, p. 41). Второто лично име не е разчетено правилно. Лексемата „oğlu" (син на) е разчетено като Али, а причината е близкото графично изписване на „син на" и личното име Али. Според сведенията на Евлия Челеби синът на Яхия паша Мехмед бей е построил сгради към текето на Осман баба и вероятно надписът е от тях (Zıllioğlu, 1984, p. 483). Пътешественикът дава и текста според, който Мехмед паша е починал преди 885 г. по Хиджра (1490) г., но М. Кийл дава друга дата на смъртта му, а именно 957 г. по Хиджра (1550 г.; Kiel, 1980, pp. 25-36). Турският изследовател А. Балканлъ посочва, че е видял надгробният му паметник в некропола на текето Осман баба (Güray, 2009, p. 73).

Османските архитектурни паметници при село Големанци, община Хасково

[10] Надписът при посещението ми през месец декември 2019 г. беше боядисан в бяло, което допълничтелно затруднява разчитането.

Селото е в османските документи е известно като Бей Кьой (Бейското село). Вероятно селището е основано в началото на XV в.

Руини от османска баня

Банята се намира близо до съвременното село, на мястото на старото османско селище. Вероятно е част от по-голям благотворителен комплекс, но в момента се виждат само руините на банята. Изградена е от ломени камъни и обработени правоъгълни и квадратни блокове. Засводяванията на покрива са от тухли. За спойка е използван бял хоросан. Частично запазени са само две помещения от сградата. Помещение № 1 е с дебелина на стените 0,70 м. Запазена дължина 6,10 м и ширина 2,02 м. Ширина на входа 0,75 м. През пом. № 1 се влиза в помещение № 2 през вход с ширина 0, 75 м. Запазена дължина 7,10 м, ширина 2,45 м. Има запазен вход към трето помещение вероятно съжаклък. Входът е бил преустроен, първоначално е бил сводест, но пок-късно е бил стестен. Ширина на сегашния вход е 0,70 м.

На няколко места се виждат и останки от хипокаустова система, което показва, че тези помещения са били част от топлата система на банята. Вероятно едно помещение № 1 се използвало като трашлък[11] и/или аралък,[12] а второто като ълъклък. Правоъгълните по план помещения с посочените предназначения са широко разпространени при селджукските и ранно османските бани – Ситти Радвиййе хамам, Мардин (XII в.), Миллет хамамъ, Афйонхисар (XV в.), Гедик Ахмед паша хамамъ, Афйонхисар (втората половина на XV в.; Tanman, 1996, p. 545) и други. Трашлък и аралък при османските бани се срещат до средата на XVI в. (Önge, 1995, p. 22).

Близък по план на изследваната баня е тази при град Тире,[13] известна като Йешилкьой хамам, построена от Иса бей в края на XIV или началото XV в.; Çakmak, 2002, p. 45). Имайки предвид плановите и конструктивни особености на банята при Големанци може да бъде датирана в XV в. С доста условности може да се предположи, че е построена от представителите на фамилията Малкочоглуларъ.

Османска джамия и мектеб

Джамията се намира в съвременното село и функционира по предназначение. Сградата е изградена от ломен камък и тухли на хоросанова спойка. Има правоъгълен план с обща дължина 16, 23 м.

[11] Помещение, което се използва за обезкосмяване.

[12] Междинно помещение.

[13] Град в Западна Турция.

Харимът[14] има правоъгълен план с дължина 11,25 м. и ширина 8,40 м. Осветява се от десет прозореца с правоъгълна форма и са на два реда. Размерите на прозорците са различни и варират от 0,80 до 0,90 м ширина и 1,10 м до 1,90 м височина. Вероятно някои от прозорците са били по-късно отворени, а някои са били затворени. Прозорците първоначално са били с квадратен план и засводени в горната си част, но били преустроени. По-късно пред входа е било изградено или преустроено[15] предверие (сон джемаат йери). Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. Минарето вероятно е по-късно добавено. Каидето е квадратен план и липсва пабуч. Гьовдето е с цилиндрична форма и има три тесни прозорци с правоъгълна форма. Има две шерефета. Петеците са с цилиндрична форма и вторият завършва с конусовиден метален кюлях с алем.

Таванът на джамията е плосък и изграден от дърво и се поддържа от четири дървени колони. На северната час на харимът се намира и кадънлар макфили. Изграден е от дърво, заема цялата ширина на харима и е на два етажа. Вторият етаж е с форма на обърнато Т. Етажът е ситуиран върху шест дървени колони. Таванът над макфила се поддържа от дървени колони.

На южната стена се намира и михрабът, който е с полу елипсовидна форма и е вписан в стената. В горната си част михрабът е островърх.

В двутомното изследване на вакъфските османски сгради в България М. Ибрахимгил и колектив публикуват документ за джамията – мюзеккере (İbrahimgil, M., H. Keleş, 2016, pp. 268-269). На много от документите отнасящи се за османски сгради от България е дадена транскрипция, но на интересуващия такъв липсва, но е приложено изображение. От документа става ясно, че не се отнася за село Големанци, а за друго населено място, което не се намира на сегашната територия на България. Вземайки предвид този документ авторите датират джамията в 1913 г. (İbrahimgil, M., H. Keleş, 2016, pp. 268-269). Джамията се споменава в документ от 1291 г. по Хиджра (1874 г.) като вакъфска(Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No 175, s. 362, s. 2942.). Вероятно джамията е била построена през XVIII в.

Мектебът се намира в двора на джамията и вероятно е по-късно построена. Има правоъгълен план с дължина 10,50 м и ширина 5,20 м. Вътрешното пространство е разделено на три помещения. Първото

[14] Молитвеното помещение.

[15] След многото извършени ремонти не могат да се направят точни наблюдения, но по вероятно предверието да е по-късно добавено.

помещение, което се намира точно срещу входа вероятно е мабейн,[16] а около него две помещения, които се използвали с учебни цели.

Покривът на сградата е четирискатен и покрит с керемиди. Над входа има фронтон, който също е покрит с керемиди. Двете странични помещения имат по един прозорец.

Джамията и тюрбето при село Чифлик, община Кърджали

Джамията се намира в покрайнините на съвременното село, до река Перперек и е известна като Ески джамия (Старата джамия; обр. 1). Има правоъгълен план с дължина 10,10 м и ширина 7, 30 м (обр. 2). Изградена е ломени и обработени каменни блокове в сантрачна техника. За спойка е използван хоросан. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. На южната стена има четири прозореца на два реда. Горният ред прозорци са с кръгла форма, а долните с квадратна и правоъгълна форма (обр. 3). На задната стена е имало два прозореца с правоъгълна форма, но единият от тях е затворен с пълнеж от ломени камъни. На източната стена се намират два прозореца с правоъгълна форма. На северната фасада има два прозореца с квадратна форма. От север джамията има предверие (сон джеммат йери), който е открит – дължина 3,30 ми ширина 7,30 м. Покривът на предверието и джамията е общ и е ситуиран върху шест дървени колони, които в горната си част са орнаментирани (обр. 4). Входът е от север.

През 90-те години от двете страни на входа са били изградени две платформи и стълби. Преди няколко години към джамията е било изградено и минаре.

Харимът на джамията има правоъгълен план. Таванът е плосък и покрит с дъски. На южната стена се намира полуелипсовиден михраб с дълбочина 0,50 м. В северната част на вътрешното пространство се намира и кадънлар макфили, който заема цялата ширина на харима и е ситуиран върху две дървени колони. Към макфилът има дървено стълбище.

Според два надписа-графити джамията е била построена през 1237 година по Хиджра (1821–1822 г.; Venedikova, 2001, p. 66).

В един двор с джамията се намира и тюрбето на Шейх Ибрахим баба. Има правоъгълен план и изградена от ломени камъни на хоросанова спойка. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди.

В тюрбето се намира гробът на Шейх Ибрахим баба и надгробният му паметник от 1072 г. по Хиджра (1661–1662 г.; Venedikova, 2001, p. 66).

[16] Междинно помещение; приемна.

Около джамията и тюрбето се намира и османски некропол, който е функционирал от втората половина на XVII до средата на XX в. Най-ранният надгробен паметник е от 1091 г. по Хиджра (1680 г.; Venedikova, 2001, p. 66). Вероятно некрополът се развивал около близкото тюрбе, а не около по-късно построената джамия.

Джамията и мектебът при село Гълъбец, община Хасково

Джамията има квадратен план. Изградена е от ломени и грубо обработени каменни блокове в сандрачна техника (обр. 5). Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. Прозорците са с правоъгълна форма. На южната стена има три прозореца на две нива, но вероятно горният прозорец е по-късно отворен (обр. 6). На източната и западната стена има по два прозореца. Входът е на западната стена, но е бил по-късно отворен. Първоначалният вход е бил от север. До входа се стига с пет стъпала. Пред харима[17] има тясно сон джемаат йери (обр. 7).[18]

Дясно от входа се намират два надписа на арабица и на османски език. Първият е изписан в квадратна рамка и релефни букви и посочва годината на строителството на джамията (обр. 8).

Надписът на арабица:
[1] علي عمل
[2] سنه
[3] ١٢٦٦

Транскрипция на надписа на латиница:
[1] A'mel[i] 'Ali
[2] sene
[3] 1266

Превод на надписа:
[1] Добро дело [на] 'Али
[2] година
[3] 1850

Вторият надпис се намира до първият. Писменото поле има правоъгълна форма, буквите са релефни.

Надписът на арабица:
ماشاالله

Транскрипция на надписа на латиница:
Mâşâllah

Превод на надписа:
Прекрасно!

[17] Молитвен салон.
[18] Предверие.

Калиграфското изписване на израза „машаллах” във формата на ибрик се среща в сгради в цялата Османска империя – стенопис в къщата на Хаджи Исмаил Авджъ в Сафранболу (1894 г.; Gür, Durmus, A. Nazlı, 2013, S. 2, No. 3, fot. 16.), релефно изображение на фасадата на къща в Ерзурум (1906–1907 г.; Çınar, 2012, res. 27) и други.

По-късно към джамията е бил добавен и мектеб.[19] Изграден от ломени камъни в сантрачна техника и спойка от хоросан. Той се състои от две помещения, които нямат връзка помежду си и имат отделни входове. Първото помещение има един прозорец, а второто два. На източната стена на и двете помещения е имало прозорци, които са били затворени. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди, но за разлика от джамията не е ремонтиран и е запазен в автентичният си вид.

Сградата има няколко строителни периода, които се констатират по конструктивните фуги:

I строителен период. При първия строителен период е била изградена джамията, който е сигурно датиран с надписа на входа (1850 г.; обр. 9).

II строителен период. Вероятно в началото на XX в. към северната фасада на джамията е било добавено помещение, което се ползва като мектеб.

III строителен период. Към първото помещение на мектеба е било добавено и друго, който е със същите функции.

IV строителен период. Били затворени два от прозорците на мектеба и вероятно отворен един прозорец на южната стена на джамията.

V строителен период. Този период обхваща основно джамията. Бил е сменен покривът и била поставена съвременна алуминиева врата.

Джамията при село Чал, община Крумовград

Османското име на селището е Джедид Чал (Нови Чал). Джамията е най-старата датирана в Родопите. На ъгловия камък на южната стена е изписана годината 1201 г. по Хиджра (1786–1787 г.):

Надписът на арабица:

[1] سنه

[2] ١٢٠١

Транскрипция на надписа на латиница:

[1] Sene

[2] 1201

Превод на надписа:

[1] Година

[2] 1786–1787

[19] Начално училище.

Надписът е публикуван и от К. Венедикова с транскрипция и превод (Venedikova, 1991, p. 213).

Джамията е известна като Коюноуларъ джамиси. Изградена в сантрачна техника от ломени и обработени каменни блокове споени с хоросан. Има правоъгълен план с размери – дължина 15,50 м и ширина 8,60 м. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. На северната стена на джамията има пет прозореца на два реда, от които четири с правоъгълна форма, а единият, който се намира между двата прозореца на горният ред е с кръгла форма. На западната и източната стени има по четири прозореца на два реда с правоъгълна форма. През северната фасада се намира и предверие (сон джемаат йери) с дължина 8,60 м и ширина 3,80 м, който е сформиран от четири дървени колони, които поддържат общият покрив на предверието и джамията. Входът е от север. Джамията няма минаре.

Харимът на джамията е правоъгълен план. На южната стена има михраб с полу елипсовидна форма. На северната част на харима има кадънлар макфили, който е изграден от дърво и ситуиран върху колони. На предната част на „балкона" се намира ажурен парапет.

Иса бин Халил джамия при село Бели вир, община Черноочене.

Старото име на селото е Максутлар. Вероятно е основано през втората половина на XVII в.

Джамията е била основно ремонтирана и изгубила първоначалните си архитектурни особености. Вероятно първоначално е била с квадратен план. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. На северната фасада се намира предверие сон джемаат йери с открита колонада от дървени колони. Прозорците с правоъгълна форма. Минарето се намира долепена до една от стените. Каидето е правоъгълен план. Преходът от каидето към гьовдето се осъществява благодарение на т.нар. турски триъгълници. Гьовдето е с цилиндрична форма. Има едно кръгло шерефе. Петекът също е с цилиндрична форма и завършва със сравнително висок метален кюлях.

Според вакъфска регистрация от 1280 г. по Хиджра (1863 г.) е построена от Иса, син на Халил, вероятно през втората половина на XVIII – началото на XIX в. (Güray, 2009, p. 144).

Джамията на Мехмед Мюнюроглу Билал аа при село Комунига, община Черноочене

Селото в османските документи се споменава с името Куш Алилер (Кушалилер), по-късно преименувано на Комунига. Джамията има вакъфска регистрация (Ayverdi, 2000, p. 46). Била е основно

ремонтирана през последните няколко години и изгубила първоначалните си архитектурните характеристики. Джамията има правоъгълен план, но вероятно първоначално е била с квадратен план. Прозорците са правоъгълни, а някои завършват арковидно. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. Има едно минаре, но вероятно е по-късно построено. Джамията е била построена през 1211 г. по Хиджра (1797–1798 г.; Venedikova, 1998, p. 78).

Джамия при село Плазище, община Джебел

Джамията е изградена от ломен камък на хоросанова спойка. Има правоъгълен план. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. Пред северната фасада се намира предверие (сон джемаат йери), който е открит и с общ покрив с този на харима. Покривът на предверието е ситуиран върху шест дървени колони. Входът се намира на северната фасада. Липсва минаре.

Над входа на джамията има два надписа на арабица. Първият е строителния надпис на джамията:

Надписът на арабица:

[1] لی قریه قورت الحسنات و الخیرات ساحب
[2] یلمشدر بنا شریفی جامح بو اغا حسن
[3] سنه ١٢٦٠

Транскрипция на надписа на латиница:

[1] Sâhib-ûl hayrât ve'l- hasenât Kurt karyeli
[2] Hasan ağa bu câmi'-i şerifi binâ eylemiştir
[3] Sene 1260

Превод на надписа:

[1] Собственикът и творец на добри дела [2] Хасан аа [1] от село Курт [2] построи тази свещена джамия [3] 1844 година[.]

Според надписа джамията е била построена със средства на Хасан аа от село Курт, днешното село Вълкович, община Джебел. Надписът е публикуван за първи път от Катерина Венедикова (Venedikova, 1991, p. 214).

Вторият надпис е за ремонтите на джамията, които са извършени през 1860 и 1957 г. (Venedikova, 1991, p. 215).

Джамията Есхаб-ъ Хайрат при село Рани лист, община Кърджали

В османските документи селото е отбелязано като Ъшъклар (Ayverdi, 2000, p. 46). Джамията е била известна като Есхаб-ъ Хайрат (Ayverdi, 2000, p. 46). Преди няколко години сградата е била основно ремонтирана, изгубила първоначалните архитектурни особености, което затруднява точните наблюдения. Вероятно първоначално е имала квадратен план. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди.

Прозорците вероятно не са от оригиналната османска джамия. Минарето се намира долепена до една от стените на джамията. Каидето[20] е сравнително ниско. Сегашният пабуч на минарето вероятно е преправено при ремонта и не показва оригиналния му вид. Гьовдето има цилиндрична форма, малко под шерефето има релефен пръстен. Има едно шерефе с кръгла форма. Петекът също е с цилиндрична форма и завършва с метален кюлях с алем. Вътрешният интериор не е запазен в оригинал.

Джамията се споменава в османски вакъфски документ от 1273 г. по Хиджра (1856–1857 г.; Güray, 2009, p. 143). Вероятно е била построена през втората половина на XVIII в.

Джамията при село Черешница, община Кърджали

В османските документи селото се споменава като Киразлъ (Ayverdi, 2000, p. 46). Джамията е била многократно ремонтирана и преустройвана. Вероятно османската джамия е била с квадратен план, с два реда прозореца с квадратна форма. Имало е предверие (сон джемаат йери), който по-късно е преустроен. Входът е от север. Минарето се намира долепена до една от стените, но вероятно първоначално се намира до входа. Запазено е в оригинал до шерефето. Каидето на минарето е сравнително високо и достига до покрива на сградата. Липсва пабуч. Гьовдето е с цилиндрична форма. Оригиналното шерефе не е запазено.

Джамията е регистрирана през 1273 г. по Хиджра (1856–1857 г.; Güray, 2009, p. 143.) Вероятно е била построена през първата половина на XIX в.

Джамията при село Ястреб, община Кърджали

В османските документи селото е отбелязано като Чакърлар (Ayverdi, 2000, p. 45). Джамията е била многократно ремонтирана. Имала е квадратен план с два реда прозорци. Покривът е четирискатен и покрит с керемиди. Минарето се намира долепена на една от стените. Гьовдето е с цилиндрична форма. Има едно кръгло шерефе. Петекът е с цилиндрична форма, който завършва със сравнително висок кюлях с алем.

Джамията се споменава в една вакъфска регистрация от 1250 г. по Хиджра (1834–1835; Güray, 2009, p. 142). Вероятно е построена през XVIII в.

[20] Основата на минарето.

Чарши джамия при град Ардино

Османското име на града е Егри дере. В малкото публикувани материали за Ардино има допусната грешка, която е довела до сериозни последици в интерпретациите. Първият, от който тръгва объркването е Е. Х. Айверди, в своето изследване за османската архитектура в Европа посочва, че Егри дере в каза Дубниче (Дупница) е Ардино (Ayverdi, 2000, p. 45). По-късно с резерви това се възприема и от други изследователи, като Ш. Йълдъз и дори достигат по далеч като посочват някои вакъфа, които не са в Ардино като такива (Yıldız, 2008, p. 79). Посочената в документите Егри дере в каза Дупниче е сегашния град Крива Паланка в Македония, който в османския период е известен като Егри дере или Егри дере Паланкасъ (Kiel, 2016, p. 393).

Джамията е единствената запазена в града и е известна като Чарши джамия. Вероятно е била част от вакъф (Bayram, 1988, p. 475). Сградата има приблизително квадратен план с размери 11,66 x 14,20 м (Yıldız, 2008, p. 79). На източната стена има десет прозореца на два реда. На западната стена има два реда прозорци. Горният ред прозорци са шест на брой, с правоъгълна форма и завършват арковидно. Долният ред са шест на брой и с кръгла форма. На южната фасада има пет прозореца, от който три отгоре и две отдолу.

Джамията е имала и сон джемаат йери, който е преустроен и вероятно първоначално е бил открит, но сега е затворен и в него се влиза чрез вход от двора. В харима се влиза през вход с правоъгълна форма, който завършва арковидно. От двете страни на входа на харима се намират прозорци, един от които е затворен. Джамията има две минарета. Първото минаре се намира на югозападния ъгъл на харима и се влиза от там. Минарето стъпва върху платформа, която е като каиде на минарето. Гьовдето е с цилиндрична форма и частично е вътре в харима. Има едно шерефе, който стъпва върху основа, която е украсена с мукарнаси. Петекът е с цилиндрична форма и завършва с конусовиден кюлях с алем. Второто минаре, което се намира на североизточния ъгъл е изградено през 2006 г. На южната стена на харима се намира михрабът, който е с полу елипсовидна форма.

Джамията е с четирискатен покрив, който е покрит с керемиди. Част от харима е покрит с вътрешен купол, който стъпва върху четири дървени колони, а останалата част на тавана е дървена ламперия. Този тип „слепи" куполи са известни като бадади. Джамии с аналогични кубета са известни от цялата територия на Османската империя – Ески джамии при Буланджак (Şahin, 2013, pp. 76–77), Хаджи Хюсеин джамии в Гиресун (Şahin, 2013, pp. 77–78), Тамзара махаллеси джамии в Шебинкарахисар (Şahin, 2013, pp. 80–81), Биллур джами при Сивас (Şahin, 2013, p. 87), Чаршъ джамии в Архави (Aytekin, 1999, p. 23), Ески

Мюфту джамии в Денизли (Çevrimli, 2017, p. 195), Чаршъ джамии при Чиврил (Çevrimli, 2017, p. 196), датирани в периода втората половина на XIX – началото на XX в.

Над входа на сон джемаат йери се намира надпис от 1211 г. по Хиджра (1796–1797), който е за ремонта на джамията, извършен със средства на Салих Абдюлгаффир. Имайки предвид дата на ремонта на джамията може да предположим, че е с по-ранна датировка и вероятно датира от XVII или началото на XVIII в. Вероятно „слепият купол" е построен в края на XVIII в. по време на ремонта.

Джамията при село Пелин, община Крумовград

Старото име на селото е Карабили. В селото се намира една джамия, която е била построена от Кыллъзаде Сеййид Вели Ефенди. Сградата има правоъгълен план с дължина 19,60 м и ширина 12,40 м. Изградена е от обработени каменни блокове споени с хоросан. От север има сон джемаат йери, който първоначално е бил открит, но по-късно е бил затворен със стени. На южната и западната стени се намират два реда прозорци с правоъгълна и кръгла форма. Входът на джамията е от север. Таванът на харима е плосък, изграден от съвременни плоскости и се поддържа от два реда дървени колони. На южната стена се намира михрабната ниша с полуелипсовидна форма.

Над входа на джамията се намира мраморна плоча с правоъгълна форма с четириредов надпис на арабица и на османски език от 1216 г. по Хиджра (1801–1802), посочваща годината на построяване.

Джамията при село Нановица, община Момчилград

Джамията е била основно ремонтирана през 2016 г. и изгубила първоначалните си архитектурни особености. Изградена е от ломени и обработени каменни блокове, които са споени с хоросан. Сградата има правоъгълен план с четирискатен покрив с керемиди. На всички фасади има прозорци с правоъгълни форми, на два реда. Има сон джемаат йери, който е бил отворен, но по-късно е бил закрит и приобщен към харима. Има едно минаре с цилиндрично гьовде. Интересно е, че минарето няма задължителните каиде и пабуч. Има едно шерифе с кръгла форма.

Над входа се намира мраморна плоча с правоъгълна форма с пет реда текст на арабица и на османски език:
[1] ‘Alī ağazade İbrāhim ağanın ‘iffet-i tab’ın
[2] bu hayr-i a’zamaza sa’y-i beliğieyledi imā[.]
[3] İdüb harf hem tefik zebānı İle el-hakk
[4] yerde mescid-i zībā-[yi] mücedded eyledi inşā[.]
[5] Sene 1268[.]
Превод:

[2] Дейната грижа
[1] на добродетелността на характера на ‘Али агазаде Ибрахим ага.
[2] Даде знак за това най-голямо благодеяние[.]
[3] Действително[,] говорейки дори с езика на получилия Божията помощ[,]
[4] построи на земята на нова красива [малка] джамия[.]
[5] 1268 година[.] (Venedikova, 1991, pp. 217-218).

Според строителният надпис джамията е била построена от Ибрахим ага, син на Али ага през 1268 г. по Хиджра (1851–1852 г.; Venedikova, 1991, p. 28).

***

Изследваните джамии в Източните Родопи не се различават от тези, които се намират в другите провинции на Османската империя и са характерни предствители на провинциалната културна архитектура. Носят всички белези и ново въведения в османската архитектура след XVII в. – кръгли прозорци, „слепи” куполи и други. Липсват сгради с куполи. Всички документирани сгради са със скатен покрив, които са покрити керемиди, а някои първоначално били с каменно покритие (тикли). Голяма част от сградите са били ремонтирани през последните десетиления и са изгубили първоначалните си архитектурни характеристики. При голяма част от джамиите липсват минарета, а при някои са изградени със съвременни материали.

Документираните културни сгради от Източните Родопи допринасят за османската архитектура в българските земи.

REFERENCES:

Aytekin, O. (1999). *Osman, Artvin'deki Mimari Eserler (Ortaçağ'dan Osmanlı Dönemi Sonuna Kadar).* Ankara.

Ayverdi, E. (2000). *Avrupa’da Osmanlı Mimari Eserleri. Bulgaristan, Yünanistan, Arnavudluk.* IV, İstanbul.

Balkanlı, A. (1986). *Şarki Rumeli ve Buradaki Türkler.* Ankara.

Balkanski, Iv. (1983). Srednovekovnoto selishte i nekropol pri selo Tatul. – *Izvestia na muzeite v Yuzhna Bulgaria*, IX, 87–97. [Балкански, Ив. (1983). Средновековното селище и некропол при село Татул. – *Известия на музеите в Южна България*, 9, 87–97].

Bayram, S. (1988). Bulgaristan’daki Türk Vakıfları ve Vakıf Abideleri. – *Vakıflar Dergisi*, XX, 1988.

Çakmak, C. (2002). *Tire hamaları.* Ankara.

Çalık, İ., A. Bayraktar., T. Türker (2016). Tarihi Ahşap Çatılı Yığma Taş Camilerin Deneysel Dinamik Karakteristikleri. – *Vakıflar Dergisi*, Sayı 47, 193–195.

Çevrimli, N. (2017). Denizli ve Çevresinde Yer Alan Bazı Câmilerin Yapı Elemanlarının Değerlendirmesi. – *Vakıflar Dergisi*, 47.
Çınar, S. (2012). Cephe Bezemeleri ile Öne Çıkan Bir Grup Erzurum Evi. – *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 22.
Damyanov, N. (1986). Srednovekovni nekrpoli v Srednite Rodopi. – *Muzei i pametnitsi na kulturata*. 4, 23–27. [Дамянов, Н. (1986). Средновековни некрополи в Средните Родопи. – *Музеи и паметници на културата*. 4, 23–27].
Elsie, R. (2019). *The Albanian Bektashi History and Culture of a Dervish Order in the Balkans*. London.
Eyice, S. (1963). İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müessesesi: Zâviyeli Câmiler. – *İFM,* 23.
Gadzhanov, D. (1909). Patuvane na Evlia Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. – *Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofia*. LXX. Godishnina XXI, Plovdiv. Hr. Danov, 639–724. [Гаджанов, Д. (1909). Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – *Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София*. LXX. Годишнина XXI, Пловдив. Хр. Г. Данов, 639–724].
Genova, Zl. (1988). Arheologicheski razkopki na kasnosrednovekoven nekropol pri selo Vladimirovtsi. – *Istoriko-demografski protsesi v Razgradskia kray*. Razgrad, 105 – 110. [Генова, Зл. (1988). Археологически разкопки на късносредновековен некропол при село Владимировци. – *Историко-демографски процеси в Разградския край*. Разград, 105–110].
Georgieva, S. (1965). Srednovekovni nekropoli ot Rodopite. – *Rodopski sbornik*. 1, 131–138. [Георгиева, С. (1965). Средновековни некрополи от Родопите. – *Родопски сборник*. 1, 131–138].
Güleç, İ. (2018*). Bulgaristan'ın Manevi Bekçileri*. İstanbul.
Gür, Durmus, A. Nazlı. (2013). Anadolu Kültüründe Nazar ve Nazarlıklar: Safranbolu Örneği. – *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, S. 2.
Güray, B. (2009*). Bulgaristan – Haskovo (Hasköy) ve Çevresindeki Osmanlı Yapıları.* Edirne.
Harbova, M. (1999*). Tri harama tri. Edna zemya, narichana balgarska*. Sofia. [Харбова, М. (1999). *Три харама три. Една земя, наричана българска*. София].
İbrahimgil, M., H. Keleş (2016). *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi*.Vakıf Eserleri Envanteri. İstanbul.
İbrahimgil, M., N. Konuk (2006). *Kosova'da Osmanlı Mimarî Eserleri*. Ankara.
Ivanov, R. (2018). Dzhami-i Sherif-i Atik (Starata dzamia) v Haskovo. – *Plovdivski istoricheski forum*. 2, 33–38. [Иванов, Р. (2018). Джами-и

Шериф-и Атик (Старата джамия) в Хасково. – *Пловдивски исторически форум*. 2, 33–38].
Ivanov, R. (2018). Osmanskite tuhleni minareta ot Bulgaria. – *Arheologicheski horizonti. Sbornik v chest na 70 – godishninata na dots. Ivan Dzhambov*. Plovdiv, 216 – 228. [Иванов, Р. (2018). Османските тухлени минарета от България. – *Археологически хоризонти. Сборник в чест на 70-годишнината на доц. д-р Иван Джамбов*. Пловдив, 216–228].
Ivanov, R. (2018). *Rannoosmanskata kultova arhitektura (XIV–XV в.)*. Magistarska teza. [Иванов, Р. (2018). *Ранноосманската културна архитектура (XIV–XV в.)*. Магистърска теза].
Kaleva, R. (2006). Dzhamiyata v Kazanlak. – *Obshtestveni i religiozni sgradi (XV–XIX vek)*, Karlovo. [Калева, Р. (2006). Джамията в Казанлък. – *Обществени и религиозни сгради (XV–XIX век)*, Карлово. 125–131].
Karpuz, H. (1993). *Rize*. Ankara.
Kiel, M. (1980). *Sarı Saltuk ve Erken Bektaşilik Üzerine Notlar. Türk Dünyası Araştırmaları.* Ankara, S. 9, 25–36.
Kiel, M. (2016). Eğridere Palankası. – *İslâm Ansiklopedisi*, EK-1, 393.
Kiyl, M. (2017a). Nyakoi rannoosmanski pametnitsi v Balgarska Trakia. – *Bulgaria pod osmanska vlast*. Sofia, 461–463. [Кийл, М. (2017a). Някои ранноосмански паметници в Българска Тракия. – *България под османска власт*. София, 461–463].
Kiyl, M. (2017b). Razprostranenie na islyama v balgarskoto selo prez osmanskata epoha (XV–XVIII): kolonizatsia i islyamizatsia. – *Bulgaria pod osmanska vlast*. Sofia. [Кийл, М. (2017b). Разпространението на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII): колонизация и ислямизация. – *България под османска власт*. София].
Konakliev, A. (1987). Arheologicheski razkopki na srednovekoven nekropol v selo Cherkovna. – *Nalaganeto na islyama v Targovishtkia kray*. Targovishte, 79–84. [Конаклиев, А. (1987). Археологически разкопки на късносредновековен некропол в с. Черковна. – Налагането на исляма в Търговищкия край. Търговище, 79–84].
Kulov, G. (1979). *Krumovgrad. Arheologicheski pametnitsi.* Sofia. [Кулов, Г. (1979). Крумовград. Археологически паметници. София].
Kulov, G. (1988). Demografski protsesi v zemite na Karzhaliysko prez rannite vekove na osmanskoto igo v svetlinata na arheologicheskite otkritia. – *Demografski i etnosotsialni problemi v Iztochnite Rodopi*. [Кулов, Г. (1988). Демографски процеси в земите на Кържалийско през ранните векове на османското иго в светлината на археологическите открития. – *Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи*].
Manova, M. (1969). Srednovekoven nekropol kray Zlatograd. – *Rodopski sbornik*. 2, 213–224. [Манова, М. (1969). Средновековен некропол край Златоград. – *Родопски сборник*, 2, 213–224.

Melamed, K. (1987). Prouchvaniyata na arheologicheskia obekt „Tsarkoven rid" v zemlishteto na s. Nova mahala, Pazardzhishko, prez 1986 g. – *Minalo, bit i kultura na naselenieto ot Zapadnite Rodopi*. Pazardzhik, 24–32. [Меламед, К. (1987). Проучванията на археологическия обект „Църковен рид" в землището на с. Нова махала, Пазарджишко, през 1986 г. – *Минало, бит и култура на населението от Западните Родопи*. Пазарджик, 24–32].
Mikov, L. (1996). Alianski grobnitsi v Iztochnite Rodopi. – *Balgarski folklor*, kn. 3–4, 49–50. [Миков, Л. (1996). Алиански гробници в Източните Родопи. – *Български фолклор*, кн. 3–4, 49–50].
Mikov, L. (1999), Kasnata kultova arhitektura na heterodoksnite myuslyumani v Bulgaria (zhenski i smeseni tyurbeta ot XIX–XX v.) – *Islyam i kultura. Sadbata na myusyulmanskite obshtnosti na Balkanite. Izsledvania*. S., 52–91. [Миков, Л. (1999). Късната културна архитектура на хетеродоксните мюслюмани в България (женски и смесени тюрбета от XIX–XX в. – *Ислям и култура. Съдбата на мюсюлманските общности на Балканите. Изследвания.* С., 52–91].
Mikov, L. (2005). *Izkustvo na heterodoksalnite myusyulmani v Bulgaria*. Sofia. [Миков, Л. (2005). *Изкуство на хетеродоксалните мюсюлмани в България.* София].
Önge, A. (1995). *Anadolu'da XII–XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara.
Özer, M. (2006). *Üsküp'te Türk Mimarisi (XIV–XIX Yüzyıl).* Ankara.
Petrunova, B. (1998). Nekropolite ot XV–XVII v. kato iztochnik za praktikuvaneto na obredite protiv prevaplashtavane. – *Konfesia i folklor*. [Петрунова, Б. (1998). Некрополите от XV–XVII в. като източник за практикуването на обредите против превъплъщаване. – *Конфесия и фолклор*].
Reyhanlıt, T. (1969–1970). Bali Bey Camii, Yenişehir. – *Sanat Tarihi Yıllığı*, III, 17–31.
Şahin, M. (2013). *Giresun İlindeki Bağdadi Kubbeli Camiler*, Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Enventeri Dergisi, 11.
Stoyanova-Serafimova, D. (1981). *Srednovekoven nekropol pri s. Tuhovishte*. Sofia. [Стоянова-Серафимова, Д. (1981). *Средновековен некропол при с. Туховище.* София].
Tanman, M. (1996). Gedik Paşa Külliyesi. – *İslâm Ansiklopedisi*, 545.
Turski izvori za balgarskata istoria. (1986). Sofia, VII, 236–239. [*Турски извори за българската история*. (1986). София, VII, 236–239].
Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler. (1983). Ankara, I.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No 175, s. 362, s. 2942.
Vaklinova, M. (1971). *Arheologicheski danni za narodnostnata prinadlezhnost na rodopskoto naselenie*. S. [Ваклинова, М. (1971).

Археологически данни за народностната принадлежност на родопското население. Смолян].
Venedikova, K. (1987). Za lichnoto v epigrafskite pametnitsi ot osmansko vreme i tyahnoto znachenie kato istoricheski izvor. – *Lichnite dokumenti kato istoricheski izvor*. Sofia, 177–198. [Венедикова, К. (1987). За личното в епиграфските паметници от османско време и тяхното значение като исторически извор. – Личните документи като исторически извор. С., 177–198].
Venedikova, K. (1988). Kam demografskite i etnicheski harakteristiki na Iztochnite Rodopi po danni na epigrafskite pametnitsi. – *Demografski i etnosotsialni problem na Iztochite Rodopi*. Sofia, 77–89. [Венедикова, К. (1988). Към демографската и етническа характеристика на Източните Родопи по данни на епиграфските паметници. – *Демографски и етносоциални проблеми в Източните Родопи*. София, 77–89].
Venedikova, K. (1991). Epigrafski pametnici v Rodopite ot osmansko vreme – *Pomoshtni istoricheski distsiplini*, 5, 198–224. [Венедикова, К. (1991). Епиграфски паметници в Родопите от османско време. – *Помощни исторически дисциплини*, 5, 198–224].
Venedikova, K. (1998). Selo Dushinkovo (Djanbashli), Dzhebelsko. Tyurbe (grobnitsa) na Ishak Dede s nadgroben pametnik ot 1218 g. (23.IV.1803 – 11.IV.1804 г. sl. Hr.). – *Rhodopica*. 1, 151–163. [Венедикова, К. (1998). Село Душинково (Джанбашлъ), Джебелско. Тюрбе (гробница) на Исхак Деде с надгробен надпис от 1218 г. (23.IV.1803 – 11.IV.1804 г. сл. Хр.). – *Rhodopica*. 1, 151–163].
Venedikova, K. (2001a). Islyamat v rayona na selo Chiflik v Iztochnite Rodopi (vaz osnovi na danni ot epigrafskite pametnici). – *Perperek*. I, 60–79. [Венедикова, К. (2001a). Ислямът в района на село Чифлик в Източните Родопи (въз основа на данни от епиграфските паметници). – *Перперек*. I, 60–79].
Venedikova, K. (2001b). Arhitektite spored izvorite. – *Kulturni vzaimootnoshenia na Balkanite i turskata arhitektura*. Mejdunaroden simpozium. Sbornik dokladi. Ankara, 772–779. [Венедикова, К. (2001b). Архитектите според изворите. – *Културни взаимоотношения на Балканите и турската архитектура.* Международен симпозиум. Сборник от доклади. Анкара, 772–779].
Venedikova, K. (2002). Kam istoriata na Gorna krepost v Iztochnite Rodopi (po Danni ot epigrafskite pametnitsi na arabsko pismo). – *Rhodopica*. 1–2, 231–249. [Венедикова, К. (2002). Към историята на село Горна крепост в Източните Родопи (По данни от епиграфските паметници на арабско писмо). – *Rhodopica*. 1–2, 231–249].
Venedikova, K. (2003). Nadgrobna plocha na sin na enichar ot s. Velikdenche, Kirdjalisko. – *Numizmatika i epigrafika*. 1, 237–239.

[Венедикова, К. (2003). Надгробна плоча на син на еничар от с. Великденче, Кърджалийско. – *Нумизматика и епиграфика*. 1, 237–239].
Venedikova, K. (2004). Nadpisi ot Arheologicheski muzei i vrizkata im s drugi pametnitsi ot drugi rayoni. – *Numizmatika, sfragistika i epigrafika*. 1, 205–214. [Венедикова, К. (2004). Надписи от Археологически музей и връзката им с паметници от други райони. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*. 1, 205–214].
Venedikova, K. (2010). *Nadpisi na Alianskoto naselenie v rayona na grad Kardzhali*. Sofia. [Венедикова, К. (2010). *Надписи на Алианското население в района на град Кърджали.* София].
Venedikova, K. (2017). *Epigrafski pametnitsi ot osmansko vreme*. Sofia. [Венедикова, К. (2017). *Епиграфски паметници от османско време*. София].
Yıldız, Ş. (2008). Eğridere ve Ömerler'de (Bulgaristan'da) Bilinmeyen İki cami. – *Sanat Tarihi Dergisi*, 27.
Zıllioğlu, M. (1984). *Evliya Çelebi*. Seyahatname. İstanbul.

Correspondence address:
Rumen Ivanov
133, Peshtersko shoes Blvd. 4000 Plovdiv
Tel.: (+ 359) 877746886
E-mail: rum_ros@abv.bg

Обр. 1. Джамията при село Чифлик, община Кърджали.

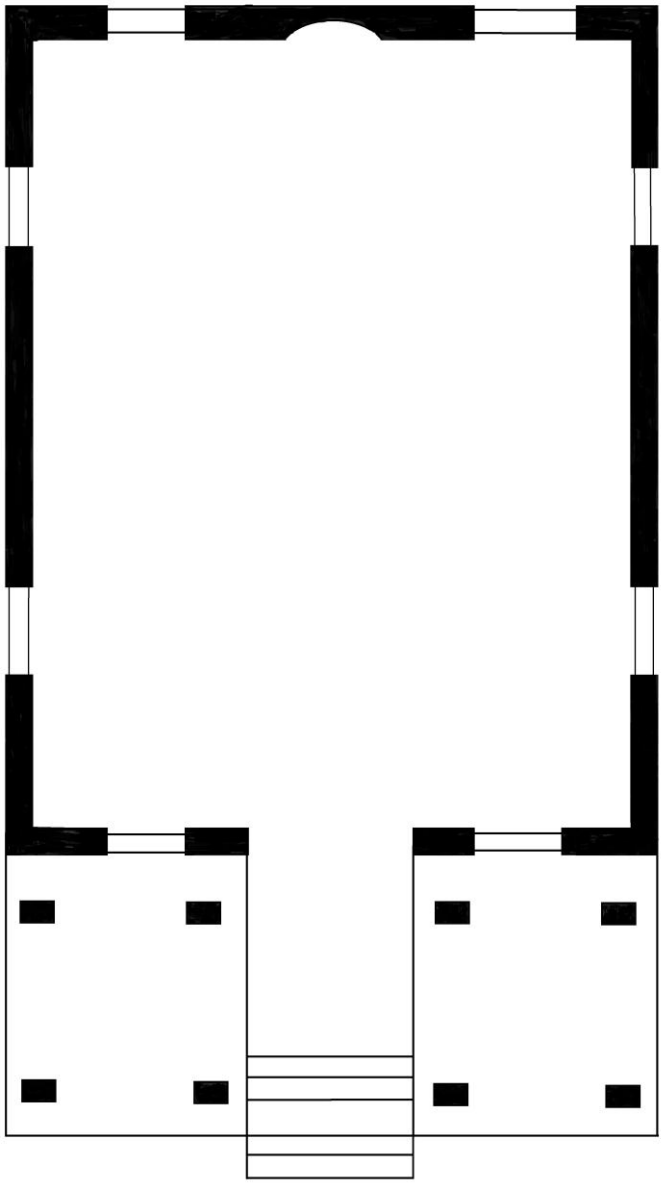

Обр. 2. План на джамията при село Чифлик, община Кърджали.

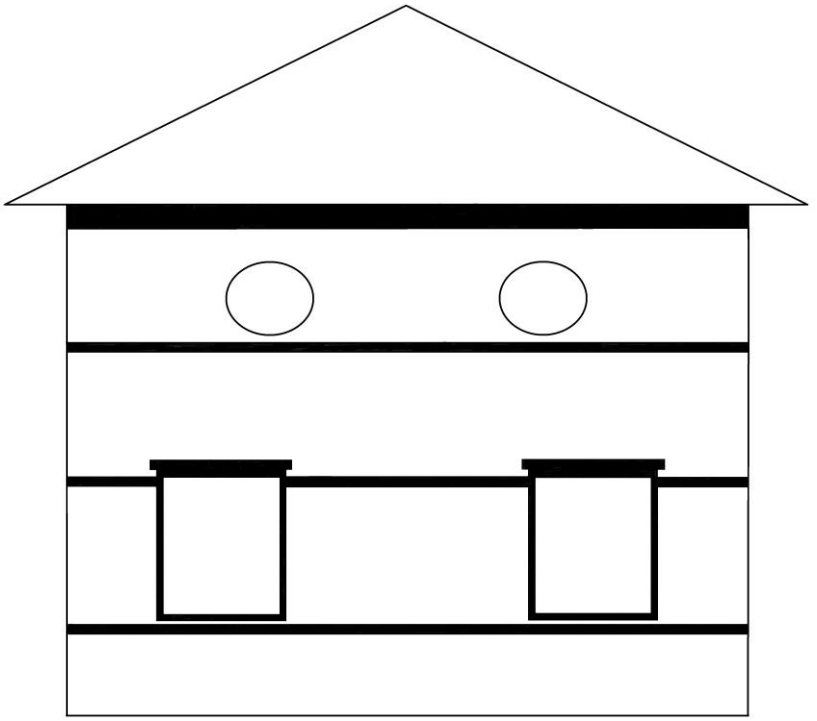

Обр. 3. Южната фасада на джамията при село Чифлик, община Кърджали.

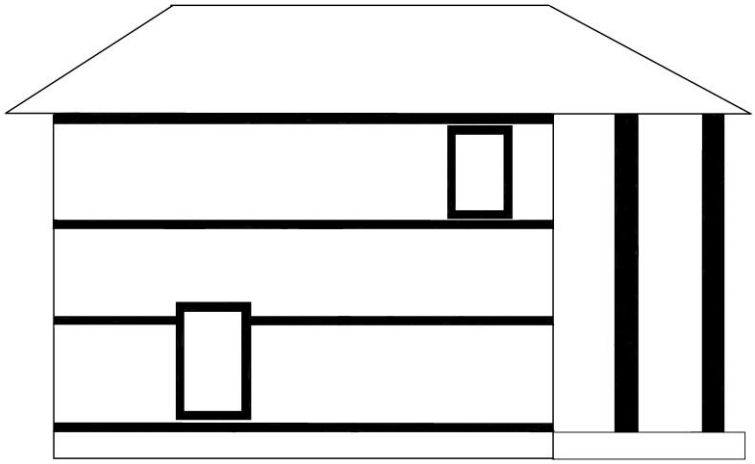

Обр. 4 Джамията при село Чифлик, община Кържали – поглед от изток.

Обр. 5. Джамията при село Гълъбец, община Хасково.

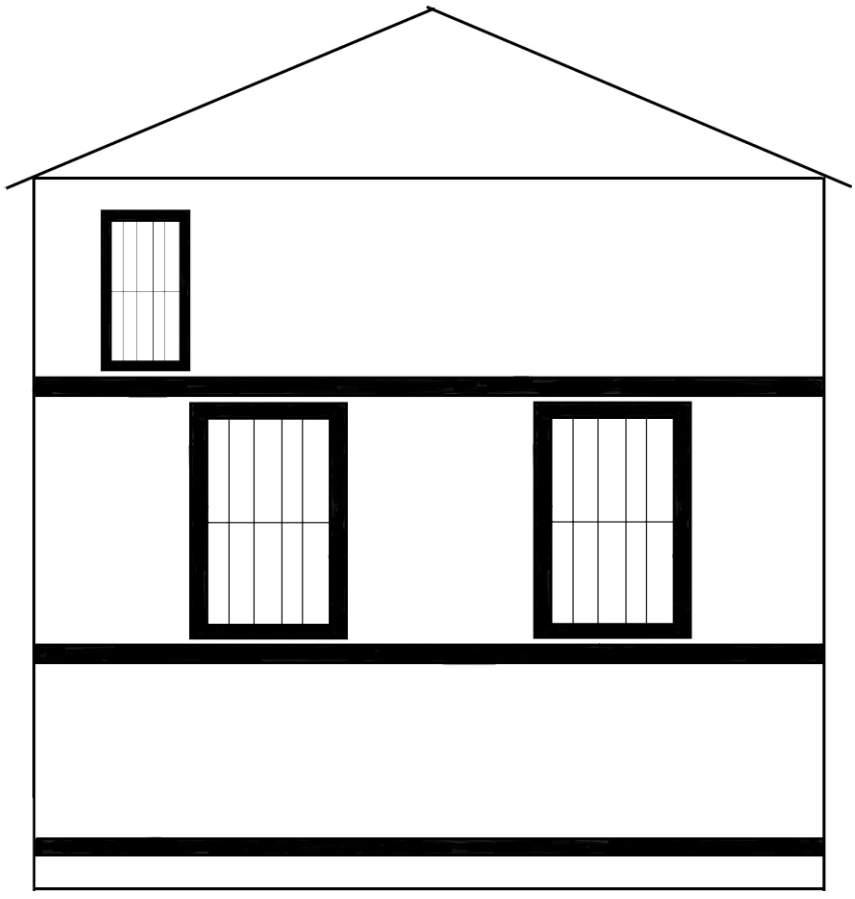

Обр. 6. Джамията при село Гълъбец, община Хасково – поглед от юг.

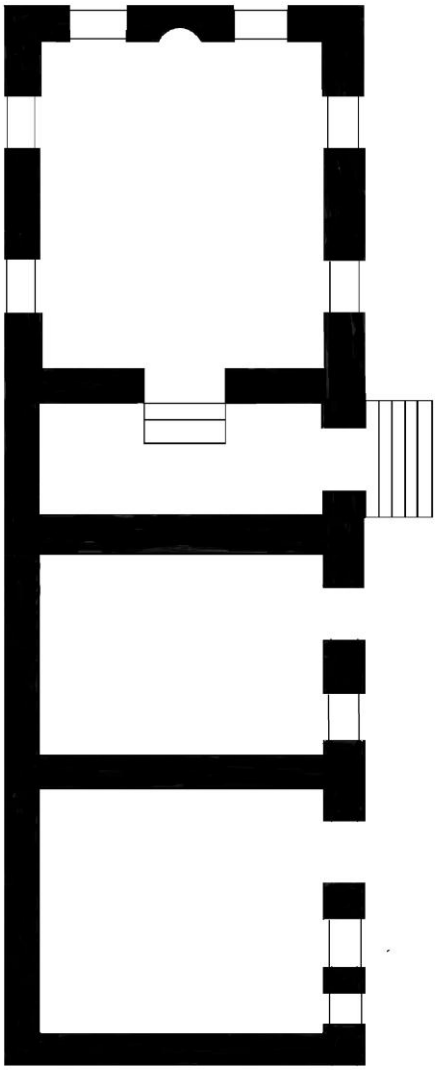

Обр. 7. План на джамията и мектеб при село Гълъбец, община Хасково.

Обр. 8. Строителният надпис на джамията при село Гълъбец, община Хасково.

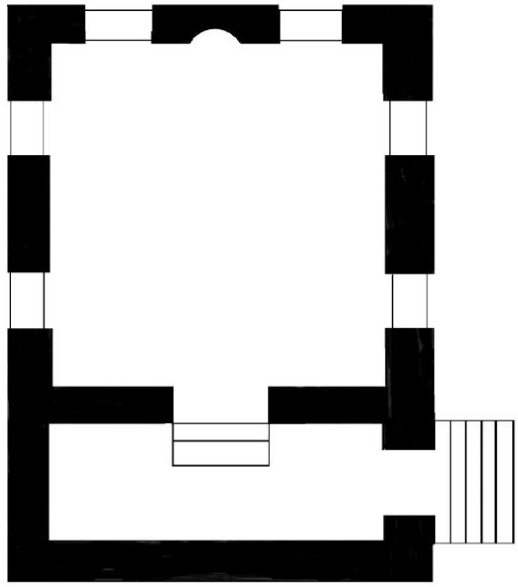

Обр. 9. Първи строителен период на джамията при село Гълъбец, община Хасково преди построяването на мектеба.

Уникален османски епиграфски паметник от Пловдив

Румен Иванов, Мехмед Тютюнджю

Unique Ottoman epigraphic monument from Ploviv

Rumen Ivanov Mehmed Tutuncu

Abstract: *The subject of the article is an inscription from the Ottoman Empire. The inscription is in Arabic and dates from 1504. The studied epigraphic monument with its calligraphic characteristics and the mention of the name of the calligrapher makes it one of the most valuable works of Ottoman epigraphy.*

Key words: *Ottoman period, epigraphic monument, Plovdiv*

При документиране на епиграфските паметници в двора на Имарет джамия за корпуса „Османски надписи от България" беше открит фрагмент от надпис – мраморна плоча с дебелина 5–7 см, с профилирана периферия. Буквите са релефни на арабица. Текстът е на арабски език. Използван е широко разпространения в османската калиграфия стил Джели сюлюс. Писмените полета са с правоъгълна форма и вероятно са били разделени на отделни касети. Запазени са частично три реда текст. Като орнамент са използвани флорални мотиви в стил „руми", които са характерни за ранно османското изкуство (XIV–XVI в.).

Транскрипция на надписа на латиница:

[1] min şehri rebi'ul-ahir
[2] sene ashar ve tisa'maya
[3] [ketebehû] el-fakir el-hakir İskender Ziverbeş

Превод на надписа:

[1] [завърши се] през месец септември
[2] деветстотин и десета година
[3] [Написа] бедният [и] презрян Искендер Зивербеш

Голяма част от известните епиграфски паметници от ранноосманския период (XIV–XVI в.) са на арабски език, както изследвания надпис и по-рядко на персийски език. Почти всички строителни надписи от XIV–XVI в. от България са на арабски език – Ески джамия, Хасково (1395 г.; Tatarla, 2003, p. 22-24; Ivanov, 2018, p. 34), Хамза бей джамия, Стара Загора (1408 г.; Tatarla, 2003, p. 22-24), Фируз бей, Велико Търново (1435 г.), Имарет джамия, Пловдив (1444–

1445 г.; Venedikova, 2012, pp. 208-209.), Куршунлу джамия, Карлово (1485 г.), Кара джамия, София (1547 г.; Venedikova, 2012, pp. 637- 666) и други.

От съдържанието на надписа за съжаление е запазен само месецът и годината –rebi'ul-ahir sene ashar ve tisa'maya (септември хиляда петстотин и четвърта година). При голяма част от надписите от XIV–XVI в. годината е изписана с букви, хронограма или съчетание от двете – Имарет джамия, Пловдив (хронограма), Куршунлу джамия, Карлово (годината е изписана с думи). Изключение прави строителният надпис наЕски джамия в Хасково, при който годината е изписана с цифри.

При изследваният епиграфски паметник липсват имената на ктитора и на коя сграда е бил поставен, но вероятно датата се отнася за завършване на строителството на сградата – месец септември 1504 г. Аналогичен е надписът на Йешил джамия в Бурса, където се споменава месецът и годината на завършване – декември 1419 г.

Надписът е единственият известен до момента с такава калиграфия – съчетание на букви с растителни орнаменти в шрифт сюлюс, което го прави уникален паметник на османската епиграфика. Калиграфът използва елементите от шрифта куфи, а именно завършека на буквите с флорални мотиви и ги съчетава с шрифт сюлюс, похват, който не е известен от други османски епиграфски паметници. Калиграфският шрифт джели сюлюс започва да се налага при управлението на селджукския султан Алаеддин Кейкубад (1221–1237) и отстъпва на шрифт „куфи". При голяма част от ранноосманските надписи се използват различни варианти на шрифта сюлюс, но се срещат и куфи или съчетание и на двата – Йешил джамия, Бурса (1419 г.), Юч шерефели джамия, Одрин (1447 г.) и други.[1] При управлението на султан Мурад I (1362–1389) започва да се отдалечава от характеристиките на селджукския джели сюлюс шрифт и се формира самостоятелна османска калиграфска школа, който процес продължава до управлението на султан Баязид II (1481–1512). Пловдивският надпис бележи преходния период към налагането на сюлюс и изоставянето на куфи шрифта в османската калиграфия. След този период се срещат единични паметници, в които се използва куфи.

На третия ред от запазения текст на надписа се намира кетебе (автограф) на калиграфа, а именно Искендер Зивербеш. Изключително малко китабета съдържат името за калиграфа. Автографите на калиграфите задължително се изписвали на арабски език, без значение на какъв език е написан надписът и винаги на шрифта, на който е

[1] Наблюдения на Румен Иванов.

основният текст. За съжаление калиграфът от пловдивския надпис не е известен от табакат изворите, което показва, че не е бил от столичната калиграфска школа. Вероятно е бил провинциален калиграф от Одрин или от Пловдив.

Интересен е и въпросът към коя от османските сгради в Пловдив е принадлежал проучваният надпис? Известни са малко сгради, които са били построени във втората половина на XIV – началото на XVI в. – Джумая джамия (60-те – 80-те години на XIV в.), Бей месджид джамия (втората половина на XV в.), Тахтакале хамам (първата половина на XV в.), Куршунлу хан (XV в.), комплексът на Шахабеддин паша (1444–1445), комплексът на Хаджихасазаде Мехмед бей (около 1500 г.) и други. Голяма част от сградите са били построени през втората половина на XVII – началото на XIX в. Вероятно надписът принадлежи на сграда, която е построена от Хаджихасазаде Мехмед бей. В османските документи се споменава като Мехмед бин Мустафа бин Хаджъ Хасан (Хаджъхасанзаде) или Хасан-заде Мустафа ефенди. Роден в семейството на улема. Кръстен на дядо си Хаджъ Хасан. След получаването на началното си образование отива в Истанбул и става ученик на Хаджи Хасанзаде Молла Йеган. След завършване на образованието си при него остава като мюлаземет. Бил е кадия на Гелиболу, Бурса и Истанбул. Махмуд паша го представя на султан Мехмед II (1451–1481) и бил назначен за мюдеррис в Мурадийе. По предложение Карамани Мехмед паша е назначен от султана за кадъаскер на Анадола през 1481 г. През 1448 г. е назначен за кадъаскер на Румелия и остава като такъв до смъртта си. Именно тогава е построил в Пловдив един голям комплекс (кюлийе), от който са известни джамия и баня. Построил е и един малък комплекс в квартал Фатих в Истанбул – джамия, медресе и баня (Erzi, 1987, pp. 128-129.).[2] Основал вакъф през август 911 г. по Хиджра (1505 г.) като вакъфирал имоти в Истанбул, Бурса, Бургас и Пловдив (İstanbul vakıfları, 1970, 247-249). Вземайки под внимание датата на основаването на вакъфа, а именно 1505 г. и това, че вакъфнамето се издава почти винаги след построяването на сградите може да се допусне, че подписът принадлежи към сграда, която е построена от Хаджихасанзаде Мехмед ефенди през 1504 г.

Изследваният епиграфски паметник със своите калиграфски характеристики и споменаването на името на калиграфа го прави едно от най-ценното произведение на османската епиграфика.

[2] İ. Erzi. Camilerimiz Ansiklopedisi. İstanbul, 1987, I, 128-129.

REFERENCES:

Erzi, İ, (1987). *Camilerimiz Ansiklopedisi*. İstanbul.
İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546), 1970, İstanbul.
Tatarla, I. (2003). *Kultovi sgradi i nadpisi v Bulgaria.* Sofia. [Татарлъ, И. (2003). *Култови сгради и надписи в България*. София].
Venedikova, K. (2012). Za nadpisa na Chernata dzhamia v Sofia. – Vasilka Gerasimova–Tomova. In Memoriam, Sofia, 637– 666. [Венедикова, К. (2012). За надписа на Черната джамия в София. – *Василка Герасимова–Томова. In Memoriam*, София, 637– 666].
Venedikova, K. (2016). Nyakolko nadpisa ot osmansko vreme ot grad Plovdiv. – *Numizmatika, sfragistika i epigrafika*, 12, 208–209. [Венедикова, К. (2016). Няколко надписа от османско време от град Пловдив. – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 12, 208–209].

Correspondence address:
Rumen Ivanov
133, Peshtersko shoes Blvd. 4000 Plovdiv
Tel.: (+ 359) 877746886
E-mail: rum_ros@abv.bg

Correspondence address:
Mehmed Tutuncu, D. Sc.
„SOTA“ Centre for Turkish and Arabic World
2003 Haarlem
Tel.: + 31 (23) 529 28 83
E-mail: m.tutuncu@gmial.com

Конюшня от османския период (XVII в.) до джамията „Султан Ахмед“ в Истанбул

Селчук Сечкин

An Ottoman period stable near by Sultan Ahmed Mosque in Istanbul

Selchuk Sechkin

Abstract: *Until the production of motor vehicles, the horse was the most important means of transportation of humanity. Although there are stables built for the accommodation of horses next to many buildings, the number of buildings surviving today is very low. It is important that the history of the barn, which we examined within the scope of the article, reaches to the 17th century and includes the supplements of different periods as a result of the repairs made over time. In this context, architectural features and construction periods of the building were examined and compared with Ottoman barn samples.*

Key words: *stable, Ottoman period, Sultan Ahmed, Istanbul*

Кварталът „Султан Ахмед“ получава името си от комплекса, построен от османския султан Ахмед I.[1] В богатия на исторически паметници район до XVII в. били построени много сгради. Хиподрумът, важно обществено място през византийския период, е построен от император Септимий Север през II в. С обявяването на Константинопол за столица на Източната римска империя от император Константин Велики значението на съоръжението се увеличило. Хиподрумът и околностите му, които се превърнали в център на града, били свидетели на много важни исторически събития. Районът придобива още по-голямо значение като административен център на Византия с изграждането на религиозни и управленчески сгради, сред които Големия дворец и „Света София“. Със създаването на Цистерна Базилика е удовлетворена необходимостта от голямо количество вода. Зданието било от първостепенна необходимост и имало стратегическа функция. След завладяването на Константинопол през 1453 г. от султан Мехмед II, хиподрумът и районът му запазили своето значение, а

[1] Превод от турски език Румен Иванов.

ареалът започнал да се споменава в изворите като Атмейдан. Построяването на двореца Топкапъ в хълмистата част, наречена Зейтинлик, която се намира близо до Големия византийски дворец, е било знак, че районът се превръща в административен център на османската власт. Той продължил да функционира и като религиозен център чрез превръщането на „Света София“ в джамия. През османския период квартал „Султан Ахмед“ не престава развитието си, като се построили много нови дворци и сгради, включително дворецът „Ибрахим паша“, който е издигнат в първата половина на XVI в. Комплексът, изграден от султан Ахмед I през XVII в. чрез почистване на някои части на Големия дворец, продължава съществуването си и днес като най-важната османска сграда на квартала. В късния период на Османската империя строителните дейности продължили в района на „Султан Ахмед“. Били издигнати сградите на Дефтер-и Хакани, Реджеп Пекер кьошкю и зданията върху свендоната на Хиподрума (Pehlivanoğlu, 2003).

Изследваните останки от сграда (тема на статията) се намират на булевард „Акбъйък“, който е именуван на големия религиозен водач Акбъйък султан, живял при управлението на султаните Мурад II и Мехмед II. Истинското му име е Ахмед Шемседдин. Бил е ученик на Хаджи Байрам-ъ Вели. Известен е като човек, достигнал съвършенството. След превземането на Истанбул султан Мехмед построил джамия на името на Акбъйък султан в района, който се намирал в ареала на сегашната Бърза помощ. Кварталът станал известен като улица (булевард) „Акбъйък“. Предводителят посветил последните години от живота си на обучението на ученици в Бурса. Когато умира през 1455 г. (H. 860), той оставя много благотворителни организации след себе си. [2]

Останките от конюшните се намират в община „Фатих“, квартал „Султан Ахмед“, булевард „Акбъйък“ (остров 92, парцел 8) в район, който е гъсто застроен. Откриват се две различни групи от сгради в парцела с площ 425 квадратни метра, които са описани в имотния регистър като „стая и конюшня, и каменна работилница“. В списъка те са локализирани на мястото, където булевард „Акбъйък“ се пресича с булевард „Мехмед ага“, спускайки се направо от равнината на Хиподрума/Атпазаръ.

[2] http://biriz.biz/evliyalar/AkbiyikSultan.htm, (07.01.2019)

Обр. 1. Застрояването на парцела през 1918 г.

Първата група от сгради носи характерните белези на класическата османска архитектура, използвани са тухли и ломени камъни. Вероятно зданията са били разрушени при строителството на комплекса „Султан Ахмед”.

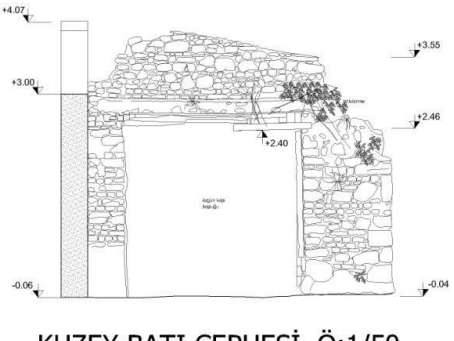

Обр. 2 Вратата на помещение А в северозападната част на парцела.

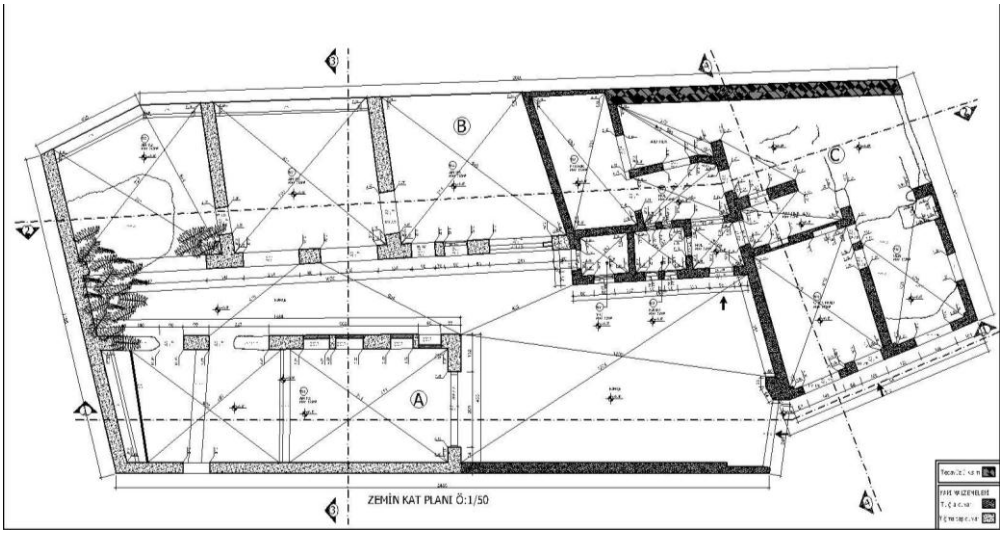

Обр. 3. План на сградите върху парцела.

След като се премине през двора подир главната врата (участъкът, който е показан като сектор А в плана, разделен на три помещения), се преминава през друга врата.

Обр. 4. Поглед на помещение А откъм булеварда.

Обр. 5. Дясната страна на входа на помещение А, където се откроява втори строителен период.

В стените на сграда А е използвана дървена греда, която е оформена с каменна зидана стена, на интервали приблизително 1,5 метра. Тъй като тази стена е била разрушена, е запазена около 1,5 м в най-ниската си част. Според използваните строителни материали, в помещение А могат да бъдат разграничени четири строителни периода. Първият може да се датира към XVII в. Той се фиксира от двете страни на входа и под прозорците, конструкциите са с височина 20–30 см. През втория строителен период (XIX в.) са използвани материалите от първия, употребени са също тухли и сполии от по-ранни времена. През XX в. са използвани друг вид тухли. В следващия период (XX в.) към тази цялост са били добавени различни материали чрез използване на камък и тухли. Отворът на вратата от 269 см показва, че тя е имала две крила. Вероятно рамките на вратата и конструкциите са били подновени при ремонтите в началото на XX в.

От останките на сграда А се констатира, че тя се е състояла от три части. Когато ги следваме през вратата, първото помещение има четири прозореца, които са на два реда.

На черно-бяла снимка от 1918 г. се вижда, че покривът на сградата е наклонен на една страна към двора. Според материалите,

открити по време на разкопките, се разбира, че сградата е била покрита с керемиди тип „алатурка”.[3]

До тази сграда се забелязва, че е съществувал един коридор, който не е достигнал до наши дни, но личат останки от него. Чрез една врата се правела връзка с други помещения. Не е ясно дали има прозорци и врати между стените, разделящи пространствата, които не са останали до днес. Стената, разделяща двете разгледани от нас помещения, има прозорец, обърнат към улицата.

Обр. 6. Общ план на парцела.

Когато се мине през главния вход, се достига до двор с квадратен план и след това до тесен коридор. В лявата част на двора се намира сектор А (конюшня А), а в дясната сектор Б. Този участък от сгради е с правоъгълна схема, достъпът към помещенията е осигурен чрез един тесен коридор. Северната фасада на конюшните от сектор Б е закрепена на подпорната стена, изградена за нивелиране на комплекса „Султан Ахмед“. Строителните материали от помещенията от сектор Б са аналогични с тези от подпорната стена на комплекса „Султан Ахмед“.

[3] Турски керемиди.

Главният вход на конюшните от сектор Б се намира в северната част на двора. Според материалите, които са използвани в градежа, се достига до извода, че входът е основно преустроен в началото на XX в. Помещението, от което се влиза към конюшни № 1 и № 4 има преградна стена с два прозореца и един вход. Отбелязаната сграда в плана като конюшня № 3 е отворена с една врата и един прозорец към средното помещение. Конюшни № 2 и № 3 са разделени помежду си със стена. Южната стена на конюшня № 2 е разрушена.

Обр. 7. Входът на помещенията от сектор Б.

Обр. 8. Поглед към конюшня № 3 от сектор Б.

Обр. 9. Оригиналната фасада на конюшнята, която гледа към предверието.

В сектор Б се виждат останки от първия строителен период, които по-късно са били измазани с варов разтвор. Стената е изградена от обработени каменни блокове и тухли с дебелина 3–4 см. Помещенията от участъка, също както при сектор А, са били покрити с покрив, наклонен към двора, което се вижда от снимката от 1918 г. В някои части на стените личи, че са използвани съвременни строителни материали като бетон и арматура, което показва, че сградите са били използвани до скоро.

Помещенията от вътрешната стена са измазани с циментов разтвор до 1,5 м височина. Подът също е покрит с цимент.

Обр. 10. Следи от покривната конструкция.

Обр. 11. Междинен вход между конюшните и следи от използване на съвременни материали.

Обр. 11. Оригиналният под на двора.

В плана е показана група от сгради, която е обособена като сектор В. Зданията имат различни строителни характеристики и оформление на фасадите в сравнение с тези от сектор А и Б и вероятно са функционално свързани със сейиз еви (жилищно помещение на конегледача), което личи на снимката от 1918 г. През различни периоди са били добавени и други стаи. Към сградите от сектор Г има две врати. Западната врата е обслужвала т.нар. сервизни помещения. След като се влезе през тази врата, се достига в помещение с квадратен план, а след това се стига до баня, която има два прозореца. В близост до банята се намират и тоалетните, входът на които е от сектор Б и се осветяват от един прозорец.

Обр. 13. Съвременен изглед на сградата, отбелязана в плана като Г.

Обр. 14. Западната врата на сграда Г.

Сграда Г има и втори вход, който е източен и я свързва с булевард „Акбъйък“, за това може да се приеме за главен. След като се влезе от тази врата, която на плана е отбелязана като Z09, се пристъпва в предверието. Входното предверие е отворено с една врата и един прозорец навън. От врата Z09 се влиза в Z10. На входната фасада на това помещение има един прозорец. Отделно във вътрешността на стаята има един дървен долап. От Z10 се влиза в помещение, което е с разрушени стени. След преминаването на западния вход, се влиза в предверие, което има един прозорец. От същото предверие се влиза в помещение, което сме номерирали като № 4, запазено на ниво руини. Според наличната информация, подът е бил с мозаечни плочки, а покривът е бил от дървена конструкция и покрит с керемиди.

Според снимката от 1918 г., тоалетната и банята са по-късно добавени към жилищната сграда, а каловата мазилка е била заменена с циментов разтвор.

Обр. 15. Помещения № 2 и № 3 на сграда Г.

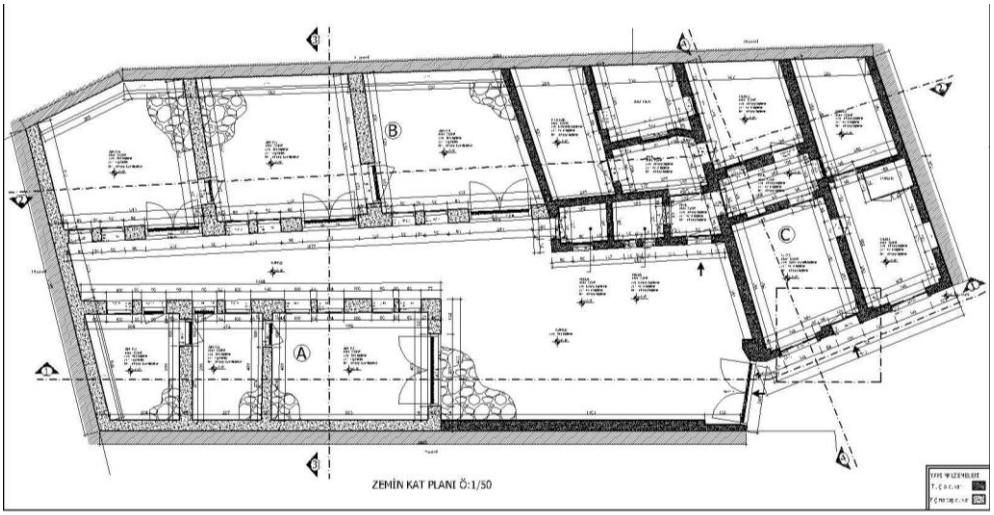

Обр. 16. План за реставрация на сградата.

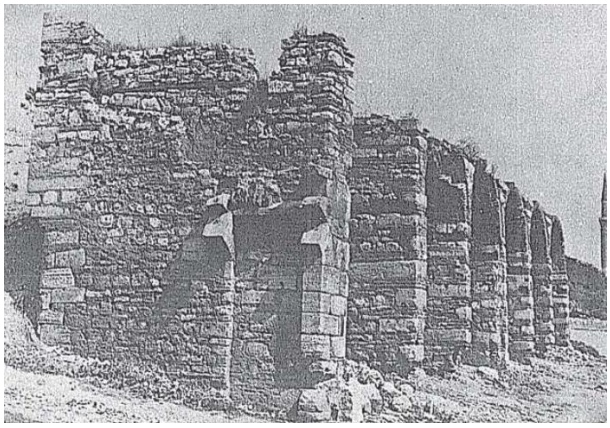

Обр. 17 Оригиналните стени на Арастата на комплекса „Султан Ахмед“ по време на реставрация (Erol, 1987, pp. 69–120)

Строителните материали на първия строителен период на сградата са аналогични с тези на Арастата на комплекса „Султан Ахмед“. Всеки направен след това ремонт оставя нови следи върху конструкцията. В резултат на извършените реновации са констатирани четири строителни периода на комплекса от конюшни. В кадастралния регистър са отбелязани като „конюшни и покрити каменни магазини”. Според документите от Държавния архив, най-ранният от които е от 1935 г., този паметник на цивилната архитектура е използван като жилище. На картата на Суат Нирвен, която е допълнение на картата на Петвитич от 1946–1950 г., личи, че сградите са със същото разположение както в момента.

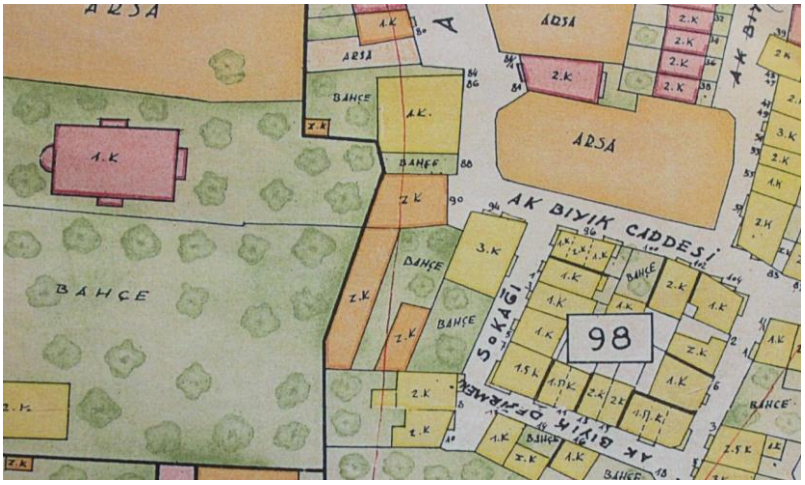

Обр. 18. Мястото на сградата според картата на Суат Нирвен.

Главната задача следователно е защитата на всички структури, както е посочено в закона и международните конвенции. Историческата сграда трябва да се разглежда като жив елемент на периода си. Жилищната структура е част от комплекса и е функционален елемент в тази цялост, макар че е построена в началото на XX в. Поради тази причина основната ни цел трябва да бъде – изследваната сграда и по-късните добавки да бъдат запазени за идващите поколения.

Обр. 19. Султанските конюшни в Долмабахче сарай в картата на Първитич.

Обр. 20. Султанските конюшни в Долмабахче сарай
http://www.istanbullite.com/istanbulkiyik%C3%B6350e/dbahcesarayt iyatrosu.html

Като се разгледат плановите характеристики на конюшните от османския период, се виждат някои аналогии с проучваната. Организираните около един двор помещения са характерни за султанските конюшни в Долмабахче сарай, както и за конюшните от кьошка на Исмаил Пашазаде ефенди. Това е засвидетелствано в един архивен документ, където са отбелязани и сервизните помещения. Въпреки че сградата, която изследвахме, е достигнала до днес с различни преустройства, тя е важна от гледна точка предоставянето на информация за конюшните от османския период, които са малко известни и проучени.

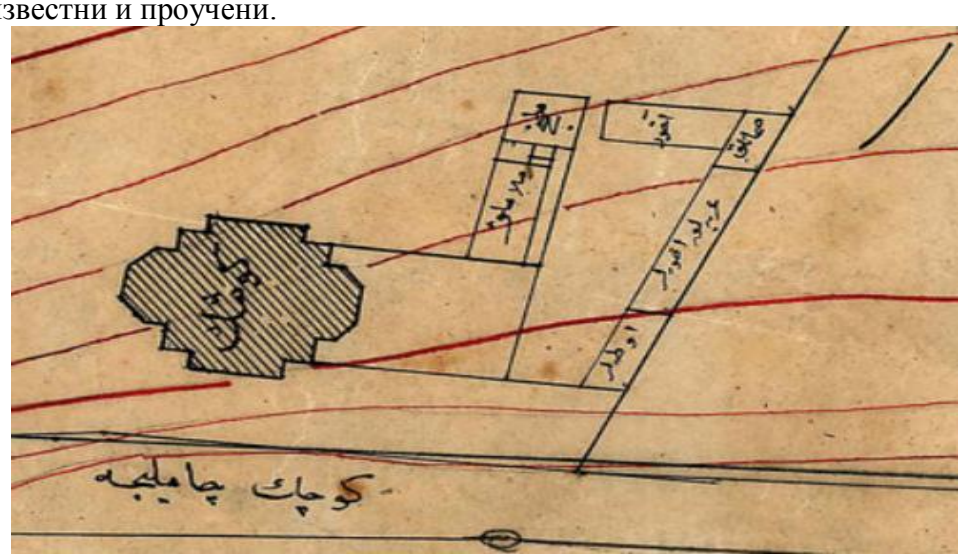

Обр. 21. Карта на градина, кьошк и конюшня на Исмаил Пашазаде Ихсан ефенди в Юскюдар – Чамлъджа Алтунизаде.

REFERENCES:

Çetin, E, (1987). Sultanahmet Arastası. – *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, S.6, Ankara, p. 69-120.

Pehlivanoğlu, S, (2003). *Sultanahmet Akbıyık Mahallesi Koruma Yaklaşımlarının, Potansiyellerinin ve Sorunlarının İrdelenmesi*. İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Şehir Bölge Planlama ABD Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Correspondence address:
Selchuk Sechkin – Assoc. Prof.
Mimar Sinan Fine Arts University – Istanbul
Department of Art History
Pürtelaş Hasan Efendi, Meclis-i Mebusan Cd.
No: 24, 34427 Beyoğlu/İstanbul
Tel.: **(**+90) 212 252 16 00
E-mail: selcukseckin@gmail.com

„Великото хуманно дело“ (Българският въпрос в руската източна политика)[1]

Жоро Цветков

„The great human cause” (Bulgrian issue in the Russian Eastern policy)

Zhoro Tsvetkov

Abstract: *After the Berlin Congress Russia's policy towards the Bulgarian Principality has two aims: first to be the kernel Bulgarian people would unite around and second to set up a state in the Bulgarian ethnic community that would become a stronghold of its Eastern policy. Russia postpones the implementation of these two tasks until the moment where it will be able to defend them, by military force including. Bulgarians however, heading forward to freedom the soonest possible, do not fit in that policy and this separates the two countries.*

Key words: *Russian Eastern policy, Bulgrian issue*

„Подарената свобода е неосъзнато робство.“

Виктор Юго

Подписаният в Сан Стефано мирен договор е чужд на емоционалната възбуда от победоносната война, която довежда руската армия пред вратите на Цариград. Император Александър II (1818/1855–1881) прави всичко по силите си, за да наложи в Русия единно мнение за изхода от войната и да избегне външни усложнения. На 9 декември 1877 г., ден преди Осман паша (1832–1900) да се предаде, изпраща на Вилхелм I (1797/1861–1888) писмо и проект за сключване на мирен договор с Турция („Предварителни основания на мира“). В продължение на трите следващи месеца всички критични бележки и несъгласия се съобразяват със състоянието на армията, на финансите, с обществените нагласи. Решенията се взимат с консенсус от Руския двор, правителството и генералитета. Съгласието за прелиминарен

[1] Продължение на статията, поместена в “Журнал за исторически и археологически изследвания”, бр. 2, 2019.

(предварителен) мир предвижда международно санкциониране само на клаузите, които засягат интересите на европейските сили. Онези от тях, които фиксират отношенията с Турция и съдбата на балканските християни, не са предмет на обсъждане, решени са на фронта. Жертвите, материалните и морални щети са високата цена, платена за тях.

Руският управленски екип определя Санстефанския мир, съгласуваните с него интереси на империята с целите на войната като **велико хуманно дело**. Мирът не внася промени в решенията на Виенския конгрес (1815) и неговото изискване „нищо да не се променя" в международните отношения. Подобряването на положението на християните в Османската империя не нарушава нейната цялост, нито е пречка за съществуването ѝ като независима държава. Издигането на България като автономно поданно княжество, въвеждането на европейските предложения в Босна и Херцеговина, както и правото на народите в тях да поемат отговорностите за собствената си съдба, отстраняват всеки повод за несъгласие между Руската и Османската империи. Турция се съсредоточава в Азия и като пазител на Проливите ще бъде гарант за свободната търговия и забраната за влизане на чужди военни кораби в Черно море. Така замислен мирният договор не само слага край на войната, но, което е особено важно, отстранява причините за бъдещи конфликти и създава условия за траен мир и взаимноизгодно сътрудничество.

Санстефанският мир отделя особено място на българите. В тяхното землище се създава държава, която от една страна да бъде в услуга на руската политика и интереси на Балканите, и от друга – да съдейства за съюзяване на балканските славяни. Това отношение към българите и тяхната държавност, което с пълно основание можем да определим като **специално,** е повлияно от редица фактори: еднородност, едноезичие, книжовност, православие. Политическата, икономическата и културната целеустременост на българския и руския народи нямат конфликтна пресечна точка. Напротив, интересите им са тъждествени. От това произтичат важни за двата народа условия за сътрудничество. Пред българския народ се открива възможност да потърси място за своята историческа визия в геополитическия модел на руската империя и след като го намери, да се отдаде на мирен труд и да изгради жизнестособна национална държава[2] (Tatishtev, 1903, pp. 421-512).

[2] За събитията, свързани с Руско-турската война 1877–1878 г., са ползвани публикуваните български, руски и на европейските сили документи. За философията на Санстефанския мирен договор по-подробно вж.: Tatishtev, 1903, pp. 421–512. Сергей

В контекста на европейската сигурност Санстефанският мирен договор отстранява причините, довели до възникването на Източния въпрос и отваря път за неговото мирно и в интерес на Изтока решение. Европейските сили, определили за себе си дялове от наследството на Османската империя, намират доводи да се обявят против него. На Берлинския конгрес (юни 1878) техният обединен фронт налага обсъждане на всички клаузи на Санстефанския договор. В Берлинския договор като в огледало се оглежда страхът на европейските сили от Северната империя, така ярко изразен при подписването на Парижкия мир (1856). Но новият договор не е негово повторение, нито продължение. Русия е победителка. Това респектира. Принудена е да приеме направените от конгреса промени в Санстефанския договор, но не и да се примири. Остава съпричастна към съдбата на българите, решена да ги приобщи към своите външнополитически цели на Балканите и заедно с тях, в позволените от Берлинския договор граници, да работи за обединение на славянските народи. Българският народ е поставен пред съдбовна дилема: да приеме геополитическия модел на Русия и с нейна помощ да отстоява националните си интереси или да се отдаде на вихрите на националното себелюбие, освободено от подарената свобода.

Имперското правителство системно полага грижи за сигурността на българите, за подобряване на условията за градеж на управленските структури в техните държавни образувания. Седмици след Берлинския конгрес, по настояване на руското правителство Турция изтегля гарнизоните си от Шумен (7 юли) и Варна (27 юли). През август и септември руската войска от околностите на Цариград отплава за Одеса и Севастопол. На 15 септември Главната квартира на Дунавската армия се премества от Сан Стефано в Одрин. В града и околностите му, в непосредствена близост до южната граница на Източна Румелия, се разполага военен контингент, който престоява пет месеца. Това се налага поради факта, че Турция бави подписването на окончателния мир. Друга причина е опасността от нахлуването на башибозушки банди в българската автономия.

Мирният договор е подписан на 27 януари 1879 г. В деня на неговата ратификация е издаден височайши манифест. Александър II излага причините за войната и обстоятелствата, довели до изменението на Санстефанския мирен договор: определят се репарационните

Спиридонович Татищев (1846–1906) е възпитаник на Александровския лицей, на Сорбоната в Париж и на висше училище в Грац, Австро-Унгария, дипломат, историк и публицист, доброволец в Руско-турската война 1877–1878 г., изпълняващ „особени поръчения“ на Министерството на външните работи, страна в следосвобожденския българо-руски диалог.

задължения на Турция (802 милиона франка); Сърбия, Черна гора и Румъния получават независимост; създават се Княжество България и автономна област Източна Румелия; Русия получава излаз при устието на Дунава и крепостите Карс, Ардахан и Батум. В заключение Александър II вменява в дълг на руския двор, дипломацията и генералитета да се ръководят от международните договори и благодари на Всевишния, „дарил Русия с нови победи, нова слава и признателността на освободените славянски народи“ (Tatishtev, 1903, p.517).

Берлинският конгрес дава на Турция права да строи крепости и да има военни гарнизони в Източна Румелия. Това усложнява държавното строителство в областта. Александър II се ангажира лично с решаването на този казус. В саморъчно написано писмо до султан Абдул-Хамид II (1842–1918; султан 1876–1909) споделя, че отказ на Портата от правото й да има военни гарнизони би бил единственото средство да се успокои възбудата сред българското население от разделянето му на части. С изпълнението на тази мисия е натоварен Николай Николаевич Обручев (1830–1904), генерал от инфантерията и заслужил професор. Султанът приема доводите на руския самодържец и упълномощава ген. Обручев да обяви на населението в Източна Румелия, че Портата, без да се отказва от своите права, в знак на добра воля изтегля въоръжените си сили от областта.

На 24 април ген. Обручев пристига в Пловдив. На следващия ден в съборната църква „Света Богородица“ той прочита обръщение на Александър II към българския народ: Господарят е уверен, че решенията на Берлинския конгрес трябва да бъдат изпълнени точка по точка; порицава проявите на насилствена промяна на порядъка, постановен от европейските сили, което ще навлече на страната нови бедствия и „от корен ще подкопае делото на националното възраждане“. След изтощителната война Русия не е готова да подкрепи протеста на българите с военна сила. Несъгласията само ще навредят, ще доведат до външна намеса и ще поставят Русия в затруднено положение“ (Tatishtev, 1903, pp. 521-522). Такава е волята на руския цар, казва ген. Обручев и с необходимата строгост се обръща към събраното в църквата и извън нея множество:

„Чухте ли и разумяхте ли вие думите на Господаря Императора Александра? Разбрахте ли що той желае? Той се надява, че вие ще изпълните честно и мирно всичко онова що се възлага на вас чрез трактата и ще се въздържате от всякакви безпорядъци“ (Geshov, 2008, p. 119).

В рамките на съгласувания в Берлин деветмесечен срок Русия поема управлението на двете български области, създава техните

въоръжени сили, полага основите на държавните институции, подготвя управленските кадри. Осигурява на народните избранници в Княжество България възможност сами да определят правилата, по които да се управляват. На престола встъпва 22-годишния хасенски принц Александър I Батенберг (1857–1899/княз 1879–1886), племенник на руската императрица Мария Александровна. Княз Александър I не приема либералните идеи и демократичните принципи, вложени в Търновската конституция. Част от българските депутати в Народното събрание го подкрепят. Това разделя обществото на либерали, които са против промени в конституцията и консерватори, готови да заличат демократичния дух в нея. До раздори не се стига. Александър II отказва промени в конституция, която сам одобрява.

Определените от Берлинския конгрес правила за устройство на Източна Румелия целят да заличат нейния български характер и да я превърнат в една от редовите провинции на Османската империя. Временното руско управление прави всичко възможно да се изяви българският характер на областта, за да е ясно, че тя е неразделна част от България. В този дух са указанията на Външното министерство (МИД – Министерство иностранных дел) до Александър Давидов (1838–1885), дипломатически агент и генерален консул в София: „... необходимо е да обърнете особено внимание и да поддържате единението и връзките между Българското княжество и тази част от България, която Берлинският конгрес остави под името Източна Румелия. Необходимо е да бъдете в съгласие с нашия генерален консул в Пловдив и да набележите с него мероприятия, които ще съдействат за установяване на здрави връзки между двете части на България“[3].

Александър II не може да направи повече за българите и тяхната държава. На 1 март 1881 г. злодейски акт покосява ръката, протегната към нас за защита и подкрепа.

Усилията на Русия да приведе обществените нагласи в Княжество България и Източна Румелия в съгласие с решенията на Берлинския конгрес не срещат разбиране. Възгласът „Съединение!“ обхожда селищата от двете страни на Балкана и събира всички българи за протест срещу сторената неправда. Окриля ги вярата в Русия. Берлинският диктат трябва да се събори. Начело застават участниците в националноосвободителното движение, поборници, носещи славата на четническия романтизъм, въстанията, отбраната на Шипка. Те не са хора на пресметливата мисъл, на съобразената реалност. Те са смели и

[3] *Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах*. Т. 3. Москва, 1967, № 131.

неустрашими. Съединението трябва да стане, а после ...За това не е помислено. Този „малък пропуск“ създава обединена България.

Ангажиментите на Русия в Средна Азия и Далечния Изток й налагат политика на сдържаност в Европа. Разчита на България за „тишината“ на Балканите. Император Александър III (1845/1881–1894), който спира реформите на своя баща и се връща към „вярата в силата и истината на самодържавието“ (Kosik 1997, p. 152), не е против желанието на Батенберг да се освободи от демократичните начала на Търновската конституция. Неумението на младия български княз да намери изход от спора между либерали и консерватори за запазване или промени в Конституцията обтяга отношенията между двамата владетели. Подкрепата на народа за либералите опазва Търновската конституция от похищение. За да запази авторитета и влиянието си, Русия защитава конституцията. Александър III нарушава самодържавните принципи против волята си и това го изпълва с недоверие към неговия братовчед. Разрастването на движението за съединение на Източна Румелия с Княжество България и преминаването на чети в Македония поставят под съмнение искреното желание на княза да се ръководи от политиката на Русия, от международните договори и да пази мира на Балканите. Европейската дипломация и преса държат Русия отговорна за случващото се в България. В същото време отношението към Батенберг е благосклонно, английският двор го приема с почести. В очите на руския самодържец и обкръжението му това превръща княза в „черната точка“, която отдалечава България от очакванията на Русия.

В ранните утринни часове на 6 септември 1885 г. в Пловдив тържествен камбанен звън оповестява Съединението на Източна Румелия с Княжество България. Празник е! „Съединението провъзгласено. Цяла България е на крак“, записва в дневника си Тодор Икономов. Александър I, изтерзан от повелителната строгост на руската дипломация и недоброжелателността на Александър III, подкрепя Съединението с убеждението, че това ще укрепи трона му. До него са Петко Каравелов (1844–1903), министър-председател на Княжество България и Стефан Стамболов (1854–1895), председател на Народното събрание. Пътят им до Пловдив, за да поемат съдбините на обединеното отечество, е сред шпалир от възторжени посрещачи и обсипан с цветя.

Изненадата от събитията в Южна България е всеобща. Руските дипломати и офицери във въоръжените сили на Княжеството и Източна Румелия, участници в Освободителната война, се отнасят с разбиране към съдбата на българите и споделят общата радост. Официален Петербург е скандализиран. Александър Нелидов (1835–1910), посланик в Цариград, предупреждава Портата да се въздържа от употребата на

сила за връщане на старото положение. Но създаването на обединена българска държава е факт, Берлинският договор е нарушен и Европа търси отговорност за това от Русия. Поведението на Батенберг е неприемливо. Той обхожда границата с Турция и заедно с Михаил Чичагов, военно аташе на Русия в Пловдив, организира военната защита на обединена България. Опасността от усложнения в международната обстановка извежда имперското правителство от въздържаност. На 10 септември то уведомява София, че „Господарят император не одобрява настоящото движение, забранява участието на руските офицери в състава на българската или румелийската войска“. Седмица по-късно е издадена заповед до военния министър да заличи княз Александър I от списъците на руската армия, която пределно ясно показва, че Русия снема доверието си от него и счита оставането му на българския престол за нежелателно.

Виена обвързва признаването на Съединението с анексирането на Босна и Херцеговина. Берлин я подкрепя. Анексията на двете провинции ще въвлече Сърбия в орбитата на австроунгарските интереси, ще разделя южните славяни и те никога няма да стигнат до съюз, който да ги огради от чужди посегателства. За поколения руски държавници създаването на южнославянски алианс е възлов пункт за решаване на Източния въпрос. Цената, която двете съюзни империи искат за създаването на обединена България, е повече от неприемлива. След като става ясно, че Русия няма да търгува със Съединението, за Виена и Берлин не остава друго, освен съгласувано с Петербург да действат за свикване на международна конференция за възстановяване на статуквото.

Съдбата на българския народ интересува Обединеното кралство дотолкова, доколкото приближава или отдалечава Русия от Проливите. Създаването на голяма и обвързана с Русия славянска държава пред вратите на Цариград заплашва интересите му, но когато агентите в Османската империя донасят, че Петербург не подкрепя Съединението, иска оставката на Батенберг и възстановяване на статуквото, Англия променя политиката си, подава ръка на българския княз и му помага в диалога за споразумение с Портата.

Концепцията за излизане от кризата, предизвикана от пловдивския акт, е очертана от шефа на Консервативната партия и министър-председател Робърт Сесил, лорд Солзбъри (1830–1903) в реч пред английския парламент: „Не ние, а обстоятелствата са се променили. Нашата цел е една и съща: да спрем движението на Русия към Цариград. Както ни изглеждаше опасна една България, привързана от признателност към Русия, така съединена България с един княз, податлив на влиянието на Европа и верен съюзник на султана,

представлява солидна гаранция срещу руското господство“ (Dimitrov, 1985, p.205). Форин офис бързо намира решение на възникналия казус: султанът назначава княз Александър I за генерал-губернатор на Източна Румелия, като двамата, без чуждо посредничество, сключват персонална уния. Статутът на Източна Румелия – автономия в границите на Османската империя, не се променя. По този начин целостта на Турция е запазена, честта на султана – спасена, България е обединена. Формулата за създаване и в същото време за отдалечаване на обединена България от Русия е намерена. Остава само да получи съгласието на заинтересованите страни и одобрението на европейските сили.

На 24 октомври посланиците на европейските сили в Цариград се събират в двореца Топхане, за да съгласуват обща позиция за изход от кризата. На следващия ден Ал. Нелидов предлага „формално връщане на status quo ante“ и оттеглянето на Батенберг от българския престол. Възраженията на английския представител въвличат конференцията в безплодно дебатиране. Неочаквано в началото на ноември работата й е прекъсната от нахлуването на сръбските войски в Българското княжество. На 7 ноември сръбската агресия е сломена. Българската армия настъпва, навлиза в заграбените от Сърбия по време на Освободителната война български земи, превзема Пирот и се насочва към Ниш. Австро-Унгария, поела ангажимент пред Милан Обренович (1854–1901, сръбски княз и крал 1868–1889) да брани престола му и да съдейства на Сърбия да се разширява на Изток в земите на българите, спира настъплението на българската армия. При сключването на примирие границите на двете държави остават непроменени. Коварството на крал Милан остава ненаказано.

Посланиците на великите сили в Цариград подновяват заседанията си. Предложението на Нелидов за спазване на международните договори не ги устройва. Детронирането на княз Александър I ги лишава от застъпник на техните интереси и ще укрепи руското влияние в България. Но те не могат и открито да се обявят против Берлинския договор. Това отново ги увлича в безплодна дискусия. В последна сметка, след като и заинтересованите от сделката страни внасят своите бележки, всички се съгласяват с назначаването на българския княз и за губернатор на Източна Румелия.

И така, Съединението става. Това е първият акт в новата българска история, отговорността за който изцяло е поета от българския народ и управленския елит. Готовността им да се противопоставят на Русия, на перфидната добронамереност на европейските сили и на враждебността

на своите съседи, отстранява едно от злостните посегателства на Берлинския конгрес върху целостта на българския народ[4].

Исторически факт е, че санкционирането на Съединението е провокирано от обструктивната политика на Русия. Но мисълта, че единствената възможност европейските сили да приемат създаването на обединена българска държава, е да се уверят, че в момента това не е задача на руската дипломация, е допустима, но малко вероятна. Липсват документални свидетелства и освен това няма аналог с действията на Руския двор и правителство.

Позицията на официален Петербург относно събитията в България внася смут сред обществените среди. „Руские ведомости“ е качегоричен: „Целият руски народ съчувства на този преврат“. На 12 септември 1885 г. по повод изявление на императора отбелязва, че личните чувства не трябва да се смесват с „историческите събития“. По същия повод Иван Сергеевич Аксаков (1823–1886) пише, че в преследването на княз Батенберг Александър III „не се ръководи от съображения в полза на Русия, а от лични чувства“.

Победата на българската армия при Сливница и преследването на сърбите до Пирот поставя под съмнение целесъобразността от детронирането на княз Александър I. Инициативата за нормализиране на руско-българските отношения е на Алексей Борисович княз Лобанов-Ростовски (1824–1896), посланик във Виена. Мисията за подобряване на отношенията между двамата владетели е поверена на барон Николай Василиевич Каулбарс (1842–1905), военно аташе при Виенския двор. Като член на комисията за сключване на примирие между България и Сърбия той се среща с Батенберг, който му дава писмо до императора с молба за среща.

В Петербург Каулбарс е приет с внимание. Великият княз Владимир Александрович (1847–1909) изпраща генерал Леонид Соболев (1844–1913) да го посрещне. Генерал Обручев дава в негова чест вечеря, на която присъстват висши администратори, дипломати и генерали. Преди аудиенцията при императора е приет от Николай Карлович Гирс (1820–1891), министър на външните работи, който му казва: „желая, полковник, щото вам да се отдаде да склоните Господаря да превърне гнева си в милост“. Приемът при Александър III е хладен. След като му е предадена молбата на Александър I за среща, отсича: „Моментът не е удобен за лични обяснения“. Симеон Радев обръща

[4] Всички факти свидетелстват, че условия за съединение на българските области от двете страни на Балкана и за поставянето на този въпрос биха се създали едва по време на Първата световна война. Отложено с три десетилетия, националното обединение и държавно самоопределение на българския народ поставя въпроси без отговор, поне за историческата наука.

внимание и на други негови думи: „Мисля, че няма да минат шест месеца и него ще го изгонят“. След срещата с Каулбарс Александър III заявява, че не желае повече да го занимават с българския княз. Като чува гневните думи на господаря, Гирс отново насочва руската дипломация към детронацията му.

Позицията на императорското правителство за бъдещето на княз Александър I раздвоява българското общество на русофили и русофоби. Това разделение, изпълнено със спорове и вражди, довежда до криза в българо-руските отношения, която с малки прекъсвания можем да определим като перманентна.

Превратът на 9 август 1886 г., който детронира княз Александър I, е последван от контрапреврат. Неговите организатори са убедени, че защитавайки княза, отстояват националната независимост. Такова е и мнението на руския историк Виктор Косик: „Като отстояват престола на Батенберг те защитават себе си, своята страна, свободата на действие, от която биха се лишили при смяна на монарха“ (Kosik, 1997, p.161). Александър III не дава съгласието си Батенберг да се върне на престола и на 25 август той завинаги се сбогува с България и българския народ.

Абдикацията на Батенберг задълбочава разногласията с Русия. Натискът да наложи на престола княз, когото българският народ не одобрява, води до скъсване на дипломатическите отношения. В продължение на една година престолът на България е овакантен. През това време Европа търси владетел, който да наложи на обединена България прозападна ориентация. От многобройните кандидати единствен принц Фердинанд Кобургготски (1861–1948, княз 1887–1908, цар 1908–1918) поема риска да заеме българския престол без съгласието и против волята на Русия. Пътят, по който стига до трона, е осеян с бунтове, метежи и насилие. След Съединението в съединена България властва разединение.

През следващите седем години основни проблеми в политиката на Княжеството са признаването на Фердинанд за законен княз и утвърждаването на българско национално съзнание в Македония като предпоставка за приобщаването ѝ към родината-майка. По това време министър-председател на България е Стефан Стамболов. Князът, не навлязъл във владетелските си пълномощия, остава в неговата сянка. Премиерът упорито преследва външнополитическите предначертания, но не постига успехи. Русия спъва всяка негова инициатива. В съобщение, публикувано на 11 септември 1888 г. в. „Правительственый Вестник“ настоява европейските сили да признаят неприкосновеността на България и да наложат на султана да обяви на българите, че престолът е зает от незаконен владетел, „похитител на властта“ и че до

неговото изгонване „имперското правителство ще продължи да счита съществуващото в тази страна положение на нещата за незаконно“.

Направляваната от Петерхоф политика има критици, но в обществените кръгове е застъпено становището, че България е виновна за разрива в българо-руските отношения и затова към нея трябва да се подходи с необходимата строгост. За да си върне благоволението на Русия, се изисква безусловно подчинение на императорския кабинет и войската да премине под патронажа на руското военно министерство. Ако България искрено желае национално обединение, тя трябва да съдейства за утвърждаването на Русия в Проливите и „това е необходимо условие не само за руската помощ, но и за руското съгласие за образуване на целокупна България“ (Tatishtev, 1890, pp. 502-503). Колкото и да подхожда на самодържавния стил на управление, тази политика е безплодна и постепенно започва да се адаптира към динамично променящата се обстановка.

Абдикацията на крал Милан и възкачването на престола на тринадесетгодишния му син Александър I Обренович (1876/1889–1903) е победа за надигащия се срещу експанзията на Хабсбургите патриотичен подем. За да опонира на Виена Белград се нуждае от подкрепа, която може да получи единствено от Русия. Руско-сръбското сближаване има широка обществена подкрепа в двете страни и бележи бързи успехи.

Сръбският демарш на Изток е от особена важност за Русия. Цената, която Сърбия иска, за да плува в руски води, е Македония и Петербург не пести обещанията си за подкрепа. Контролът върху Проливите обаче е трудно осъществим без българско участие. След успешния старт на диалога със Сърбия Русия е спокойна за присъствието си на Балканите и без излишна припряност подготвя връщането си в България.

Стамболов усеща натиска на променящата се руска позиция за Македония. Подходът му към тази многострадална българска земя се основава на възрожденския опит чрез църквата и училището населението да се подготви са съединение с България. Но времето тече и всичко се променя. В задълбочен анализ на този период Иван Панайотов пише: „... докато в предосвобожденската епоха имахме подкрепата на турското правителство и на Русия, а срещу себе си само гръцката патриаршия, сега вече имаме да се борим както срещу новосъздадената сръбска и гръцка пропаганда, насърчавани широко от Русия, така и срещу противодействието на Турция“ (Panayotov, 1941, p. 48). Готов ли е Стамболов да срещне предизвикателствата, които връхлитат България?

През август 1889 г. в София пристига Никола Пашич (1845–1926) , изгряваща на сръбския политически небосклон звезда. Посланието, което носи, е за съюз между Сърбия, България и Гърция против Турция на основата на споразумение за подялба на Македония. През юни 1891 г. със същото предложение идва Харилаос Трикупис, изявен политически деец на Гърция. За Стамболов разделянето на Македония е недопустимо и той прекъсва преговорите с двамата пратеници. А е имало върху какво да се замисли, защото срещу себе си има също толкова безкомпромисни и убедени в националната си кауза дейци и защото по онова време гръцките аспирации не стигат по-далече от Солун, а сръбските – от Косово и Скопие. Убеден в своята правота, вместо приятели Стамболов създава врагове, вместо разбиране среща недоброжелателства (Tsvetkov, 2003, pp. 215-219).

Политиката на българското правителство, национално мотивирана и безкомпромисна, става проблем за Русия. През август 1890 г. в София пристига С. С. Татищев. Задачата му е да прецени възможностите за пробив в схващането за неделимостта на Македония. Среща се със Стамболов и министри. Предлага сделка за сметка на княза. Стамболов отговаря: „Фердинанд е днес това, което вчера бе княз Александър – гаранция за съществуването на България като свободна и независима държава“[5]. През следващите години от руска страна има още сондажи и събиране на информация за адекватен подход към българската проблематика. При взимането на решения се преценяват както русофобията на политическия режим, така и липсата на доверие във Фердинанд. Едната възможност е зачеркване на Стамболов, другата – поставяне на Фердинанд в ситуация, която да му налага послушание: признаване при условие България да бъде аванпост и оръдие на руската източна политика и второ, отстъпки в Македония и разбирателство със Сърбия, а в перспектива – оста Белград – София да задвижи механизма за съюз на славяните и християните на полуострова.

Стамболов би приел всичко друго, но не и да се откажем от Македония. Когато се сблъсква с нарастващите сръбски и гръцки претенции за Македония, въпреки че е наясно с ролята на Освободителката и нейното променящо се отношение към княза, се обявява против сближение с нея. При това положение Русия прави своя избор. Ако България й е необходима за контрол на Проливите и излаз на Средиземно море, не по-малко необходима й е Сърбия с готовността си да противодейства на Австро-Унгария. Ролята на обединителен център

[5] *Британски политически документи по българския национален въпрос (1878–1893).* Т.1. София, 1993, 301–302; *Външната политика на България. Документи.* Т. 3, ч. 2. София,1995, 322–323.

за алианс на Балканите поверява на Белград. Съгласието с териториалния иск на Сърбия отдалечава България от Македония и от националния идеал за обединение на българския народ. От сега нататък тя може да защитава интересите си като намери мястото си в източния демарш на Русия и й съдейства да контролира Проливите и да излезе на топло море. Това предполага България да пренасочи териториалните си претенции на юг – Южна Тракия до Одрин, Беломорието и на запад – до течението на Струма. Всичко това през 1894 г. е казано в прав текст на Димитър Ризов (1862–1918), по това време емигрант в Русия:

„Вековните усилия на Русия да освободи българския народ имат два стимула: алтруистичен и егоистичен. Първият – да отървем от ужасното политическо и национално робство един едноплеменен и едноверен народ, чийто национален гений бе ни дал азбуката. Вторият – да направим стопанин на по-голямата част от Балканския полуостров един братски народ, който да ни служи като политическа и военна опора за излаз на Средиземно море. Ние ще излезем на Средиземно море. Но помнете ми думата, че ако излезем без ваша помощ, или при вашето противодействие, то вие ще бъдете смачкани от нас... Никоя велика държава не може да направи за вас туй, що Русия може. Вашето политическо обединение само Русия може да ви го даде; вашата политическа неприкосновеност само Русия може да ви я обезпечи. Защото само Русия е държавата, на чиито интереси не само не противоречат вашето обединение и вашата неприкосновеност, но тези именно нейни интереси пряко й го налагат“ (Rizov, 1894, pp. 107-109). Ризов не назовава името на лицето, с което е разговарял, но имаме основание да твърдим, че това е С. С. Татищев.

Зачеркването на Стамболов в проекта на Русия за връщане в България е краят не само на политическата му кариера, но и на жизнения му път. На 6 юли 1895 г. ръката, която не позволи да се посегне на националния идеал, е отсечена. Пътят за помирение с Русия е свободен.

Александър III умира на 21 октомври 1894 г. Николай II (1868/1894–1918) и неговият управленски екип, за да върнат благоволението си, изискват с господарска властност от „виновните“ българи да молят за прошка. В желанието си да получи международно признание, Фердинанд приема всички условия на Освободителката. В началото на август 1895 г. Константин Стоилов (1853–1901), избран от монарха за министър-председател, записва в дневника си: князът е „решен да поддържа днешната благоприятна за Русия политика, решен е да помага доколкото може на Русия. Платил на Татишчев 40 000 лв. за руската преса“ (Stoilov, 1996, pp. 223-224). И както преди години, когато приема българската корона, подкрепян от Австро-Унгария, така и сега,

когато с помощта на Русия узаконява владетелския си сан, Фердинанд е поставен пред едно и също изпитание – да отклони националния романтизъм на българите от Македония и да го насочи към Одрин – Цариград.

На 1 февруари 1896 г. Николай Чириков, назначен за дипломатически агент, се представя на българския княз. С ултимативен тон поднася посланието, което носи: руското правителство не иска никакво движение в Македония, защото не желае отварянето на Източния въпрос; не иска руски военен министър, нито руски офицери, защото войската е отлична; не иска да се меси във вътрешните работи на Княжеството; знае княза, който мъдро управлява, държи на монархия и православие, другото е работа на българите; Русия ще има работа само с княза, той представлява България (Stoilov, 1996, p. 267).

На 14 март Фердинанд тръгва на триумфално пътешествие като законен владетел на България. Преди заминаването Чириков се среща с К. Стоилов и дава указания за предстоящите срещи в Цариград и столиците на великите сили. Поставя два въпроса: разделянето на Македония; преместването на седалището на Българската екзархия в София и ограничаване на дейността й в пределите на княжеството. На 21 март К. Стоилов записва казаното от Нелидов при срещата им в Цариград: „Схизмата трябва да се вдигне... лъжа е екзархът ако мисли, че ферманът[6] е основата му. Този ферман не съществува вече. Екзархията трябва да се ограничи в Княжеството.“ Стоилов споделя с екзарха страховете, събрани от този разговор, и бележките в дневника му не оставят съмнение за цената, която Русия е поискала от Фердинанд, за да го признае за законен княз на България:

„Екзархът много разтревожен от слуховете за схизмата. Страх го е Нелидов с Портата и Патриаршията да не унищожат фермана. Руското посолство (в Цариград) и консулите им в Македония враждебни на българите, помагат на сърбите. Военният аташе Пешков обиколил Македония, казал, че само 2/5 има българи, това влияело на посланиците и ги привиквало да не гледат на Македония като на българска земя... Ако се вдигне Екзархията, кой ще се застъпва тук за Македония (Stoilov, 1996, p. 273, p. 283)?“

Помирението с Русия е сделка. Великото хуманно дело „уходит в неба“, както казват руснаците. Създаването на славянски алианс е поверено на Сърбия. Оформящите се в Европа два враждебни лагера, в които Русия и Австро-Унгария са от двете страни на фронтовата линия, непрекъснато вдига цената на Сърбия и ни отдалечава от националния

[6] Ферман на турския султан от 27 февруари 1870 г., с който признава правото на българите да имат своя църква, независима от Цариградската патриаршия.

идеал да освободим братята си в Македония и да ги приобщим към родината-майка. Русия отрежда на България място като на аванпост за излаз на Проливите и Средиземно море. Фердинанд е мостът, по който Русия стъпва в България. Тя откликва на неговата молба короната му да получи международна санкция, въпреки липсата на добри чувства към него, още по-малко на доверие. Прави каквото може и успява да го отдалечи от Европа, да го смрази с Франц-Йосиф и папа Лъв XIII и да го огради с ревнивата алчност на балканските съседи. „Мечтата за Византия“ на руския цар и Фердинанд сближава интересите им, но за всяка любов, когато трябва да се реализира, трима са много. Вън от всичко това остават чувствата на българите за народностна солидарност и честолюбие, чийто израз е съединението с Македония. Съвместими ли са тези две линии в политиката и двустранните отношения? Въпрос, на който бъдещето дава единствено възможния отговор.

Дипломатическите мисии на Русия в София и на България в Петербург са ново начало в техните двустранни и многостранни в измеренията на Балканския полуостров отношения.

Фердинанд и правителството на д-р Стоян Данев (1858–1949) разчитат за политиката си на военен съюз с Русия и на съгласието й да води война с Турция. За да охлади амбициите им, по настояване на руския посланик в Цариград, султанът издава ираде за откриване на сръбски училища в Солунски, Битолски и Скопски вилаети, а на 16 май 1902 г. – берат на Фирмилиан за патриаршески сръбски митрополит в Скопие. В края на същия месец българска правителствена делегация, водена от Фердинанд, пристига в Петербург. Недоверието към княза на България не е преодоляно. Данев си спомня: „Особено се интересуваха висшите кръгове за едно, а именно, могат ли да вярват на княз Фердинанд, качил се на българския престол, въпреки волята на Русия. Подобни въпроси ми се задаваха във всички руски среди“ (Danev, 1992, pp. 101-102). И естествено, до сключване на военен съюз не се стига. Подписана е военна конвенция, която не засяга отношенията на Българското княжество с Турция, Гърция и Сърбия. При българо-румънски конфликт Русия остава неутрална, но при намеса на Австро-Унгария ще окаже военна помощ при условие, че българската армия премине под командването на Руския генерален щаб. Основен недостатък на конвенцията е, че превръща България в резерв на руската политика и я оставя без съюзник за решаване на националните проблеми. Това дезинтересова страната ни от конвенцията, което за Петербург е равностойно на нейното обезсилване.

Русия единствена от великите сили е в течение и участва пряко в създаването на Балканския съюз. Водещ мотив са нейните имперски интереси. Пред прага на война, Европа е разделена на два враждебни

лагера: Тройно съглашение (Антанта) – Англия, Русия и Франция, и Троен съюз (Централни сили) – Австро-Унгария, Германия и Италия. Турция е спечелена от Централните сили и присъединяването й към тях е въпрос на време. За първи път Лондон и Париж се доверяват на Петербург за решаване на балканската проблематика. Русия помага на България да получи международно признание за националната си независимост, но остава резервирана към националната й политика. Анексията на Босна и Херцеговина (1908) привързва Сърбия към Съглашенските сили. За да бъде тази връзка трайна, последните са благосклонни към искането й за Македония и за пристанища на Адриатическо море. Сергей Сазонов (1860–1922), който поема ръководството на МИД в края на 1910 г., формулира кратко и ясно условията за разбирателство с България: Русия не може да отстъпи Одрин и устието на Марица, да откаже териториални компенсации на Сърбия в Македония и да остави българската армия под ръководството на Фердинанд.

От септември 1911 до февруари 1912 г. Белград и София преговарят за сключване на Съюз. Българското правителство е наясно с позицията на Русия, с условията на Сърбия, но се нуждае от съюзници за война с Турция и затова влиза в преговорите като предварително се съгласява да отстъпи Скопско. Западната ни съседка предявява иск още за Велес, Кичево, Прилеп, Крушево и Струга. За да успокои страстите, МИД предлага частта от Македония, за която не могат да постигнат съгласие, да се обяви за „спорна зона“ и съдбата й да се реши след войната. Николай II се ангажира да бъде справедлив арбитър (Efremov, 1961, pp. 151-159).

Договорът между България и Сърбия е подписан на 29 февруари 1912 г. В края на април Ст. Данев, председател на Народното събрание при кабинета на Иван Евстратиев Гешов (1849–1924), заминава за Ялта да благодари на Николай II за посредничеството и ако му се отдаде случай да напомни, че България държи на „спорната зона“, т.е. на Македония без Скопско и да получи съгласие и подкрепа за въоръжена разправа с Турция. След аудиенцията при царя Данев е приет от Сазонов, който му казва, че Русия е против всякакво предизвикателство срещу Турция; няма да прибегне до сила, за да накара Румъния да остане неутрална; Одринският вилает не влиза в границите на Санстефанска, нито в бъдещата обединена България; държи на антиавстрийската насоченост на съюза със Сърбия. Накрая предупреждава: във война с Турция „ще влезете на ваш риск, защото с военна сила Русия не ще бъде в състояние да ви подкрепи“ (Semov, 1995, p. 67).

През май и август Балканският съюз е създаден с включването в него на Гърция и Черна гора. Лостовете за война с Турция са задвижени. От 5 октомври под върховното командване на цар Фердинанд българската войска настъпва и в началото на ноември е пред Чаталджа, последната укрепена линия пред Цариград. Със съгласието на Русия, Англия и Франция, Портата предлага мир. Сазонов апелира за благоразумие: Константинопол и Проливите остават под властта на султана; удовлетворяване стремежа на Сърбия за излаз на Адриатическо море; за да остане Румъния лоялна по време на войната, границата й с България да се промени в нейна полза.

Всички призиви за умереност глъхнат в мощното „ура“ на българските войни. Фердинанд нарежда да се забави съобщението до съюзниците за предложението на Портата за мир. По негово настояване е издадена заповед армията да щурмува Чаталджа. Атаката е неуспешна. Балканският съюз е в разруха. Русия отказва каквато и да е подкрепа за България. Единственото, което прави, е да избави България от позора румънска войска да влезе в София. Мирните договори в Букурещ (28 юли 1913) и в Цариград (16 септември 1913) стъпкват в калта победите на българската войска и поставят България в унизителното положение да проси мир.

Букурещкият и Цариградският мирни договори, обаче, не са национална катастрофа. Те са катастрофа само за политическата класа, която проигра победите на българската армия. България получава дял от Рило – Родопския масив, излаз на Бяло море между устията на Марица и Места, Пиринския край и Струмишко. Въпреки загубата на Южна Добруджа, увеличава територията си с 15 000 кв. км, а населението с 400 000 души. Българският дух остава несломим и мотивиран от коварството на съседите да доведе борбата за национално обединение до успешен край. Държавният трезор съхранява стойността на българския лев и след година банките в Европа се конкурират да отпуснат кредит на страната ни при по-добри условия и да я привлекат в своите сфери на влияние. Армията запазва своя боен строй, а войската – своята смелост и мъжество. Като цяло е натрупан опит, уроци за политици, дипломати и генерали, които остават длъжници на своя народ.

След изстрелите в Сараево от всички страни гърмят оръдия. Европа е в пламъци. На война като на война! За всяка погълната от огнената стихия страна грижата за оцеляване е на първо място. В отношенията между народите няма място за чувства и време за обяснения. Правото е на страната на силния. Това са измеренията, в които всяка държава търси и намира своето място.

Страната ни също търси своето място. Изминатият път показва, че националното ни обединение е възможно единствено в геополитическата рамка на руските интереси. Усвоен ли е този урок? От това зависи нашият избор и ... бъдеще.

Както Съглашенските, така и Централните сили са заинтересовани да привлекат България на своя страна. Антантата първа ни подава ръка. Фердинанд и правителството на д-р Васил Радославов (1854–1929) искат цена, която говори за отсъствие на здрав разум: Одринска Тракия, Беломорието, Македония. Англия се дезинтересира от България, защото Гърция е единствената й опора на Балканите и с нищо не би навредила на интересите й. Русия се отдалечава от България: руската и сръбската армии се сражават срещу Австро-Унгария, първата на Северния, втората – на Южния фронт. Кръвта, пролята срещу общия враг, сплотява по-здраво съюза им.

Централният съюз няма моралните ангажименти на Съглашенските сили към по-малките си съюзници. Обещава всичко, което България отвоюва от Сърбия: Поморавието, „спорната“ и „безспорната“ зони, т.е. цяла Македония. Призованите под знамената войни, тръгват на бой сурови и решителни. Сръбската отбранителна система рухва. България разширява участието си във войната. Без мисъл за родова памет забравя на кого дължи избавлението си от чуждо подтисничество и в съюз с Турция воюва срещу своята Освободителка. След блестящи победи отново сме повалени и на колене молим за мир.

Русия е най-омерзена от участието на България във войната срещу Съглашенските сили. Успешните бойни операции на руската армия спасяват Франция от разгром. Авторитетът на Северната империя е голям, присъствието й в Изтока – неотразимо. На 16 февруари/4 март 1915 г. Сазонов изпраща паметна записка до Александър Изволски (1856–1919), посланик в Париж и до посланика в Лондон: „Развоят на последните събития довежда Негово Величество императора до мисълта, че въпросът за Константинопол и Проливите трябва да бъде разрешен окончателно и съобразно вековните стремежи на Русия. Всяко решение ще бъде недостатъчно и нетрайно, в случай че град Константинопол, западният бряг на Босфора, Мраморно море и Дарданелите, а също и Южна Тракия до линията Енос – Мидия не бъдат включени в състава на Руската империя.“ На 5/18 март Сазонов информира Изволски за получените от Париж и Лондон отговори: „...френският посланик ми заяви от името на своето правителство, че Франция е готова по най-благожелателен начин да се отнесе към осъществяването на изложените в телеграмата ми до Вас наши желания в областта на Проливите и Цариград ...великобританското правителство

изрази писмено своето пълно съгласие за присъединяването на Проливите и Цариград към Русия в означените от нас граници“[7].

При подписването на мирния договор в парижкото предградие Ньой на 27 ноември 1919 г. няма представители на Русия. Империята е в конвулсиите на революция и гражданска война. Ако на тези преговори присъстваше руска делегация, не знаем как тя би се отнесла към България. Да се надяваме, че думите на С. С. Татищев не са повлияни от МИД, а са негово собствено мнение: „Ние сме в правото си, ако България ни измени и премине на страната на нашите противници, да постъпим с нея така, както постъпихме с Полша, да я разкъсаме, да я смачкаме, да я изтрием от лицето на земята, за назидание на всички останали племена, населяващи Изтока, за доказателство, че позорен и бедствен край очаква всеки славянски народ, който дръзне да вдигне ръка срещу велика Русия“ (Tatishtev, 1890, p.503).

И без руско присъствие наложените в Ньой условия за мир са непосилно тежки и обидни за нашия народ. Границите на родината ни са преначертани. Разделяме се с Южна Добруджа, с Царибродско, Босилеградско и Струмишко, излазът към Бяло море е затворен.

Натоварени сме с огромни задължения в милиони левове, десетки хиляди тона въглища, хиляди глави добитък. Милиони българи остават под турски, гръцки, сръбски и румънски гнет. Но много по-тежки от материалните щети са пораженията върху психиката и морала на нашия народ. Духът на българина, който за три десетилетия превърна страната си от изостанала турска провинция в плодородна градина и първа сила на Балканите, е покрусен. Народното единение, бликащата от всеки българин жизнена сила, които сътвориха чудеса, са изместени от борба за оцеляване. Власта омраза и разделение, няма воля за обществена солидарност и национален градеж. Върху народа ни се стоварва бедствие, измеримо единствено с национална катастрофа.

И така, раздялата ни с Русия, с империята, в чиито глобални интереси можехме да вместим и да постигнем нашите национални идеали, завърши с катастрофа. Раздяла, защото Русия преминава в друго политическо и държавно измерение. А колкото до урока от тази раздяла ...мисля си, че все още е неразбран. Но въпросът стои пред нас. Да не избързваме с отговора. Има върху какво да помислим, да си дадем сметка какво се случи с нашите братя и сестри в Южна Тракия, Беломорието, Македония, Западните покрайнини и Добруджа и ако нещо ни смущава, нека да ни бъде за урок. Последен урок!

---

[7] *Източният въпрос. В дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата*. София, 1955, № 138 I, 138 II, 138 III, 139.

REFERENCES:

Geshov, Iv. Evstratiev (2008). *Spomeni iz godini na borbi i pobedi,* Sofia [Гешов, Ив. Евстратиев (2008). *Спомени из години на борби и победи*, София]
Danev, St. (1992). *Memoari,* Sofia [Данев, Ст. (1992). *Мемоари*, София]
Dimitrov, Il. (1985). *Predi 100 godini. Saedinenieto*, Sofia [Димитров, Ил. (1985). *Преди 100 години. Съединението*, София]
Efremov, P. (1961). *Vneshnyaya politika Rossii (1907–1914 g.g.).* Moskva [Ефремов, П. (1961). *Внешняя политика России (1907–1914 г.г.)*. Москва]
Kosik, V. Konstantin Leontiev (1997): razmыshlenia na slavyanskuyu temu. Moskva [Косик, В. Константин Леонтиев (1997): размышления на славянскую тему. Москва]
Panayotov, I. (1941). *Rusia, velikite sili i balgarskia vapros sled izbora na Ferdinand (1888–1896)*. Sofia [Панайотов, И. (1941). *Русия, великите сили и българския въпрос след избора на Фердинанд (1888–1896)*, София]
Rizov, D. (1894). *Razlagayushta se i vazrazhdayushta se Bulgaria*. Sofia [Ризов, Д. (1894). *Разлагающа се и възраждающа се България*, София]
Semov, M. (1995). *Pobeditelyat prosi mir. Balkanskite voyni (1912–1913)*, Sofia [Семов, М. (1995). *Победителят проси мир. Балканските войни (1912–1913)*, София]
Stoilov, K. (1996). *Dnevnik*. Ch.2, Sofia [Стоилов, К. (1996). *Дневник.* Ч.2, София]
Tatishtev, S. S. (1890). *Iz proshlago russkoy diplomatiii. Istoricheskie izsledovania i polemicheskie statyi*. S. Pb. [Татищев, С. С. (1890). *Из прошлаго русской дипломатиии. Исторические изследования и полемическіе статьи*. С. Пб.]
Tatishtev, S. S. (1903). *Imperator Aleksandr II. Ego zhizny i tsarstvovanie*. T.II. S. Pb. [Татищев, С. С. (1903). *Императоръ Александр II. Его жизнь и царствование*. Т.II. С. Пб.]
Tsvetkov, Zh. (2003). *Sblasakat: Ferdinand, Stambolov i Rusia (1886–1896)*, Sofia [Цветков, Ж. (2003). *Сблъсъкът: Фердинанд, Стамболов и Русия (1886–1896)*, София]

Correspondence address:
Zhoro Tsvetkov – Assoc. Professor
Tel.: (+ 359) 885 928464
E-mail: tsvetkov.zhoro@abv.bg

Доктор Иван М. Панов – живот и дело

Драгомир Георгиев

Dr. Ivan M. Panov – life and work

Dragomir Georgiev

Abstract: *One of the main tasks facing the restored Bulgarian state is to build up the country's armed forces as soon as possible. Activities in the establishment of the military medical unit of the princely army play an important role in this process. Their realization is possible thanks to the activities of a number of Russian and Bulgarian doctors and specialists. This paper examines the life and work of one of these doctors – the grantor Dr. Ivan M. Panov. The article presents some little known moments from his life and war biography.*

Key words: *Dr. Ivan Panov, army, grantor*

Една от основните задачи, които стоят пред възстановената българска държава е да бъдат изградени в най-кратки срокове въоръжените сили на страната. Важно място в този процес заемат дейностите около създаването на военно-медицинската част на армията на Княжеството. Тяхното реализиране става възможно, благодарение на деятелността на редица руски и български лекари и специалисти. Освен това те се проявяват и като щедри дарители, подпомагайки различни благородни каузи в името на просперитета и благоденствието на България. За съжаление имената на много от тях днес са малко познати на съвременниците. Тази година се навършват 140 години от дарението, направено от един от тези достойни лекари. Неговото име е доктор **Иван Михайлов (Хаджи Михайлов/Михайлович) Панов (Карапанчев/Карапанчов/Карапанов)**[1] (Tabakov, 1924, p. 172–173, 473–475; Mihov, 1956, pp. 67, 68, 78, 79, 84, 219, 220, 497, 725, 907; Genov, 1957, p. 42; Mihov, 1959, pp. 38, 43, 148, 150, 183, 186, 683, 685, 703, 705, 829; Popov, Ivanova, Velkova**,** 1959, pp. 439, 455, 466; Georgievskiy, Mitsov, 1978, pp. 235, 242, 246, 263; Stefanov, 1980, pp. 64,

[1] ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 66, л. 30, 126; ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 216, л. 7; ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 208–210, 213; ДВ, № 25, 9 февруари 1880; ДВ, № 24, 21 април 1881; ДВ, № 75, 14 юли 1883; ДВ, № 99, 17 септември 1883; ДВ, № 16, 16 февруари 1885; ДВ, № 11, 4 февруари 1886.

181, 185, 186; Stepanova, 1981, p. 151; Genchev, Daskalova, Avramova, Vasileva, Davcheva, Dimitrova, Elenkova, Kuyumdzhieva, 1988, pp. 498–499; Topuzov, Gladilov, 1998, p. 21; Danova, 2007, p. 54; Andreev, 2014, p. 166, p. 383). Той е роден на 30.VIII.1834 г. в гр. Сливен. Учи при Сава Доброплодни в гр. Котел. През 1848 г. заминава за Русия, където постъпва в гимназия в гр. Одеса. След нейното завършване през 1855 г. е приет във военно-медицинското училище в града[2]. Участва в Кримската война (1853–1856) като волентирски офицер. След края на войната продължава обучението си в това учебно заведение. След неговото завършване постъпва, на служба в състава на 59-ти Люблински пехотен полк. Участва в Хаджиставревата буна през 1861 г. Арестуван и осъден на смърт от османските власти. След оказан руски натиск е освободен. След това заминава за Русия, където приема фамилията Панов. Напуска руската армия и започва да учи медицина в Московския университет. Заедно с Иван Кишелски през 1867 г. преминава в българските земи. Двамата имат задача да търсят четата на Панайот Хитов в района около Сливен. Османските власти обаче влизат в дирите им и ги арестуват. След това те са освободени, защото са руски поданици. След този случай младият българин отново се завръща в Русия, където продължава своето медицинско образование. На 7.VI.1870 г. завършва курса на обучение в университета, получавайки звание уезден врач (областен лекар) (Mihov, 1959, p. 705). В периода 1870–1877 г. Иван Панов работи във Вязниково (Владимирска/Рязанска губерния) (Mihov, 1956, p. 67, 68, 78, 79). На 14.IV.1873 г. е произведен в граждански чин титулярен съветник (в руската армия той е равен на чин капитан) (Mihov, 1959, p. 705).

Участва в Освободителната война (1877–1878). Името на доктор Иван Панов е включено в списък на лекари, които могат да бъдат назначени в редовете на Българското опълчение (Mihov, 1956, p. 67, 68)[3]. На 18.IV.1877 г. той е зачислен в неговите редове като лекар в 5-та опълченска дружина (Mihov, 1956, pp. 219-220; Mihov, 1959, p. 183, p. 186). Предвидено е да получава заплата в размер на 2400 рубли, както и да има право на чинопроизводство в VI клас (Mihov, 1956, pp. 78, 79, 84)[4]. Работи в лазарета, организиран от градския български комитет в Стара Загора. Организира прехвърлянето на този лазарет в Казанлък,

[2] ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144, л. 208. Според информация от друг източник постъпва да учи в Одеското военно училище (може би става въпрос за Пехотното юнкерско училище в гр. Одеса).

[3] Списъкът е изготвен през декември 1876 г.

[4] Друга информация сочи, че по това време той има право на чинопроизводство в VIII клас.

след края на сражението при този град (Mihov, 1956, p. 725)[5]. За отличие в боевете на 19.VII.1877 г. е награден с руски орден „Св. Станислав" III ст. с мечове (Mihov, 1959, p. 183, p. 186)[6]. Работи и в лазаретите по време на сраженията при Шипка. За проявена храброст е награден с руски орден „Св. Анна" III ст. с мечове (Mihov, 1959, p. 148, p. 150). На 28.XII.1877 г. участва и в боевете за превземането на османския укрепен лагер при Шипка – Шейново. За своите действия по време на това сражение е представен за награждаване с руски орден „Св. Владимир" IV ст. с мечове (Mihov, 1959, p. 705).

След края на войната се установява в България и заема редица висши длъжности във военно-медицинската част на българската армия. През есента на 1878 г. служи като лекар в 23-а казанлъшка пеша дружина (Mihov, 1959, p. 703). На 2.IX.1878 г. е представен за награждаване с руския орден „Св. Станислав" II ст. с мечове (Mihov, 1959, p. 705)[7]. При постъпването си на служба в българската армия е понижен в граждански чин колежки асесор (в руската армия той е равен на чин щабс-капитан). В периода 1879–1880 г., работи като лекар в гр. Видин. По това време той е назначен за главен лекар на Западния военен отдел[8]. В периода 1882–1883 г. е директор на военно-фелдшерското училище в гр. София. Освен това вече е лекар на 1-ва софийска пеша бригада, където изпълнява своите задължения по безупречен начин[9]. През 1883 г. е назначен за член на приемна комисия

---

[5] След края на боевете при Стара Загора, на 19.VII.1877 г. доктор Иван Панов проявява необикновено усърдие и смелост. Той успява да осигури транспортирането до превързочния пункт в гр. Казанлък на 63 ранени долни чинове при изключително тежка военно-полева обстановка. Това става ясно от рапорт на главния лекар на Предния отряд надворен съветник Гуща от 28.VII.1877 г. до щаба на Българското опълчение.

[6] Информация за това намираме в Заповед по Действащата армия от 17.IX.1877 г. за награждаване на отличили се в боя при Стара Загора офицери, лекари и свещеници.

[7] Предложението за награждаването идва от командира на 23-а казанлъшка пеша дружина на Българската земска войска майор Попов. Като основание затова е записано: *...За участие във всички походи и дела на дружината* (през войната) *и особен труд по прехвърлянето на военната болница в гр. Габрово при отстъплението на Предния отряд през юли 1877 г.*....

[8] ДВ, № 63, 9 август 1880.

[9] ДВ, № 75, 14 юли 1883. Информация за неговата дейност, като военен лекар получаваме от заповед по Военното ведомство № 212. Ето и нейното съдържание: *...Генерал-Инспекторът на Санитарната част ми донесе, че той като преглеждал казармите на пешите дружини в гр. София намерил общия околодос благодарение на полезната и неуморима деятелност и усърдие на завеждущия околодоса* (тук вероятно думата е сбъркана и трябва да се чете „околодок" – околност, квартал) *лекар на 1-ва бригада доктора Панова в блестящ порядък, за което считам за приятна длъжност и от своя страна да благодаря на доктора Панова.*
София, 5 юли 1883 г.

за набора на новобранци за армията. На 1.I.1885 г. доктор Иван Панов, който вече заема поста помощник на главния лекар на армията на Княжеството, е назначен за старши полкови лекар в 1-и софийски пехотен полк[10]. На 10.II.1885 г. е поканен в двореца в София, за да присъства на тържествен обяд, даден от княз Александър I Български в чест на неговия брат – германския принц Хайнрих Мориц фон Батенберг[11].

По време на Сръбско-българската война е на служба в 1-и софийски пехотен полк. Остава в този полк и в началото на 1886 г.[12]

Емигрира от България през втората половина на 1886 г. До краят на живота си работи като лекар на частна практика в гр. Кишинев (тогава в границите на Руската империя).

Доктор Иван Панов се изявява като щедър дарител за развитието на просветното дело в гр. Берковица. На 11.V.1880 г. той подписва своето духовно завещание, което е публикувано на страниците на Държавен вестник. Ето и неговото съдържание:

... ***Духовно завещание***

Во име Отца и Сина и Светаго духа

Аз, долуподписания имам четиридесет и шест годишна възраст, женен съм на Степанида Иванова, уроженка (родена) *Викулнина, рускиня от град Касимов, Рязанска губерния, не съм имал и нямам от нея деца.*

Днес се нахождам на служба в Българските войски старши доктор на Западния военен отдел, съм в здрав ум и твърда памет; но, като всеки смъртен човек, естествено не мога да зная ни деня, ни часа, в който ще се представя във вечния живот, то заради това аз, преди да достигна казания ден и час, разпореждам се с имота си така, за да не би да произлязат след смъртта ми някакви пререкания и нарекания (така е в оригинала) *съдови и незаконни искания от моите братия,*

Подписал: Военний Министър от Генералния Щаб Генерал-Майор Каулбарс….

[10] ДВ, № 16, 16 февруари 1885. Информация за неговото назначение получаваме от заповед № 3 на княз Александър I Български от 1.I.1885 г. Ето и нейното съдържание: *...Негово Височество в ст.* (столицата) *София на 8 януарий 1885 г. изволи да издаде следующий*

ПРИКАЗ № 3

... За старши полкови лекари

Помощника на Главния лекар Панов в 1-ия пеши Софийски на Негово Височество полк. ...

Подписал: Военний Министър Генерал-Майор Княз Кантакузин...".

[11] ДВ, № 16, 16 февруари 1885. Информация затова получаваме от известията за събитията, станали в двора на Негово Височество княз Александър I Български в периода 29.I.–11.II.1885 г.

[12] ДВ, № 11, 4 февруари 1886.

сестра и други наследници, които нямат никакво право на придобития от мене с големи трудове и най-извънредно спастряне имот, освен гражданските права, когато владелец на имот умре, без да остави духовно завещание.

В този смисъл е съставено настоящото ми завещание, и засвидетелствано от Берковския Окръжен Съд за уверение, че това мое желание посмъртно ще се изпълни в точност от душеприказчиците, които са по-долу от мене назначени.

Желанието и разпореждането ми се състои в следните пунктове:

1. *Имотът ми* [се] *състои в Берковското окръжие от купената земя и срушена* (така е в оригинала) *воденица от берковския жител турчин Юсеин под название чифлик Х. Сеид и Минкова махала с принадлежащите към тях нивя, ливади, бранища и лозя, потвърдени с представените тук тапии от комисията по разглеждане на турските недвижими имущества, копията на потвърдените му тапии тук прилагам. Имотът е купен за 95 000 гр.* (гроша).
2. *Това мое имущество е мое собствено притежание, потвърдено от Берковския Окръжен Съд и никой няма право подир смъртта ми ни да дири ни да ище за него нищо си, ни пък да се продаде от душеприказчиците ми.*
3. *Чистите доходи, които ще се получават ката* (всяка) *година от казаното имущество подир смъртта ми ще се разделят на три равни части, от които едната трета част завещавам на жена си Степанида Иванова Панова в нейно собствено владение, а останалите две трети части в полза на Берковското училище.*
4. *Жена ми Степанида Иванова Попова подир смъртта ми има пълно право със своя си пай да се разпорежда с него по свое си усмотрение, както тя реши.*
5. *Като имам предвид, че това мое доброволно пожертвование е резултат на моето сърдечно желание, за да мога да послужа в образованието … на младото поколение от една страна, а пък от друга, че може да се случи да проживея много, или малко години и заедно с това имотът ми може да се увеличи, то затова аз оставям за себе си право да изменявам и увеличавам това пожертвование по моето усмотрение, но никога да не намалявам първоначалното пожертвование, както аз намеря за благо и полезно за учебната част в Берковското училище.*
6. *Ако би вследствие на непредвидени неблагоприятни обстоятелства граждански или политически, аз съм принуден да оставя и да ида да живея вън от отечеството си, то аз оставям за себе си право да си продам гореизказаното недвижимо имущество, а в замяна пожертвованието ми задължавам се понапред да внеса в Българската Господарствена Банка три*

тисящи (хиляди) *рубли сребърни, лихвата на които догде аз бъда жив ще си получавам в моя собствена полза, а пък подир смъртта ми тази лихва на вечни времена да се получава в полза на Берковското училище.*

7. *После смъртта ми ако би, да се появят моите законни наследници, то за тях назначавам да им се отдели сто и петдесет франка, които да разделят помежду си.*
8. *Душеприказчици после смъртта ми да бъдат жена ми Степанида Иванова, г. Христо Иванов, г. Иван Вазов*[13]*, г. Х. Петър Х. Илиев, г. Михаил Първанов, и г. Трофим Иванов, които почтително моля да приемат подир смъртта ми попечението над пожертвованото имущество или гореизказаната сума рубли. Амин*

г. Берковца 11 маий 1880 г.

Собственоръчно подписвам това мое завещание Колежкий Ассесор и Кавалер на Руски разни военни Ордени ***Иван Михайлов Панов***

Прибавените в 5. т. думи: „но никога да не намалявам първоначалното пожертвование" са собственоръчно дописани от мене за допълнение на смисъла

Иван Михайлов Панов*...*"[14]

*...**ЗАСВИДЕТЕЛСТВАНЕ***

Долуподписаний удостоверявам, че подписът ***Иван Михайлов Панов****, в този акт е писан собственоръчно в мое присъствие Иордан И. Шишков, член правителствений на Берковския Окръжен Съд, в канцеларията на същия Съд, от Ивана Михайлова Панова руски поданик, живущ в г. Видин, доктор при Българската войска на Западния отдел, мен лично навестен, заведено в регистра под № 194.*

г. Берковица, 5-ий юний 1880 г.

Член правит. на Бер. Окр. Съд И. Шишков… (ДВ, № 63, 9 август 1880).

Доктор Иван Панов е носител на руските ордени „Св. Анна" III ст. с мечове (1877), „Св. Станислав" III ст. с мечове (1877)[15], както и на български орден „Св. Александър" IV ст. с мечове отгоре (1883)[16],

[13] Големият български писател е близък приятел на доктор Иван Панов.

[14] ДВ, № 63, 9 август 1880.

[15] Информация затова намираме в Заповед по Действащата армия от 17.IX.1877 г. за награждаване на отличили се в боя при Стара Загора офицери, лекари и свещеници.

[16] Информация за неговото награждаване с този орден получаваме от заповед по Военното ведомство № 305 от 30.VIII.1883 г. Ето и нейното съдържание: *...Негово*

мечове на ордена „Св. Александър" IV ст. (1886)[17] (Mihov**,** 1959, pp. 148, 150, 183, 186, 683, 685).

Бележитият български лекар умира 2.V.1894 г. в гр. Кишинев (тогава в границите на Руската империя).

На учителски съвет, състоял се на 2.VIII.1920 г. директорът на гимназията в гр. Берковица Парушев предлага тя да носи името на благодетеля на берковските училища – *Д-р Иван Панов***.** Предложението му бива прието и е взето решение след 1.IV.1920 г. и за вечни времена, докато съществува, гимназията да носи името на доктор Иван Панов. Днес една от централните улици на гр. Берковица също носи името на този достоен българин.

Тази публикация в никакъв случай няма претенцията за изчерпателност на разглежданата тема. Бъдеща работа в българските и руските архиви, архивохранилища и библиотеки, вероятно ще доведе от откриването на нови данни за живота и служебната биография на този български лекар.

REFERENCES:

Архивни източници/Archival sources:

ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 66. [DVIA, f. 1, op. 5, a.e. 66.]
ДВИА, ф. 1, оп. 5, а.е. 216. [DVIA, f. 1, op. 5, a.e. 216.]
ДВИА, ф. 012, оп. 1, а.е. 144. [DVIA, f. 012, op. 1, a.e. 144.]

Периодичен печат/ Periodic printing

ДВ, № 25, 9 февруари 1880; [DV, № 25, 9 fevruari 1880]
ДВ, № 24, 21 април 1881; [DV, № 24, 21 april 1881]
ДВ, № 75, 14 юли 1883; [DV, № 75, 14 yuli 1883]
ДВ, № 99, 17 септември 1883; [DV, № 99, 17 septemvri 1883]
ДВ, № 16, 16 февруари 1885; [DV, № 16, 16 fevruari 1885]

Височество Княза на 30 август текущий месец всемилостивейше благоволи да даде награди на г-да офицерите и долните чинове поменати в приложения тук списък.
София, 30 август 1883 г.
Подписал: Военний министър Каулбарс
(орден) *„Св. Александър" IV ст. – лекаря на 1-ва бригада Д-ра Панов….*

[17] ДВ, № 99, 17 септември 1883; ДВ, № 11, 4 февруари 1886. Информация затова се съдържа в допълнение към Заповед № 33 от 29.XI.1885 г. В нея четем следното: *…Награждават се: … с мечове на ордена „Св. Александър" IV степен: Старшия врач от 1 пеши Софийски на Негово Височество полк д-р Панов….*

ДВ, № 11, 4 февруари 1886; [DV, № 11, 4 fevruari 1886]

Литература/Secondary Sources:

Andreev, A. (2014). *Ruskite slavyanski komiteti i balgarskoto vazrozhdensko obshtestvo (1857–1878 g.)*. Veliko Tarnovo. [Андреев, А. (2014). *Руските славянски комитети и българското възрожденско общество (1857–1878 г.)*. Велико Търново].

Danova, N. (2007). Balgaro-ruski meditsinski vrazki i Osvoboditelnata Rusko-turska voyna (1877–1878 g.) – V: *Sbornik s dokladi ot natsionalna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchastie „Osvobozhdenieto na Bulgaria i parvi stapki v obshtestvenoto zdraveopazvane”*. Sofia. [Данова, Н. (2007). Българо-руски медицински връзки и Освободителната Руско-турска война (1877–1878 г.) – В: *Сборник с доклади от национална научна конференция с международно участие „Освобождението на България и първи стъпки в общественото здравеопазване”*. София].

Genchev, N. Daskalova, K. Avramova, R. Vasileva, V. Davcheva, D. Dimitrova, D. Elenkova, V. Kuyumdzhieva, M. (1988). *Balgarska vazrozhdenska inteligentsia (Entsiklopedia)*. Sofia. [Генчев, Н. Даскалова, К. Аврамова, Р. Василева, В. Давчева, Д. Димитрова, Д. Еленкова, В. Куюмджиева, М. (1988). *Българска възрожденска интелигенция (Енциклопедия)*. София].

Genov, Ts. (1957). *Balgari-ofitseri, bortsi za rusko-balgarska druzhba predi Osvobozhdenieto*. Sofia. [Генов, Ц. **(**1957). *Българи-офицери, борци за руско-българска дружба преди Освобождението*. София].

Georgievskiy, A. S., Mitsov, Z, V. (1978). *Meditsinskata obshtestvenost i voennata meditsina v Osvoboditelnata voyna na Balkanite prez 1877–1878 g*. Sofia. [Георгиевский, А. С., Мицов, З, В. **(**1978). *Медицинската общественост и военната медицина в Освободителната война на Балканите през 1877–1878 г.* София].

Mihov, M. Iv. (1956) *Balgarskoto opalchenie*. Sbornik ot dokumenti. T. 1, Sofia. [Михов, М. Ив. (1956) *Българското опълчение*. Сборник от документи. Т. 1, София].

Mihov, M. Iv. (1959) *Balgarskoto opalchenie*. Sbornik ot dokumenti. T. 2, Sofia. [Михов, М. Ив. (1959) *Българското опълчение*. Сборник от документи. Т. 2, София].

Popov, V. Ivanova, Ts. Velkova, Y. (1959) *Balgarskata zemska voyska 1878–1879*. Sbornik s dokumenti i materiali. Sofia. [Попов, В. Иванова, Ц. Велкова, Й. (1959). *Българската земска войска 1878–1879*. Сборник с документи и материали. София].

Stepanova, L. (1981). *Vklad Rosii v podgotovku bolgarskoy natsionalynoy intelligentsiy*. Moskva. [Степанова, Л. (1981) *Вклад Росии в подготовку болгарской национальной интеллигенций.* Москва].
Stefanov, V. (1980). *Balgarskata meditsina prez Vazrazhdaneto*. Sofia. [Стефанов, В. (1980). *Българската медицина през Възраждането*. София].
Tabakov, S. (1924) *Opit za istoria na gr. Sliven*. Т. 2, Sofia. [Табаков, С. *Опит за история на гр. Сливен*. Т. 2, София].
Topuzov, V. Gladilov, V. (1998). *Balgarski cherven krast 1878–1998*. Sofia. [Топузов, В. Гладилов, В. (1998). *Български червен кръст 1878–1998*. София].

Correspondence address:
Dragomir Georgiev – PhD
Museum of history – Provadia
3, Opalchenska Str. 9200 Provadia
Tel.: (+ 359) 885 308 856
E-mail: vtu_vazrajdane89@abv.bg

Прохождането на демокрацията
Хора сме, а не овце!
(10 ноември 1989 г. – 10 юни 1990 г.)

Христо Милков

The begginig to walk of the democracy
We are people, not lambs
(10th of November 1989 – 10th of June 1990)

Hristo Milkov

Abstract*: This article is based on my personal archive, which includes above 2000 slogans only from 1989–1990, above 2000 graffiti, party platforms and documents, investigations, files of reviews, newspapers, bulletins, series of interviews with political persons and citizens, researches, realized by me on the theme „The lessons from the pre-election champagne"; „What is Georgi Dimitrov for you" (in the case with the funeral of his mortal remains); research for the result of the first round of the election etc. The period of the study embrace the months between 10–17 June 1989 and the first student's grave.*

This grave is a really significant event in the time of the first steps of the democracy in Bulgaria. During it the most active part of the intelligence demonstrated not only its specific demands, but elevated the demands of whole the nation. Every student was a person, who posed question to the power, and insisted to get answers. In case of non execution of the promises, the students used the methods of the grave.

Key words: *democracy, transition, meetings, slogans, grave, Bulgarian character*

След толкова години застой, когато най-сетне дойде 10 ноември 1990 г., с изненада се запитахме: демокрация и у нас ли? Не че днес, 30 години по-късно сме я постигнали! Какво се случи с българина? През нас се заредиха митинги, шествия, хепънинги, празници, живи вериги… От хартията, отишла за лозунги и плакати сигурно биха могли да се направят доста тетрадки, блокчета за рисуване, книги. От скандиране и дюдюкане хиляди българи останаха без глас. Повече или по-малко организирани, изредените прояви станаха органична част от съвременната ни история. Те вече са очаквани, а закъснението или отсъствието им предизвикват въпроси по адрес на съответната политическа сила. Извън организираното „ядро" или „агитка" с

тренирани гласове, координирани реакции по отношение на ораторите и твърде оскъден репертоар, който лесно може да се разпознае, още от първите митинги българинът не идваше нито по специална покана, нито заради отбелязване на присъствие. Той повярва, че го търсят не като една от фигурите, които ще покрият площада и на тази основа ще се направят сметките на медийното отразяване – трима души на квадратен метър, а ще искат да му кажат нещо ново и че търсят мнението му. Той отиде да види новите лица, или „новите" стари и да им даде своето доверие или недоверие. „Малкият" човек престана да се чувства „малък" и се видя творец на историята си. Част от тази история, или поне нейната видима част, станаха именно митингите и шествията…

Извънредно трудно е да се представи написаното от учени, принадлежащи към различни научни дисциплини, по въпросите, свързани с вече изминалия преходен период, макар че моето мнение е, че той още не е свършил.

Дори и само бегъл поглед върху книжнината показва, че няма нито едно обобщаващо историческо съчинение върху тази преломни години. За това има твърде много затруднения. Едни документи бяха унищожени още около 1989 г. и в първите години след нея - преди всичко голяма част от архивите на Държавна сигурност, като тези свързани с Пети отдел „нелегали". Други не само са недостъпни, но и скоро едва ли ще бъдат отворени, а именно тези в Русия. Не може да се отрече огромния труд на историците, работили в Комисията по досиетата, благодарение на чиито издания на хартиен и на електронен носител (всеки том е с двойно повече документи) българският читател – специалист или любител на историята, или просто човек, който държи да открие сам отговорите за това, кои сме ние, може да го стори.

Редица български разузнавачи, сред които дългогодишни резиденти в такива горещи точки Турция, САЩ и Франция, дипломати, някои тях наши представители в ООН, журналисти, кореспонденти на различни медии, личности, заемали отговорни постове в партийната и държавната йерархия оставиха своя поглед върху изминалия период. Така може да се разгледа както времето до 1989 година, така и след нея в един цялостен исторически процес.

Показателни в това отношение са мемоарите на Райко Николов (Nikolov, 1995; Nikolov, 1998; Nikolov, 2004; Nikolov, 2007; Nikolov, 2009; Nikolov, 2014), с внушителните над 40 години дипломатическа кариера и на Изток и на Запад – във Франция и САЩ, (откъдето със семейството си е изгонен), в най-острите години на Студената война, Чехословакия точно след инвазията, Италия по време на посегателството срещу живота на папа Йоан Павел II и процеса срещу Сергей Антонов, Кувейт. Не би могъл да се пропусне разузнавачът и

историк Димитър Вандов (Vandov, 2007; Vandov, 2011), оглавил резидентурата ни в Турция, Франция и Белгия, воювал с турското разузнаване и контраразузнаване, оставил редица книги, в която отразява своя опит и заключения. Едва ли можем да разберем 1968 година без книгите на Павел Писарев, който представя в своите кореспонденции в. „Работническо дело" Парижкия вулкан, цялостен поглед върху Европа и света през това преломно десетилетие на XX век, каквото са шестдесетте години (Pisarev, 2010; Pisarev, 2011).

Публикациите, свързани с „нежната революция" от 1989 година са до голяма степен мемоари или на действащи тогава висши комунистически ръководители, като започнем със самия Тодор Живков (Zhivkov, 1997), или на техни наследници, както и водачите на преименуваната комунистическа партия и държавни ръководители, на хора свързани с преврата на 10 ноември, като Александър Лилов, Петър Младенов, Андрей Луканов, Георги Първанов и др. Особен интерес представлява интервюто на Николай Петев с приемания за „човек, който не се е облагодетелствал от властта" Жан Виденов, оглавил „приятелския кръг на Виденов". То е определено от автора като неговата „страстна изповед" (Petev, 1998). Също така своите мисли ни оставиха и новоосъзналите се демократи, включително учредители, ръководители и депутати от СДС (Zhelev, 1990; Zhelev, 1998), не малка част от които комунистически чеда или роднини, или облагодетелствани от предишния режим. Своя книга ни остави и самият Симеон II (Simeon II, 2001). Може да се обособи и един кръг от съчинения на дисиденти от по-далечното или по-близкото минало (Hristova, 2005) Общият недостатък на подобни творби е, че върху тях лежи идеологическият и политическият печат не само на пристрастието на самата личност, но и за силата, която представлява, съответно е налице черно-белият подход. Не може да се отрече, че благодарение на едни или други обстоятелства, на постовете и контактите си, авторите им са имали възможност за по-голям достъп до документи, които са недостъпни за един обикновен учен.

Едва ли има сериозен историк, който би могъл да приеме за обективни исторически изследвания дневниците и мемоарите, които са безспорно важни и ценни като документи за епохата. Не могат да се приемат за равни по стойност сборникът статии и монографията.

По повод тридесетата годишнина от демокрацията през 2019 г. се появиха на бял свят сборници документи, спомени или сборници статии и есета[18]. Забележителни по своето въздействие върху обществото,

[18] Преходът – България 30 години по-късно. София. Колибри, 2019 (сборник от 14 есета); Истории от 90-те (сборник от 26 статии).

особено благодарение на обширната медийна разгласа, бяха секретните доклади за 10 ноември на посланика на САЩ в България през 1987–1990 г. Сол Полански (Dimitrova, 2019). Те в известен смисъл хвърлят нова светлина върху близкото ни минало. И отново, въпреки многообразието на различни книги, се потвърди заключението за липсата на обобщаващи исторически съчинения върху прехода.

Имаше и още една голяма незапълнена ниша. Нямаше проучвания, хвърлящи светлина върху гледната точка на обикновения човек, представена най-ясно чрез лозунгите и графитите. В този смисъл прави изключение книгата на Ангел Петров „Лозунгът". В нея се анализират лозунгите от периода 1989-1992 г., фолклорът, родил се спонтанно или не съвсем от онова време (Petrov, 1994). Разбира се, нямам предвид социологическите и социологическите изследвания, но те имат съвсем други цели и задачи и се опират на друга научна методология.

В своето изследване „Под ръка с демокрацията", публикувано само дни преди 10 ноември 1989 г., аз си поставих за задача да запълня именно тези две липси. Работя по тази тема и върху тази проблематика вече 30 години (Milkov, 1995, pp. 313-321; Milkov, 2000, pp. 139-172; Milkov, 1999; Milkov, 1999, pp. 371-379; Milkov, 2013, pp. 171-175; Milkov, 2019).

Възможно ли е да се направят обобщения за вече изминалите години за толкова важни теми като „демокрация", „свобода", „гласност", „преустройство", „ново държавно устройство". Какво беше 10 ноември 1989 г. – революция, държавен преврат, приемственост в кукловодите, да са ни живи и здрави, отраснаха вече трето поколение.

Изследванията ми се опират на богат емпиричен материал, събиран на терен. Без претенции за изчерпателност, ще се опитам да хвърля поглед върху основните събития и личности от този кратък, но изключително наситен и напрегнат период от историята ни. Той обхваща от 10 ноември 1989 г. до първите избори за Велико народно събрание от 10–17 юни 1990 г. и първата студентска окупационна стачка. Тя се опира основно на личния ми архив, който включва над 2000 лозунга само за 1989–1990, над 2000 графита, партийни платформи и документи, течения от вестници, списания, бюлетини, серии от интервюта с политически дейци и граждани, анкети осъществени от мен, като например "На какво ви научи предизборната борба?", "Какво е за Вас Георги Димитров?" (по повод погребението на тленните му останки); анкета за резултатите от първия тур на изборите и пр. Сред тях са интервютата ми с журналисти, свидетели на събитията, обхванали със своя поглед най-ярките пламъци на тези дни, като например репортера от БНР като вече покойния Методи Милотинов. Важна част от архива ми са стенографските

протоколи от Народното събрание (върху копието, с което разполагам са останали ръкописните бележки на един от депутатите), записите от предавания от медиите, излъчвания на заседанията на Кръглата маса, като имаше драстична разлика между езика и стила, на който членовете й общува и обработената версия, която се появяваше. Твърде интересен документ е четиричасовото радиопредаване от 65 аудитория на Софийския университет по време на първата студентска стачка, на което се издигнаха някои от първите искания. Непременно трябва да се отбележи специфичният характер на печата от онова време - многообразен, разнолик, от време, когато буквално всеки ден се рояха нови издания, представляващи най-различни гледни свободни и независими точки, от време, когато безпределно в съзнанието ни нахлуваше онази ценност и добродетел, която сякаш е днес не можем съвсем ясно да оценим – свободата на словото и свободата на печата. В този смисъл особен интерес представлява справочникът на българската преса след 1989 г. от Милена Велинова под заглавие „1000 вестника" (София, Факултет по журналистика и масови комуникации, 1992).

Присъствал съм на повечето важни събития, които разглеждам: 17 ноември 1989 г. – митингът на ОФ; 18 ноември 1989 г. – митингът пред катедралния храм „Св. Александър Невски" на зародилата се опозиция; 13 декември 1989 г. – митингът, на който се постави въпросът за отмяната на член 1 от Конституцията и на следващия ден – 14 декември – „живата верига", опасала Народното събрание; 3 март 1990 г. – митингът за новото име на БКП пред БНБ и отговорът на СДС – митингът от същия ден пред „Св. Александър Невски", на който бе отбелязан и рожденият ден на Желю Желев и пр. Стремял съм се да "видя" не само какво става в София, но и в провинцията (в архива е включена значителна част от лозунгите на опозицията от 22 ноември 1989 г. и на първия митинг на СДС от 10 декември с.г. във Варна).

В колекцията ми влизат графити от Паметника на Съветската армия, стария Нотариат и от вече несъществуващия мавзолей на Георги Димитров, както и от редица софийски училища, от стени, телефонни будки и т.н.

На фасадата на сградата на Народното събрание е издълбан надписът „Съединението прави силата". За съжаление в българската история стремежът към съединение в крайна сметка се е увенчавал със старателно излъскване на буквите му, но никога не е ставал действителност. Днес ние за пореден път строим демокрация, която е единствено възможната среда за обединението на един народ. Отново правим някои неща за „първи път". След ликвидирането на опозицията през 1947–1948 г. България едва сега има парламент не от папагали, а от личности със собствени позиции, парламентарна и извънпарламентарна

опозиция; вече може да се говори за разделение на властите; средствата за масова информация представят най-различни гледни точки и т.н.

Заедно с всички тези безспорни завоевания по пътя към едно ново общество още от първите митинги надписи, желаещи кръв и разправа, окървавени портрети на свалениия диктатор се смесиха с лозунгите, на които беше изписана думата „демокрация". Едни и същи ръце с показалеца и средния пръст оформяха знака „Виктория" на СДС, а в следващия миг забиваха палец надолу. Българската демокрация бе „заченатa в грях", защото нерядко в нашия политически живот средство за нейното постигане стана насилието.

В нашата история то не е от вчера, нито от онзи ден. Неведнъж сме се опитвали да я пишем на чисто, неведнъж сме заявявали, че ще вземем само най-доброто от миналото – а какво да се вземе, има. Оказвало се е, че не сме се отърсили от неговите пороци, от които може би най-тежкият е именно насилието.

На 10 ноември 1989 г. едни обществени структури трябваше да бъдат разрушени, за да може да се започне „ново строителство". Отново искахме да започнем „на чисто" и отново не успяхме. Неизбежен бе въпросът: защо? Не може да бъде оставен без отговор въпросът кое направи човек, който заявява, че ще се бори за демокрация способен да извърши насилие или още по-зле, способен да го благослови и то твърдейки, че е в името и ползата на същата тази демокрация. Достигането на този отговор е невъзможно без ясното съзнание, че основната част от причината за насилието в съвременния политически живот са заложени в пораженията, нанесени върху човешката личност от предходния режим.

Може би най-тежкото от тях е разбиването на ценностната система. Така след 9 септември 1944 г. стана възможно хората да бъдат разделени на „свои" и „врагове", да бъдат преценявани не по личните им достойнства, а по „предаността" им „идеята" и към режима. Ето защо за някои доносничеството се превърна в дълг и добродетел (не става дума за принудените по един или друг начин да правят доноси). Бивши участници в Съпротивата, преживели жестокости и насилие и останали завинаги наранени, след победата заеха ключови длъжности, от които можеха да направляват човешки съдби. Те се влияеха от собствената си незатихнала болка и така нараняваха други хора, мотивирайки се от „класов критерий". Машината за страх, добре смазана и разработена, заедно с наложените калъпи за човешки образ и поведение накараха личността да потисне естествените си наклонности и да не показва истинския си лик. Всичко това доведе до натрупване на енергия, която трябваше да се отприщи един ден. Предишните представи за „добро" и „зло" се превърнаха в абстракции, защо

системата имаше свое „добро” и „зло”. Уважението към човека и неговите права съществуваха, но при условие, че този човек „служи”.

Трудно е да се направи анализ на системата, дори само на посоките, в които тя нарани личността. Когато се изучава произходът на насилието в българския политически живот трябва да се разграничава докъде именно пораженията от тоталитарната система са довели до неговата проява днес, и откъде започват други фактори, които нямат общо с нея, като вроденият садизъм, боядисан с политическа окраска, агресивността – „добродетел” на определени хора, за които конфронтацията в обществото е благоприятна среда за изява и проблемът за ценностната система не съществува. Кризата, която преживяваме, безспорно има своите основни корени в предходния режим, но заедно с това има ред съвременни фактори от обективен и субективен характер, които оказват своето влияние за нейното развитие. Всичко това довежда от своя страна до изостряне на сблъсъка в обществото и създава среда, благоприятна за извършване на насилие.

Кръвта потече по картона. Надписи, желаещи кръв и отмъщение, окървавени портрети, се смесиха с лозунги, на които бе написана думата демокрация. Крясъците „смърт” и „убийци” станаха неизменна част от репертоара.

835 надгробни камъка бяха повалени и изпотрошени – от млади хора, които се погавриха с беззащитните мъртъвци и с не по-защитените им близки. Като разбрах си помислих, че днес те на пияна глава с извратено удоволствие събарят надгробни камъни, утре с още по-голямо удоволствие ще чупят глави.

Дарявайки с един замах целия СДС със своите „добродетели”, като че ли Съюзът ги е искал, млад човек заявил на Лиляна Димитрова на 4 май 1990 г.: „Ние от СДС не хиляда надгробни плочи ще счупим, а десет хиляди гроба ще направим. Ако не гласувате за СДС ще набием главите ви на кол.”

Докато с едни се занимаваха с мъртъвците, други ги оставиха временно и нападнаха портретите на кандидатите за народни представители. Така възникна опасността Великото народно събрание да се превърне във форум от слепци. Този израз на нравствено безсилие не говори ли и за готовност ако днес пробождаш хартията, утре стръвно да пронижеш живата човешка плът.

Езикът на омразата стана обичайно средство за общуване. На оградата на градинката зад Градската художествена галерия в столицата се появи зловещият надпис: „Хора, мразя ви!” Историческата обремененост и някои нови обстоятелства изведоха на „уличен бой” самозвани „ратници”, закачили значката на партията, на която твърдят, че симпатизират и ги накараха да обявят „психологическа война в името

на България", обявена на колонката на тролейбусната спирка срещу СУ „Св. Климент Охридски (Ни повече, ни по-малко!). Нейните средства бяха традиционни, но на световно равнище. Гаранция за това дадоха опитни инструктори: заплашителни писма, среднощни телефонни обаждания, най-откровен шантаж по адрес на политическия противник и разкриване на „истинското" му лице и на положението, до което ще ни докара, ако, не дай Боже, вземе властта. В името на изборната победа стана допустимо от смъртта да се прави политически капитал, дори когато политиката няма нищо общо със смъртта, да се изважда на показ скръбта и човешкото нещастие.

В тази война можеш да убиеш човек без дори да го докоснеш. По време на разговор с кандидат за народен представител по Радио Шумен, журналистката Красимира Петкова научила по прекия телефон от анонимен глас, че детето й е блъснато от камион. Тя изоставила предаването и се втурнала в училището, за да намери детето си живо и здраво.

Преобръщането на ценностите „дари" новите рицари на правдата с нов морален кодекс – звучи като нов ред! Отживелият двубой с равни по сила оръжия бе заменен с числено превъзходство (колкото може по-голямо!) над противника. Напада се само невъоръжен противник и само по-слаб. Колкото по-беззащитен, толкова по-добре! Само от примерите на в. „Дума" и в. „Демокрация" може да се състави ръководство по тактика на съвременния бой.

Безименни „просветители" с четки и боя, произведена в страните на Залеза, осеяха стените, оградите, спирките и боклукчийските кофи с приписки към „евангелието на СДС" – предизборната му платформа и така над София се спусна „синя утрин". Червените възрожденци не им останаха длъжни, макар и в много по-малък мащаб и с българска боя. Все пак СДС трябваше да навакса за 45 години „боядисване" на създанието ни.

Еманципацията изтика напред и нови „дами". Инициативни жени късаха „вражески" агитационни материали или надвикваха мъжете по площади и улици, на които се искаше кръв и отмъщение. Жената, която е призвана да дава живот на своето дете да желае смъртта на други?!... Майката, която днес забива палец надолу, на какво ще научи утре детето си…

Достатъчно основание, за да бъдеш „поразен", беше да носиш неприятелска значка. Членството в „другата" партия вече бе углавно престъпление, което изисква „справедливо" наказание на „законно" основание. Обявиха се награди за глави на комунисти (500 лева в Кюстендил), обещаваше се, че „Всички мръсни комунисти, ще бъдат

избити" (някъде се конкретизираше как), а пък на „мръсните седесари им се полага само бой".

Червени и сини мантии покриваха простащината, злобата и садизма. Съвсем не ставаше дума само за отделни „грешки", „извращения" и „деформации" (както бе прието да се говори за социализма) на иначе добродушна и честна политическа борба. Своя принос в наелектризирането на обстановката и подклаждането на страстите имаха политическите лидери, които в речите си даваха мотиви за извършване на насилие. А сетне се разграничаваха от него и в декларации се изкарваха миротворци на квартално равнище.

Всъщност и след 10 ноември 1989 г. колкото и да се отричахме от „тоталитаризма", колкото и да се напъвахме да го разградим, в крайна сметка допуснахме обществото ни се раздели на „наши" и „ваши", за „нашите" да има живот и справедливост, а за „вашите" – смърт или в най-добрия случай лишаване от възможността за активна изява.

Отново на ключови места застанаха наранени от предишния режим личности, които ръководени не толкова от целите, които обявяваха, че са си поставили – демокрация, справедливост и т.н., колкото от личните си сметки с режима. Тяхното поведение като политически лидери представлява пример за привържениците им, за които отмъщението се превърна в нещо нормално.

Разбира се, това съвсем не означава, че с всички репресирани е така и че само репресираните даваха мотиви и благословии за насилието в политическия живот. Има редица техни млади колеги, които в своите речи даваха воля на страстите и чувствата си и така превръщаха средствата за масова информация, митингите в терен за своята агресивност. Нерядко под формата на обвинителни речи срещу режима се даваха инструкции „Какво да се прави" (не по Чернишевски). Разделението в нашето общество достигна до там, че СДС, споен от антикомунизъм, изключи от правото на съществуване БСП. От своя страна бившите комунисти трудно „смляха" появата на опозиция в нашия политически живот и в редовете на своята пария, независимо от заявленията им, че са за нейното съществуване и за коалиционно правителство.

„Нямам думи… Във всеки случай трябва да изчакаме и да чуем резултатите… Политическа незрялост, бих казала…Липсва политическа култура, още ги няма изборните резултати… Това е ужасно… Срамувам се…Страсти, хората бяха на ръба тези дни. Просто отпушване на това, което са задържали, но не това е нещото, което трябва да се прави в една демократична, образована страна…" – това се отрони от устата на няколко жени секунди след като тълпата, подвикваща от време на време

„USA”, заедно с клишетата на митинговата демокрация, помете кордона на охраната и по всички правила на атаката на щик, завзе стълбището на Народното събрание на 11 юни 1990 г., към обяд.

Тъкмо си бяхме избрали Велико народно събрание, което бе заприличало на „работещ парламент”… Тъкмо бе избран след продължителни пазарлъци и председател, в скоби, президент на Републиката с амбицията да оглави една „работеща президентска институция”… И като че ли вече се търсеха повече вестници и списания с усмихнати голи момичета, отколкото тези с политически оплювки… Дори животните бяха започнали да се разхождат необезпокоявани сред уж очовечените хора… И изведнъж… „вандали”, „варвари”, „екстремисти”, „лумпени”, „фашисти”, „неофашисти”, „антикомунисти”, „комунисти”, „антисемити” опожариха Партийния дом на БСП. А всъщност изведнъж ли?!

В България вече можеха да бъдат малтретирани, оплювани депутати, че и министър-председателят. Отдавна можеха да бъдат нападани седалища на противникови партии, да бъдат бити политически врагове – с една особеност – безнаказано. На 26 срещу 27 август бяха атакувани три незащитени от никого сгради. Явно добре обмислено, по предварителен план и с набавени много преди деня на „щурма” средства. Въпреки че в стила на времето обектът бе незащитен. Но много дълго време бе формирано съзнанието на извършителите. Още от първото смесване на виковете за демокрация с крясъците „смърт” и „убийци” и с насаждането, че политическият опонент си го „заслужава” – тогава блесна искрата на пожара от 26 август. Напълно „нормално” бе след като видяхме на първите митинги жена с палец, сочещ надолу, пак да я видим, вече прегърнала своя „герой”, любимия си, стиснал пред пламтящия Партиен дом железен прът. Той с него още днес може да пръсне нечий череп.

Е, както можеше да се очаква, политическите сили се „разграничиха”. Те „осъдиха”… и не изненадаха никого с това. След дъжд качулка. Същите лидери, които казваха „Анатема!” на погромаджиите, в предизборната кампания се умиляваха пред множеството на митингите, включващо в себе си бъдещите клиенти на следствените органи.

Съществено за мен е, че наред със съществуващите демократични процеси в страната се култивираше мислене, водещо към насилие, към безнаказано насилие над беззащитни хора. Ето защо можеше да се види страшното хоро пред Партийния дом, да се чуе зловещата песен на кавал, както и да се видят усмивките огрети от пламъците по лица на младежи, за които се твърди че са бъдещото на България и на възрастни хора, които били мъдростта й, а те

ръкопляскаха и окуражаваха насилието. Щом можаха вече да подпалят книгите, натрупани пред бившия мавзолей на Георги Димитров, защо да не се изгорят документите на БСП, наследила БКП.

Много нещо се изписа, че пожарът хвърлял петно върху България. Аз не смятам така. Позорът е само за тези, които са палили, грабили, за тези, които са гледали и за тези, които не са им попречили. Огън, разруха и позор се разнесоха отвъд пределите на София.

На следващия ден след пожара на митинг, свикан на законно основание от БСП, се получи интересна „диспозиция". Социалистите, чиито предци бяха свалили монархията, се бяха качили на дворцовото стълбище и заклеймяваха подпалвачите. Противниците им от СДС, положили всички усилия мавзолеят да стане „бивш", се бяха облегнали на бялата сграда и се опитваха да заглушат ораторите от другата страна. „Бомбата" избухна, когато покойният вече Георги Спасов, депутат от СДС и негов говорител, бе понесен от поклонниците си и бе врязан в социалистическото множество. За секунди се посипа град от удари от двете посоки. Рамо до рамо се биха млади и стари… биеха се млади срещу стари, деца срещу стари… Трябваше да се намесят „баретите". Това далеч не бе единственият опит да се провали законно свикан митинг от страна на СДС, не бе единственият бой между политически противници. Може би трябва да се радваме, че „инвентарът", пуснат в ход срещу Партийния дом на БСП, не бе стоварен върху главите ни.

Кръвта потече по картона. Но кръвта не потече по българските улици. Когато румънците се избиваха, българските граждани даряваха доброволно кръв за ранените от нашата северна съседка, а представители на специалните ни части на митинг в защита на нейната свобода и независимост тържествено заявяваха, че няма да изстрелят нито един куршум срещу своя народ. И до днес, въпреки всички сложни ситуации, които възникнаха в политическия ни живот, те удържаха на думата си. Въпреки че по време на пожара на Партийния дом на БСП имаше „барети" със счупени щитове.

Наистина у нас имаше много примери за насилие, физическо и психическо, но може би повече се говореше за него, отколкото го имаше в действителност. Нито веднъж не се наложи армията да излиза от казармите в ролята на „миротворец", както направи югославската народна армия, а е известно, че мир, донесен на щикове завинаги се заплаща с кръв.

Във връзка със събитията в бивша Югославия многократно се чуха заплашителните думи: „На Балканите всичко е възможно". Да, възможни са серията атентати в Гърция по време на войната в Залива… Да продължавам ли … Румъния, Турция, Албания… Да, наистина на

Балканите всичко е възможно. Всичко е възможно – и това, че което вече се случи в изброените страни, не се случи в България. Поне за сега.

Според екип на в. „Демокрация", отразяващ тържествената сесия на ВНС от 10 юли 1990 г., Стилиян Стойчев, депутат от ФНСД, „ще внесе исканията на протестното движение. Ако до две-три седмици няма резултат, стачката може да се възобнови".

Във времето от 10 ноември 1989 г. до тогава много неща се случиха у нас за пръв път. Поне за пръв път след 9 септември 1944 г. Редица стари понятия, като „демокрация", „свобода", звучали многократно на различни гласове през последния век от нашата история кога фалшиво, кога кухо, макар и бавно започнаха да се изпълват с ново съдържание. Сред събитията, случили се за пръв път, се нареди и първата студентска окупационна стачка. Разразила се в доста сложна обстановка на демократизация (но не на демокрация), в деня след началото на първите честни избори (според твърденията на победителите, но не на победените), тя повдигна много проблеми, с които нашето общество или не се беше сблъсквало, или бе отвикнало да вижда по пътя комунизма. Младежта отдавна бе отписана като фактор на промяната. В интерес на истината тя, с изключение на ограничен брой събития, като например протеста на студенти и преподаватели от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски" срещу нахлуването на „дружеските армии" в Чехословакия от 1968 г., не бе проявявала радикализма си, иначе характерен за всеки млад човек.

След 10 ноември наред с активността при участие и организиране на митинги, нови партии и сдружения, специално студентската младеж завоюва автономията на висшите учебни заведения. Все пак именно стачката от 11 юни бе най-ярката проява на самостоятелност, на бунт против закостенялостта, на протест против бавния ход на промените в обществото (или поне така трябваше да изглежда).

Противоречат ли си стачката и демокрацията? Какви трябва да бъдат взаимоотношенията на политическите сили и обявилите се за „надпартийни" стачници? С тези и още много други проблеми се сблъскаха както самите организатори, така и всички по-активни български граждани – поне тези, които четат вестници, гледат телевизия и слушат радио. В чисто човешки план какво даде стачката на участниците в нея? И какво отне на потърпевшите, каквито безспорно имаше? Тук веднага възниква въпросът за ценностите, както и за този: дали пък ценностите, които прокламираха че защитават студентите, не бяха „думи, думи, думи…"

„Искаме да знаем цялата истина. Нека не ни лъжат или както казва Бай Ганьо, на маймуни ни направиха, маскари с маскари!" – Ана Любомирова, IV курс, „българска филология", СУ.

Първият въпрос към всеки протестиращ е за какво се бори. Не бих казал, че окончателният вариант на исканията на студентите узря отведнъж. „Твърдите" искания бяха: разкриване и огласяване на цялата истина за изборите и „ликвидиране на информационния вакуум за обстановката в София и в страната".

До 12 юни 1990 г. въобще не ставаше дума за оставката на директора на БТ Павел Писарев, виновен, според студентите, за гореказания „вакуум" (или иначе казано „затъмнение"). Това искане се появи на 13 юни 1990 г. Явно са били необходими два дни за размисъл (или консултации). Дори да се приеме на вяра твърдението за „затъмнението", остава въпросът: сам ли го е организирал Павел Писарев или цялото ръководство на тази най-мощна медия носи вината?

Искането за оставка на президента Петър Младенов бе издигнато за пръв път от стачкуващите във ВИТИЗ (днес НАТФИЗ) „Кръстьо Сарафов" и бе прочетено на общото събрание още през първите дни на стачката (13 юни 1990 г.). Обаче самите студенти се отказаха от него: „Ние нямаме право да изискваме такава крайна мярка и ние за това се присъединихме към втората декларация на колегите от университета за разследване на този материал от 14 декември (1989 г.)". Всъщност по такъв начин се оформиха трите основни искания на студентите: за изборите, за оставка на Павел Писарев и за експертиза на видеоматериала от 14 декември 1989 г., излъчен в предизборното студио на СДС на 14 юни 1990 г. Категорично бе заявено, че след тяхното изпълнение стачката ще бъде прекратена и всички стачкуващи ще отидат на бригада.

Естествено към всяко искане би трябвало да се постави въпросът доколко то е справедливо. Напълно бих се присъединил и към първото, и към третото, както и към това за оставката на президента (за него ще стане дума по-долу). Що се отнася до твърдението за информационния вакуум, просто ще припомня, че съвсем не бяха малко хората, които смятаха, че екранът на телевизорите им е „посинял".

Това съвсем не бе всичко, за което бяха тръгнали стачниците. Всеки от тях имаше своя представа за обкръжаващия го свят и свои претенции към него. Наистина желанията на отделни личности не биха могли да се приписват на цялата стачка. Още повече че всички напълно доброволно се бяха задължили да спазват съответната дисциплина и ред, определени от самите тях и да ограничават „своята борба" до целите на стачката.

Защо обаче след като исканията им бяха изпълнени (според собствената им преценка), стачните комитети не удържаха на думата си да прекратят стачката, а издигнаха ново искане – за оставка на президента? Въпросът е в изречените негови думи на 14 декември 1989 г. Същността е: може ли президентът да заплашва, че ще съди сънародниците си, обвинявайки ги в клевети и монтажи? Защо човекът със заслугите, които никой не отрича и който би трябвало да е един от най-опитните ни дипломати, не съумя да намери трайната формулировка и вярната линия на поведение. Резултатът е известен и вече е излишно да го коментирам. Но ако някой си прави илюзия, че стачкуващите студенти или рехавото множество пред Президентството са свалили Петър Младенов, просто се лъже: президентът има морала да слезе от политическата сцена след като бе доказано, че материалът е автентичен. Не без значение бе и натискът на управляващата партия, чийто представител бе Петър Младенов и за която всеки ден от неговото оставане на власт след експертизата носеше непоправими последици върху нейния авторитет.

Стачкуващите наистина декларираха, че не оспорват изборните резултати, но как да се разбира следното изявление на Асен Асенов, член на стачния комитет в СУ, III курс студент в МГИ, специалност „полезни изкопаеми”: „Не искаме вече в нашата страна да властва правителство, избрано по нечестен начин. И смятаме, че ще постигнем тази си цел”. Как, след като се признава законността на изборите (а именно след тях социалистите получиха право да съставят сами правителство), то ще е правителството „избрано по нечестен начин”, което не бива да се допуска да властва? Един член на стачния комитет не е обикновена личност, която носи отговорност само за собствените си действия, а е човек, избран отдолу, какъвто бе редът при студентите, и поради това е натоварен с много тежко бреме – бремето на доверието. Той би трябвало да премерва всяка своя дума така че тя да не противоречи на общите за всички становища.

На вече споменатото общо събрание бе поискана още една оставка – на ректора проф. Никола Попов, упрекван, че не подкрепя искрено студентите си. Едно спонтанно изразено желание на залата (65 аудитория), което обаче не бе включено в нито един официален документ.

В обстановка на крайна политизация, обхванала страната, студентите декларираха, без да се отказват от подкрепата на нито една партия или организация, че ще се борят за исканията си на основата на надпартийността.

„Всеки си е надпартиен по свой начин”

Евгени Джуров, III курс, „театрознание”, ВИТИЗ.

Всъщност надпартийността бе (или трябваше да бъде), най-голямото „откритие", най-силният коз на студентската стачка. След като дълги години у нас образованието и съответно висшите учебни заведения бяха свързани трайно с идеологията и интересите на БКП, стачниците се обявиха за надпартийни и при изпълнението на тази постановка ВУЗ наистина биха имали шанса да възстановят своя „аполитичен" статут. Независимо че не бе обхванала цялото студентство (толкова по-добре, иначе стачните комитети биха заприличали на комсомолските, които „ръководеха" организация, обхванала „всички" младежи), стачката раздвижи почти всички вузове и би могла да даде една реална деполитизация.

Във всяко събитие има най-различни планове и пластове, така че не са прави тези, които обясняват възникването и развитието на стачката само с ръководството от страна на СДС, нито пък тези, които смятат, че в основата западните разузнавателни централи. За съжаление у значителни слоеве на нашето общество се появиха представи за водещите мотиви на стачниците, според които самите студенти сякаш напълно отсъстваха или в най-добрия случай бяха слепи изпълнители на чужда воля. Излизаше, че част от бъдещия българския интелектуален елит се състои от марионетки, които могат само да вдигат ръка със знака „Виктория" и да свирукат „под секрет" „Янки Дуудл".

„Не искаме да бъдем маши в чужди ръце"; „Не сме нито със СДС, нито с БСП, нито с БЗНС, абсолютно"; „Ние бяхме в ЦИК, видяхме, че има нарушения и от страна на СДС, и от страна на БСП, искаме да се огласят всички нарушения"; „Не знам кой ще има кураж да застане срещу хиляда души, които мислят със собствените си глави и нямат намерение да ръкопляскат на глупости, които могат да освиркат всеки политически лидер". Тези и още много думи бяха произнесени на темата „надпартийност". Това не бяха празни декларации, а израз на убеждението, че именно необвързаността с която и да било една политическа сила е единственият шанс за успех, за постигане на по-широка подкрепа. Имаше достатъчно конкретни стъпки, които потвърждаваха тази линия. Например още на втория ден стачният комитет в СУ се бе обърнал към Висшия съвет на БСП с молба да бъде изразена подкрепа. Имало бе опит за телефонна връзка с Александър Лилов. Известни са контактите на стачкуващите с Национално-радикалната партия, довели до декларация за солидарност с исканията на студентите. Един дори повърхностен анализ на организациите, подкрепили стачката, би могъл да подскаже извода, че без да се обвързват само с една или друга политическа сила, стачниците са се опитали да се опрат да най-широка основа.

Но заедно с напълно искрената надпартийност, откриваща се в определение действия на студентите, в техните лични мнения и убеждения, не могат да се скрият и редица факти, които „пробиват фронта" на всякаква необвързаност. Изцяло си противоречат заявленията, че няма да бъде допуснато партийните пристрастия да влияят върху оформянето на политиката на стачката, и неприкритият антикомунизъм, изразяван по най-различен начин в изявления на членове на стачния комитет, та дори и в стачния фолклор, според който „Мили хора" (етикет, който самите комунисти бяха прилепили за себе си, впоследствие поет от противниците им като „мили хора за затвора"), качени на танкове, ще газят студентите по двора" (припев: „Зън-зън-зън! Мозък и черва навън").

Не е надпартийно едни журналисти да се допускат „в окупираната територия", а други – не (в. „Дума" – бивш „Работническо дело" и в. „Младеж" – скоропостижно преименуваната „Народна младеж"), независимо от линията на изданието по отношение на стачката. Как да се разбира изричното нареждане на стачния комитет на СУ да не бъдат допускани журналисти от горепосочените вестници?

Какво общо с надпартийността има недопускането на покойния вече доц. (проф. д.и.н. – б.а.) Драгомир Драганов от Историческия факултет, тогава кандидат за народен представител от БСП? Как да се тълкуват следните думи на Асен Асенов: „С позициите, които заема тази личност, не заслужава да бъде на територията на университета"? А всички решения кой да бъде допуснат се взимаха от стачния комитет!

А пък линията на необвързаност с политическите сили се провеждаше под сини знамена, шапки и значки с надпис СДС, както и под звуците на съответните пропагандни песни („Развод ми дай") и плакати „Времето е наше". Естествено, не мога да пропусна, че на входа на университета бе закачен и друг надпис: „Времето е на истината". Така и не се получи задоволително обяснение защо призивът за стачка е бил отправен точно на митинг на СДС. Не е „аполитично" и обръщението, прочетено в двора на университета на 12 юни 1990 г., пасажи от които ще цитирам: „От СДС молят всички да се съберем в двора на университета. Те могат да ни защитят само ако сме вътре. Районът отвън се контролира от техни радиоколи. Отвън не бива да има нито един студент. Това е молба на Координационния съвет на СДС. Те застават зад нас. Те ще окажат подкрепа, абсолютно всякаква. Те тръгват с колата си в момента, за да обявят какво правим ние тук… Ние искаме София, която е синя, да гласува за нашите седем кандидати, които трябва да спечелят… Колеги, препоръката на СДС е тук да има много музика, да се веселим, да пеем и да танцуваме". Обръщението не беше подписано от никаква организация, нито пък бяха представени

момичето и момчето, които го прочетоха. Това вероятно не е било необходимо, тъй като навярно те са се познавали. След като бе прочетен текстът, един мъжки глас остро се обади: „Без препоръки на СДС". Отговорът беше: „Със!"

Разбира се, напълно обясними бяха симпатиите на повечето студенти, на по-голямата част от младежта като цяло към СДС. Не просто защото бе нещо ново. Много верни бяха думите на Асен Асенов: „Да не забравяме, че все пак СДС е носител на по-новото, на по-прогресивното в настоящия момент. Те просто не са обременени от каквото и да било отрицателно наследство. Те гледат към една модерна Европа."

С всички противоречия в следваната линия, никой не можеше да отрече, че стачкуващите студенти бяха тръгнали в името на България. Както каза отец Йоан, игумен на Чипровския манастир, поканен от стачкуващите за духовен наставник: „…Тези деца, които са тук, които остават в университета, те със самото си поведение като че казват на отчаяните (които заминават от България): „Не се отчайвайте, има надежда". Със самия факт, че остават тук, те го казват, защото е много по-лесно да се каже: „Не ми харесва тук, сбогом, Българийо…" А тези хора с поведението си казват: „Аз ще стоя тук и ще се боря против това, с което не съм съгласен. Против зло и лъжа…" В основата на техните искания не е някаква партийност, а действително те воюват против една идеология, в основата на която стои необходимостта от зло и лъжа, т.е. от насилие и измама като двигател на обществения прогрес".

Много точно са изразени водещите мотиви на стачниците от вече цитираната Ана Любомирова: „…Бога ми! Защо да не се равняваме с една Англия или с една Франция? Нека да не звучи много силно! Защо винаги трябва да сме на опашката и да ни казват: „Абе, Балканите, остави ги…"

Дано след дипломата за завършване на висше образование, следващият документ да не бъде за напускане на България…и то завинаги.

„Може би никога няма да се разделим напълно"

Николай Тончев, I курс, „българска филология", СУ

Нито едно от исканията на студентите, както и линията, която те следваха, за да ги постигнат, не водеха до лични облаги за тях. Те дадоха нещо от себе си. Така че представите за стачката като приятен отдих и туризъм просто не отговарят на истината. Все пак интересен е въпросът: какво им даде стачката, с какво ги обогати като личности?
Основното бе това, което те си дадоха един на друг. Всички, с които съм говорил, свидетелстват за високия морал, който е царял помежду им. Според събеседниците ми не е имало случай, в който някой някого да е

нагрубил, обратното, всички са се опитвали да си помагат, да избягват сблъсъците. Специално за ВИТИЗ Евгени Джуров говореше, че е помагало много чувството за хумор, което никога не е напускало неговите колеги.

Стачката обогати участващите в нея като личности, даде им нова увереност в себе си, даже няма да е пресилено ако се каже, че някои от тях израснаха като личности именно в нея. „Аз в стачката за първи път се чувствам наистина човек, знам какво правя и знам за какво живея. И това е стигнало до такава степен, че след петдневно стоене се прибирах вкъщи, и се почувствах гузен защо не съм тук. Малко пресилено звучи, но знам как живея и знам, че живея (Асен Илиев, I курс, „българска филология", СУ, член на редколегията на пресцентъра на стачката, а по-късно неин главен редактор). Това е един човек, който след като сметна, че исканията не се изпълняват, обяви мълчалива гладна стачка и заяви, че ще я прекрати, когато исканията ще бъдат изпълнени. Удържа си на думата.

„Това е първото смислено нещо, което върша", каза Тереза Спасова, завършила семестриално френска филология, СУ. Редица участници получиха по време на стачните действия усещане за пълноценност, опиращо се както на собствената преценка за резултатите от дейността си, така и на обкръжаващите ги. Евгени Джуров ме увери, че „стачната йерархия" се опира единствено на това кой доколко си знае работата.

„Разхождах се един-два пъти сам из града… и се прибирах в квартирата си, към която общо взето много се привързах. Много ми беше приятно да се прибера в моята квартира. Сега, ходейки из университета, аз търся стаята, в която работя по цял ден и спя вечерта… Тази на редколегията. Някак си чувствам, че това е моята стая. Аз там ям, там спя, там работя цял ден. Наистина нещо много тъжно ще има, когато свърши стачката. Сигурно ще има сълзи, сигурно и в моите очи ще има сълзи" (Николай Тончев).

В един чисто „студентски" план стачкуващите започнаха да чувстват университета като свой, за пръв път се усетиха колеги. „Досега той беше нещо студено за мен, нещо далечно, нещо масивно… Тук беше едно царство на някакви колективчета, които си пушеха по двама, по трима, „светкаха си" последните клюки, разменяха си лекциите и това беше колегиалното отношение. Аз сега имам право да кажа за себе си „колега" с главна буква. Сега разбрах какво е да имаш състудент" (Асен Илиев).

Не могат да се изчерпят всички проблеми, които повдигна студентската стачка. Не може да се каже всичко, каквото си казаха стачниците нито да се предаде всичко, каквото почувстваха.

Те се нуждаеха от нещо, което силно да обичат, силно и искрено да защитават и на първо място това е истината. Чрез стачката студентите искаха да се отърсят от един пастир, чийто кавал ни доведе дотук. Дано не са попаднали в ръцете на друг, или поне неговият кавал да свири по-добре.

Преди и след 10 ноември 1989 г. – тридесет години по-късно. На една руска фланелка от времето на преустройството бе отпечатан един симптоматичен лозунг: „Не престройка, а перекройка". „Промени, а не премени", както предупреждава и един наш принос в този дух. Незаменима е хубавата българска пословица „Преобул се Илия, пак в тия". Има едно твърдо ядро – и преди и сега, както звучи в песните от футболните агитки. Това са онези черти на българина, които са били и ще бъдат определящи за него и преди и след тази дата. И ако тя изобщо има някакво място като разграничителна, то е защото след нея нашето общество заприлича на група „с повишен медико-социален риск". „Преди" смазващият калъп на „единствено правилната" идеология оформяше единствено възможните характери, действаше като мидена черупка, принуждаваща хората да свият индивидуалността си. „След" черупката се отвори и нейното съдържание бе въвлечено във вихрушката на политическите страсти.

Българинът почти заприлича на „рицар без броня" (не че като имаше броня, беше рицар), само че вместо „традиционните" рицарски добродетели – благородство и храброст, у него се разкриха с пълна сила адаптивност и реализъм, прямота и много други качества, за изявата на които материалът бе събиран от „обективни" медии, субективни впечатления, автентични записи и лозунги по площадите.

След 10 ноември 1989 г. показахме чудеса от **адаптивност** към новите реалности у нас, доколкото изобщо ги имаше, към Европа и света. Не напразно се преустройваме от 1956 г., та сме натрупали завидно количество „преустройствена" енергия и опит. Противно на поговорката „гладна мечка хоро не играе", ние скачахме в ритъма на модерна музика по митинги. Няма значение дали ще е на „преустроената" БСП, на първия митинг на която гора от национални и партийни флагчета стройно се пречупваше, сякаш ще я издуха вятърът; или на „новоустроения" СДС с викове: „Ние сме с вас, защото и вие сте с нас!" и със знака „Виктория".

Българинът разкри поразителна склонност към **имитаторство.** От „рутинното" постижение от преди 10 ноември да имитира Тодор Живков, той достигна до висшето изкуство да се прави на демократ, че и да се вживява в ролята си и да си вярва. За нищожно кратко време се отрепетираха „демократичните" сценарии на митинги по европейски. Не че има нещо лошо в смазаните и излъскани зрелища с типични

плакати и фабрични знамена с един и същ размер, но вече не мога с ръка на сърцето да кажа, че написаното на даден лозунг е част от вътрешната същност на човека, който го държи.

Адаптивността сама по себе си, която е условие за оцеляване, би довела до пълно обезличаване, ако в българския характер не изпъкваха и качества като реализъм, прямота, чувство за хумор, заедно с които тя образува непоклатим блок, придобиващ понякога зловеща отсянка.

Например **реализмът** на нашия народ може да накара и най-изкусния политик (а у нас такива са много, много малко) да се откаже от кариерата си (а у нас това не става, поради липса на морал). Много на място Кеворк Кеворкян казва: „Нашият народ не приема нищо на вересия. През последните десетилетия съвсем…”.[19]

Той знаеше причините за кризата: „Един Тодор Живков история не прави”, „Българийо, едва ли сам те той разсипа”. Можа да посочи поименно виновниците за нея и да поиска съд за тях. Българинът бе наясно, че „няма права без гаранция за тяхната защита” и затова едно от основните искания и на митингите, и на „кръглата маса”, бе създаването на баланс между властите и на президентска институция, която да е опора на везните. Не е случаен лозунгът: „Стига козметика – искаме промени!”, както и този „Промяна, а не премяна!” Показахме и усет кога едно обещание се е изчерпило и веднага „постановихме”: „Не искаме преустройство, а ново държавно устройство!”. Достатъчно лутания е имало досега между заповедите и обещанията, та пред избора между здравословния скептицизъм и сляпото доверие българинът без колебание посочи първия.

На XIV извънреден конгрес на екс-БКП се изказаха редица здрави мисли наред с присъствието на „здравите сили”. М. Господинова каза: „Огладнял народ не харесва никоя партия”.[20] Въобще българинът е стъпил здраво на земята и наред с готовността си да се обръща като ветропоказател по вятъра на промяната (бил той източен или западен), нашият човек си гледа келепира. Ако на някого му звучи срамно, предлагам много по-„благородно” звучащото: „пазарно-икономическа печалба”. Той няма да хвърли току-така бюлетината, а ще гледа кой му дава гаранции за необратимост, за демокрация по български, сигурност, хляб. На граждански войни и глад сме се натърпели в историята си.

Реализмът органично се преплита с **прямотата** – качество, дълбоко скривано в годините на бившия режим и изявило се в пълна степен след 10 ноември. Заваляха въпроси, отговорите на които

[19] Демокрация, I, 16. 06. 1990
[20] Демокрация, I, 13. 02. 1990

понякога даваха самите хора, без да чакат благословия от висша инстанция.

„Къде са парите за Стражица?"; „Милионите за Правец, фургоните за Стражица"; „С 25 лева ли ще увеличаваме раждаемостта на България?" И най-страшният, който пада като ножът на гилотината: „Пак ли ще ни излъжат?" Това е прямотата на свободния човек, който казва истината право в очите и няма да я спести и на „силните на деня". Наред с прямотата на свободния човек се изяви и тази на отчаяния, който няма какво да губи: „Пет деца сме на улицата – искаме покрив", „Уморихме се 45 години да строим Вавилонски кули". Не зная кой е по-опасен. Във всеки случай и единият и другият могат да кажат в един глас: „Край на парада!"

Един лозунг предупреждава: „Нашите деца гледат!" От край време една от определящите черти на характера на българина е била неговата **любов към децата**. В последно време тя се проявяваше неоднозначно. От една страна, по „традиционния" начин – той винаги е бил готов да дава мило и драго за тях. Например резиденциите. Те бяха едни от големите валутни капиталовложения за „привилегировани" възрастни. Не случайно едни от лозунгите бяха те да станат детски и здравни заведения.

От друга страна по един напълно безотговорен начин децата за кой ли път бяха въвлечени в политическата борба, за да предизвикат фалшиво умиление и да създават изкуствена масовост и колорит пред камерите и по площадите и улиците.

Показателни са примерите с митингите от 18 ноември и 14 декември 1989 г. На първия едно малко дете държеше плакат „Само Младенов, долу Живков!" Едва ли е разбирало за какво става дума. На втория на врата на едно бебе бе закачена табелка с надпис „И аз не искам член 1" Все пак над всички се „извисяваха" децата, които на първия митинг на БСП търчаха по стълбите на БНБ с надпис: „Искаме промени!" Изобщо политиката навлезе навсякъде. Например в нашата квартална градинка децата играят на нова игра, научени от учителката: „Само СДС! Долу БСП!" „Другарката" може да си скандира където иска, но не и да втълпява политическите си пристрастия в незащитеното детско съзнание. На нейното равнище се е оказал и бащата на едно съседско момиченце, който, след като не получил отговор на въпроса: „Какво е долу БКП!", обяснил „авторитетно": „Значи да убият мен". През тези месеци децата на 10–11-годишна възраст вече се делели да „комунисти" и „седесари". В едно столично училище по данни на учителката „седесарите" набили „комунистите", защото викали в подкрепа на „своята" партия.

Досега е имало безброй призиви „Долу ръцете от…", например Виетнам. Мисля, че един от основните принципи на политическата борба, ако тя изобщо има такива, трябва да бъде: „Долу ръцете от децата!"

Стремежът към търсене на **непреходните истини,** сложил траен отпечатък върху националния ни характер, се изяви силно в призивите за „Чиста и свята република!", „За Републиканска търновска конституция", за „възраждане на духовните ценности на българина". Делото и личността на Васил Левски са сред тези опори, върху които можем да стъпим без колебание и можем да се почувстваме горди, че сме българи. И затова се обърнахме към тях между 17 и 19 февруари 1990 г., когато се отслужи панихида за Апостола. Разбира се, тук не мога да пропусна, че на 17-ти йеромонах Христофор Събев се провикна: „Левски – СДС" и накрая остана само „СДС". Така „сроди" и „продължи" делото на Апостола с делото на Съюза.

Един от лозунгите, вдигнати след решението на ЦК на БКП от 29. XII. 1989 г. за връщане на имената на мюсюлманите бе: "Не предавайте България в борбата за власт". Обърнат бе и към БКП, и към СДС. Особено злободневно звучи той и сега, когато всеки се пише „народен". „Специалист" по поставяне на цели „в името на народа" е БСП, имаща традициите на комунистическата партия: власт „в името на народа", съд „в името на народа", разстрели „в името на народа", начело са „хора от народа". Другият й основен опонент в предизборната борба също набираше точки по „народност". Неговите поддръжници под път и над път викаха: „Ние сме народът". Припомня го и Петко Симеонов във в. „Демокрация" от 12. II. 1990 г., когато говори за противопоставянето: „Те (комунистите) ще си бъдат пак те. – Ние, народът, ще правим митинги, за да бъде чут нашият глас."[21] Авторът продължава нравоучително: „Комунистическата партия трябва чрез свободни избори да слезе от сцената на властта за толкова години, за колкото народът пожелае".

Ако изборите не бъдат свободни, има вариант БСП да победи. Но тогава СДС вече има готова формулировка: „Европа ще ни се смее."[22]

През тези напрегнати месеци едни се писаха българи, други „надбългари". Новоизпеченият социалист Георги Пирински щедро се разписваше върху хартиени знаменца на своята партия (червеният цвят е символ на кръвта на падналите за установяване на световния комунизъм, от който много малко нещо остана). Но новата „звезда" разписваше и национални флагове, което е кощунство, както бе

[21] Демокрация, I, 12. 02. 1990
[22] Демокрация, I, 12. 02. 1990

кощунство към националния химн да се добавят стихове като „С нас Москва е в мир и в бой” и „Партия велика води нашия победен строй”.

Синдром на „надбългарщина” прояви и СДС, на чиито митинги се развяваха знамена без герб, но с инициали на съюза, или сини флагове с трикольор в ъгълчетата.

Пристъпвам към черти, в чиято основа се крие противопоставянето зло – добро. От „фонтана” на злото бликат **грубост, простащина, лошотия, злоба, омраза.**

И нито една от тези думи не е излишна. Най-бледи примери са писмата до в. „Демокрация” (Год. I, 15.II.1990 г.) или до в. „Начало” (брой I). В първото писмо се заявява, че всички от страната на опозицията са брадати, а това значи, че са малоумни” (Пешевски от Ямбол), а второто започва с една от най-разпространените псувни (от група комунисти от с. Бега, Брациговско).

Много омраза се изля пред Народното събрание на 14. 12.1989 г. Имаше за какво да бъде натрупана. И все пак… Няма обяснение за нападението над една линейка, стегната като в юмрук и жестоко разтърсвана, когато понякога минутите решават един човешки живот. Може би „вината” на екипа беше, че марката на машината беше „Мерцедес” – символ на колите на само на най-висшите в йерархията.

Политическата борба се превърна в жизнена среда и за хора, които под маската на демокрация носят и от горепосочените „добродетели”. Съперничеството между партиите доста често се израждаше в нечистоплътна запалянковщина, когато привържениците на отборите се „мразят” и бият „по принцип”, защото „другите” са от „ония”. Например мен, безпартийния, на митинг на СДС от 3 март 1990 г. щяха да ме „репресират”, защото бях с касетофон, а пък се „седесари” не били допуснати на събранието на БКП на стадион „В. Левски” от 01.03.1990 г. Впрочем, това не беше вярно, защото бях там и се разхождах свободно с репортер на в. „Демокрация”.

Доброта също имаше. Но тя не се появи в лозунгите. А те са лицето на отделния човек в политиката. Това, което той сам си е „направил”, или сам е „приел” за свое, като държи написан от съответния партиен щаб лозунг. Освен ако добрината в политическите взаимоотношения не се изразява в умереност, в търсенето на справедливост. Но само колко екстремистки лозунги имаше. В дните след 29.12.1989 г., един от хората каза пред Народното събрание: „Горд съм, както никога досега, че съм българин”. Но няма как да не се пропусне, че бяха издигнати и други искания: „С турски имена – в Турция”; „В България не щем ибрици и чалми!” и т.н.

И пак през същите дни имаше най-много доброта и топлина. Никога няма да забравя как стъпалата на Народното събрание бяха

отрупани с одеяла, дрехи, вкочанясани от студа хлябове и вече пръснали се от студа бутилки с мляко. Това не беше дар от софийската до провинциалната номенклатура, защото нямаше инвентарни номера и дрехите не бяха от най-топлите. Просто хората бяха откъснали от себе си, каквото са могли.

Би трябвало да завърша с нещо добро. Чисто формално, чувството за хумор, присъщо на нашенеца от край време, е хубаво нещо. Но през вековете то се е превърнало в защитна реакция против всякакви несгоди, потисници, и да не ти дава Господ да попаднеш в устата на българина.

Една от щетите, които понесохме от „разграждането на тоталитаризма", е рязкото спадане на качеството на политическите вицове. Пестелив отблясък от „миналото" се хвърля по лозунгите: „Свети Тодор Кръстител", „Тодор Живков – посланик в Турция", „Не искаме друг Нерон" (на главата на Живков има лавров венец с надпис „цезар"); за Петър Младенов: „Хитър Петър".

Чувството за хумор е тясно свързано с реализма и прямотата: „Много гърми, а не вали", „Преустройство или преброяване на наивниците"… Българинът не прощава на тези, които са го тъпкали, мамили или се готвят да го измамят отново, може да ги застигне и след дълго чакане и дори със закъснение.

Българският характер е дълбок като кладенец и това, което се черпи от него не винаги е чисто и бистро като вода. Отделните черти трудно могат да се разграничат една от друга, за да бъдат поставени под микроскоп. Политическата „среда" е възможно най-негодното контрастно вещество, но създава може би най-благоприятните условия за изява на характера. Това важи особено за преходния период от тоталитаризъм към демокрация или от идеологизация към политизация, при който се изхвърлят на преден план черти, които биха си „дремали" при един „спокоен" демократичен строй. А при един „по-спокоен" тоталитаризъм биха били вкарани в калъпа, за който споменах в началото. Затова трябва да се прецени кои българи са патриоти, кои патриотари, кои обикновени партизани, или просто садисти.

REFERENCES:

Petev. N. (1998). *Otvad politicheskia teatar. Prez pogleda na Zhan Videnov*, Sofia: IK Hristo Botev. [Петев. Н. (1998). *Отвъд политическия театър. През погледа на Жан Виденов*, София: ИК Христо Ботев]

Dimitrova, A. (2019). *Sekretnite dokladi na Sol Polanski za 10 noemvri*, Sofia, Trud. [Димитрова, А. (2019). *Секретните доклади на Сол Полански за 10 ноември*, София, Труд]
Hristova, N. (2005). *Spetsifika na disidentstvoto. Vlast i inteligentsia 1956-1989 g.*, Plovdiv: Letera [Христова, Н. (2005). *Специфика на дисидентството. Власт и интелигенция 1956-1989 г.*, Пловдив: Летера]
Milkov, H. (1995). Moyat vrag e i tvoy vrag. – *Politicheski izvestia*, 3, 313–321 [Милков, Х. (1995). Моят враг е и твой враг. – *Политически известия*, 3, 313–321
Milkov, H. (2000). Obraz sreshtu obraz. - *Bulgarian Historical Review*, 1–2,139–172 [Милков, Х. (200). Образ срещу образ. – *Bulgarian Historical Review*, 1–2, 139–172]
Milkov, H. (1999). *Mitove v sinyo i cherveno*, Sofia: Heron pres [Милков, Х. (1999). *Митове в синьо и червено*, София: Херон прес, 1999]
Milkov, H. (1999). Posmartnite obrazi na Todor Zhivkov. – *Sotsiolingvistika 4. 10 godini PROMYANA v Iztochna Evropa*, Sofia: Bulleks, 371–379 [Милков, Х. (1999). Посмъртните образи на Тодор Живков. – *Социолингвистика 4. 10 години ПРОМЯНА в Източна Европа*, София: Буллекс, 371–379]
Milkov, H. (2013). Parvi stapki kam demokratsiyata: ot dekor kam dekor – *Istoricheski pregled*, 5–6, 171–175 [Милков, Х. Първи стъпки към демокрацията: от декор към декор – *Исторически преглед*, 5–6, 171–175]
Milkov, H. (2019). *Pod raka s demokratsiyata. 30 godini „nezhna revolyutsia"*, Sofia: Ariadne [Милков, Х. (2019). *Под ръка с демокрацията. 30 години „нежна революция"*, София: Ариадне]
Nikolov, R. (1995). *Diplomatsia na chetiri ochi*, Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski [Николов, Р. (1995). *Дипломация на четири очи*, София: УИ Св. Климент Охридски]
Nikolov, R. (1998). *Na goresht post v Rim*, Sofia: UI Sv. Kliment Ohridski [Николов, Р. (1998). *На горещ пост в Рим*, София: УИ Св. Климент Охридски]
Nikolov, R. (2004). *Parizhki godini*, Sofia: Trud [Николов, Р. (2004). *Парижки години*, София: Труд]
Nikolov, R. (2007). *Diplomat v Amerika*, Sofia: Trud [Николов, Р. (2007). *Дипломат в Америка*, София: Труд]
Nikolov, R. (2009). *Balgarskiyat poslanik razkazva*, Sofia: Trud [Николов, Р. (2009). *Българският посланик разказва*, София: Труд]
Nikolov, R. (2014). *Zhivot v dva svyata*, Sofia: Trud [Николов, Р. (2014). *Живот в два свята*, София: Труд]
Petev. N. (1998). *Otvad politicheskia teatar. Prez pogleda na Zhan Videnov*, Sofia: IK Hristo

Petrov, A. (1994). *Lozungat. Balgarinat izleze na ploshtadite*, Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademia na naukite [Петров, А. (1994). *Лозунгът. Българинът излезе на площадите*, София: Издателство на Българската академия на науките]
Pisarev, P. (2010). *Ot nashia korespondent…*, Sofia: Petekston [Писарев, П. (2010). *От нашия кореспондент…*, София: Петекстон]
Pisarev, P. (2011). *Podir izgubenoto vreme. Spomeni*, Sofia: Zhanet-45 [Писарев, П. (2011). *Подир изгубеното време. Спомени*, София: Жанет-45]
Simeon II. (2001). *Simeon II: Zavrashtaneto. Dokumentalno izsledvane*, Sofia: Pergament [Симеон II. (2008). *Симеон II: Завръщането. Документално изследване*, София: Пергамент]
Vandov, D. (2007). *Razuznavane po glavnoto napravlenie*, Sofia, Dona [Вандов, Д. (2007). *Разузнаване по главното направление*, София, Дона]
Vandov, D. (2011). *Dvuboyat mezhdu razuznavaneto i kontrarazuznavaneto mezhdu Bulgaria i Turtsia*, Sofia, Nova Zora [Вандов, Д. (2011). *Двубоят между разузнаването и контраразузнаването между България и Турция*, София, Нова Зора]
Zhelev, Zh. (1990). *Fashizmat*. 2nd end, Sofia: Narodna mladezh [Желев, Ж. *Фашизмът*. 2-ро изд., София: Народна младеж]
Zhelev, Zh. (1998). *V golyamata politika*. Sofia: Trud [Желев, Ж. (1998). *В голямата политика*, София: Труд]
Zhivkov, T. (1997). *Memoari*, V. Tarnovo: SIV-ABAGAR [Живков, Т. (1997). *Мемоари*, В. Търново: СИВ-АБАГАР]

Correspondence address:
Hristo Milkov – Assoc. Professor
Bulgarian Academy of Sciences
Institute of Historical Researches
52, Shipchenski prohod Blvd. 1574 Sofia
Tel.: (+ 359) 894 57 36 97
E-mail: makria@mail.bg

Една дискусионна сребърна монета – архаичен тип от VI в. пр. Хр. от България

Любомир Василев

One discussion silver coin – archaic type from VI BC

Lubomir Vassilev

Abstract: *This paper discusses one very rare early silver coin from the first-second half of VI century BC from the teritorry of Modern Bulgaria (from Sofia or its' vicinage – ?!) – Lydian 1/3 stater of the king Croesus (561–546 BC) or archaic type silver siglos of Achaemenid Persia from the time of first Persian rulers – Cyrus The Greath, Cambyses and Darius I from the period 546–515 BC.*

The coin was sold in Ebay of 11.10.2019 from Bulgarian seller with location – Sofia, Bulgaria for 195 USD.

Unfortunately, the seller did not specify the diameter and weight of the coin - a circumstance that makes it difficult to determine of the find.

Key words: *coin, archaic type, Bulgaria, VI BC*

На 11 октомври 2019 г. в интернет-платформата "Ebay" продавач с локация София-България, продаде за сумата от 202 щатски долара (195 щатски долара за артикула плюс още 7 за доставката му – т.н. „шипинг", б.а. – Л.В.) една много рядка за България и изключително ранна при това монета – сребърен 1/3 статер (?) на лидийския цар Крез (561–546 г. пр. Хр.).

Описанието на находката, според паспортната анотация, придружаваща продажбата й, е дословно следната:

– Лидия, Крез (561–546 г. пр. Хр.), 1/3 статер, сребро (определението е на самия продавач, но не е изключена и възможността в случая да става въпрос за ранна персийска сикла, от т.н. подражания на „късните типове" на лидийския цар Крез, които обаче са били отсичани и емитирани от първите владетели на Ахеменидска Персия – Кир II, Камбис и Дарий I – б.а., Л.В.).

Лице/аверс: Вдлъбнат правоъгълник, разделен на два почти равни един на друг квадрата.

Опако/реверс: протоме на лъв, с изправена за нападение глава в агресивна поза, а срещу него протоме на бик с приведена надолу в

примиренческа поза глава. Под изображенията и на двете животни – кривак (?)

От това, което се вижда от приложената към въпросния аукцион фотоснимка, се придобива ясната представа, че монетата е от единична находка. Няма съмнение, че екземплярът е придобит по колекционерски път, но за съжаление точното му местонамиране си остава неизвестно.

С оглед на обстоятелството обаче, че продавачът е български гражданин от София, все пак съществува някаква степен на вероятност разглежданият от нас екземпляр да произхожда някъде от града или от район, който е в близост на столицата. Дали обаче това е така, можем само да гадаем.

При провеждането на продажбата продавачът е пропуснал да поясни много важната информация, касаеща точните метрични данни на самата монета, предлагана от него. В посочената и коментирана малко по-горе паспортна анотация информацията за диаметъра и теглото на разглежданата находка липсват. Именно тази причина затруднява точното й определение и идентификация. Ще се опитаме да обясним и конкретизираме защо е така в редовете по-долу.

Въпреки твърденията на българския аукционер, че предлаганата от него монета е сребърен 1/3 статер на лидийския цар Крез, не е изключена и възможността тя да е всъщност ранен тип сребърна персийска сикла на Ахеменидите, подражание на статерите на Крез, които са били пуснати в обращение от персите след завладяването на Лидия от тях, при управлението на царете Кир II, Камбис и Дарий I. Тези емисии се датират най-общо в периода 546–515 г. пр. Хр. (Manov, 2017, pp. 99-102).

Паралелно с това, от друга страна обаче няма съмнение, че находката произхожда от територията на днешна България, най-малко поради факта, че искуемата й цена е от порядъка на 195 щатски долара – т.е. с около цели 200–300 долара по-малко от цените на монети от същия тип, предлагани от други, чуждестранни продавачи, опериращи в Ebay. Практиката в търговията като цяло напълно изключва продажбата "на загуба".

Затова с основание можем да смятаме, че разглежданият от нас екземпляр е бил закупен на значително по-ниска цена от родни търсачи и след това предложен за продажба на цена, задоволяваща и покриваща разходите на новия собственик, дадени при придобиването й.

Попадането на самата монета в днешните български земи може да бъде свързано с акцията на Дарий I срещу скитите или посредством преки търговски контакти на траките от нашите земи с хора от персийските малоазийски територии. Това становище е напълно правдоподобно и при двете възможни идентификации на находката -

както е известно монетите, издавани и емитирани от Крез са продължили да бъдат в обращение и във времето след персийското завладяване на Лидия през 546 г. пр. Хр.

Монети от същия тип, предлагани от продавачи в платформата с локации съответно Франция, САЩ, Испания, Италия, Германия и т.н., в подобно качество варират от порядъка на 400–500 до 1200 щатски долара, в зависимост от степента на запазеност и съхраненост на самата емисия, обект на предлагане и продажба, според конкретния случай и финансовите изисквания от страна на съответния продавач, касаещи въпросната сделка.

Длъжни сме да обърнем голямо внимание на тази емисия поради простата причина, че като находка тя е една от най-ранните и стари монети, открити на територията на съвременна България. Дали става въпрос за 1/3 статер на Лидийския цар Крез или за ранна сребърна сикла на Ахеменидска Персия – подражание на лидийските Крезови сикли – „късен тип", е без значение. Самият факт, че хронологичният диапазон на находката и при двете й възможни идентификации е именно периода 561–515 г. пр. Хр. само по себе си е красноречив пример в това отношение.

Сиклите, отсичани от сребро и продукция на управлението на първите царе на Ахеменидска Персия – Кир II, Камбис и Дарий I, копират абсолютно точно сребърните сикли от "късния" тип на лидийския цар Крез, но същевременно с това и се отличават от тях по две основни направления:

1) те са с по-малък диаметрален размер, т.е. с около 1–1,5 мм. по-малки от тези на царя на Лидия – Крез.

2) теглото на ахеменидските монети е с около 0,5–1,5 гр. по-леко от тези, емитирани и пуснати в обращение от лидийския цар Крез.

Именно поради тази причина точната и прецизна идентификация на подобен вид монети е изключително трудна (Manov, 2017, pp. 99-102).

Тъй като българският продавач на монетата, обект на разглеждане в настоящата работа, е пропуснал метричните й данни (умишлено или не), е невъзможно да я причислим към тези, издавани от Крез или към тези, продукт на емисиите от първите владетели на Ахеменидите. И двете възможности относно идентификацията й са напълно валидни и правдоподобни.

Която и от двете идентификации да приемем обаче, сребърната архаична сикла (персийско подражание на т.н. „Лидийски Крезов тип" – (?) или лидийски 1/3 статер на цар Крез (?) от България ни предоставя нови данни за паричните процеси, протичали в българските земи в зората на монетопроизводството през периода втората-първата

половина на VI в. пр. Хр. Същевременно с това находката, коментирана в редовете по-горе, увеличава досега известните архаични ранно-малоазийски монети от територията на страната с още един екземпляр.

REFERENCES:

Manov, M. (2017). Svidetelstvo za pohoda na Dariy I sreshtu skitite. – *Sb. „Izsledvania v chest na Stavri Topalov po sluchay negovata 75 godishnina“*. Savmestno izdanie na Sayuz na Kolektsionerite v Bulgaria, Sayuz na Numizmatichnite druzhestva v Bulgaria, Balgarska numizmatichna asotsiatsia i Sofiysko numizmatichno druzhestvo „G.S.Rakovski“, S., 2017, 99–102. [Манов, М. (2017). Свидетелство за похода на Дарий I срещу скитите. – Сб. „*Изследвания в чест на Ставри Топалов по случай неговата 75 годишнина*“. Съвместно издание на Съюз на Колекционерите в България, Съюз на Нумизматичните дружества в България, Българска нумизматична асоциация и Софийско нумизматично дружество „Г.С.Раковски“, С., 2017, 99–102].[1]

Л. О.

Correspondence address:
Lubomir Vassilev
Tel.: (+ 359) 896 905 074
E-mail: lubo_ac23@mail.bg

[1] В посочената статия авторът й описва архаична ахеменидска сребърна сикла, подражание на лидийски Крезов статер, произхождаща от земеделска площ в землището на село Чайка, Провадийско - Североизточна България, б.а. - Л.В.

Колективна находка с контрамаркирани монети на Одесос от Варна

Владимир Беков

Coin Hoard whit Countermarked Coins of Odessos from Varna

Vladimir Bekov

Abstract: *This article presents a coin hoard from a private collection from Varna. It comprises five bronze coins. They were all minted in Odessos and later were stamped with countermarks of Odessos as well. The hoard was found in now-days Varna 2.5 km northeast from the ancient Odessos. All the coins have Odessos' type obverse and reverse. Obverse: Persephone head right with taenia, earrings and necklace. Reverse: The Great God Pluto holding rithon or cornucopiae reclining right on base inscribed ΟΔΗΣΙΤΩΝ (between 301–200 BC). All the coins bear the Odessos' type countermark "ΘΕΟΥ cornucopiae". Coin № 2 in the catalogue is especially valuable because it has two countermarks – after being countermarked with the abovementioned type it was stamped once again, this time with – „The Great God Pluto holding cornucopiae reclining right on base". This observation is important because it was believed so far that the mark „The Great God Pluto…" preceded chronologically the „ΘΕΟΥ cornucopiae" one. We think this hoard was hidden into the ground in the period between 200 – 150 BC.*

Key words: *Coin Hoard, countermarked coins, Odessos*

В настоящата статия имаме възможност да представим нова и единствена по състава си колективна находка от 5 бронзови монети на Одесос, които се съхраняват в частна колекция. Открити са случайно във Варна на около 2,5 км североизточно от античния Одесос. Те представляват ценен затворен комплекс, носещ данни за датировката на контрамарките и контрамаркираните монети. Монетата (Кат. № 2) е особено ценна, защото притежава две контрамарки (Контрамарка 4 и Контрамарка 5) на Одесос, поставени една върху друга, което явно показва коя е по-ранна. До този момент смятахме, че Контрамарка 5 е по-ранна от Контрамарка 4 въз основа на стилов анализ.

За по-голяма яснота ще представим всички 5 типа контрамарки на Одесос.

Контрамарките върху елинистическите монети на Одесос (Bekov, 2014, pp. 99-118):

Контрамарка 1 (Обр. 1) (Gerasimov, 1946, pp. 51-81). Кръгла контрамарка „градски монограм омега вписана в омикрон" (Обр. 11 и 16). (275–270 г. пр. Хр).

Контрамарка 2 (Обр. 2) (Draganov, 1990, pp. 19-25). Кръгла контрамарка „Великия бог на Одесос полулегнал без рог на изобилието, в полето амфора надолу, под изображението градски монограм" (след 275 г. пр. Хр.).

Контрамарка 3 (Обр. 3) (AMNG, 1910, Taf. IV, 9). Кръгла контрамарка „Великия бог на Одесос полулегнал без рог на изобилието, в полето амфора надолу" (Обр. 14 и 15). (след 270 г. пр.Хр.).

Контрамарка 4 (Обр. 4) (Mirchev, 1961, Fig. 1a). Квадратна контрамарка „Рог на изобилието и надпис ΘΕΟΥ" (II в. пр. Хр.) (Обр 20). Всички монети от разглежданата находка са надпечатани с нея.

Контрамарка 5 (Обр. 5) (AMNG, 1910, Taf. IV, 8). Кръгла контрамарка „Великия бог на Одесос полулегнал с рог на изобилието, в полето амфора надолу" (II в. пр. Хр.) (Обр. 19). Монетата (Кат. №. 2) е надпечатана с нея и Контрамарка 4. Като Контрамарка 5 е поставена върху Контрамарка 4.

Контрамарка 1 е въведена още около 275 г. пр.Хр. Тази датировка установяваме, чрез изясняването на времето на появатата на градския монограм делта вписана в омикрон. Въвеждането му е станало след преломната 281 г. пр.Хр. – смъртта на царя на Тракия Лизимах. По това време градската управа започва да сече първо статери Александров тип – „Глава на Атина – Ника със стилис", но без коментираният монограм. Скоро след това той е добавен върху първоначалния опаков печат (Price, 1991, № 1134-1135). Но той е нов за одесосци и това налага надпечатването на градските бронзови монети с него. Контрамарка 2 видимо имитира реверса на най-ранните одесоски монети, надпечатани с Контрамарка 1 и е въведена, за да се върнат в обръщение редовните и варваризираните бронзови монети на Лизимах „Глава на Атина – лъв в скок" (Обр. 12 и 13). Със същата контрамарка са надпечатвани и монетите на местния тракийски династ Спаратесас, от същия тип, за който нямаме никакви други сведения освен тези монети (Lazarenko, 2000, pp. 164-168). Отсичането на неговите монети явно е станало в периода 281–270 г. пр.Хр. С тази контрамарка са надпечатвани и варваризирани монети на Одесоския тип с ритон пред гърдите от номинал дихалк.

Контрамарка 3 е поставяна след 270 г. пр. Хр. Контрамарка 2 е опростена като е премахнат монограма под полулегналия Велик бог на Одесос – Плутон и така се получава Контрамарка 3. С тази контрамарка

са надпечтвани монети на Филип II „Младежка глава – конник” (Обр. 3) и монети на Александър III „глава на Херакъл – лък, колчан и кривак” (Bekov, 2014, pp. 99-118). Тези монети са вървели свободно и са издавани постумно по време на управлението на Лизимах до 281 г. пр. Хр.

Контрамарка 4 е използвана за надпечатване на силно износени градски монети от типа „Глава на Персефона – полулегнал Плутон” с рог за пиене и с рог на изобилието. Контрамарка 4 представя само главния атрибут на Великия бог на Одесос – Плутон – рогът на изобилието и надпис ΘΕΟΥ, който може би замества самия полулегнал бог или е име на магистрат. Тази контрамарка е поставена върху всичките 5 екземпляра на разглежданата тук находка. М. Мирчев (Mirchev, 1961, pp. 321-322) предполага, че става въпрос за взаимстване на контрамарката от тетрадрахмите на Одесос собствен тип „Глава на Великия бог – Плутон – Великият бог Плутон прав с препълнен рог на изобилието”, с което сме съгласни. Следователно тази контрамарка се поставя в периода, когато действат трима одесоски магистрати, които изписват целите си имена в отреза под Зевс. Последният магистрат ΚΥΡΣΑ произвежда освен Александров тип тетрдрахми и единствената емисия собствен тип. Този находка и новите ни наблюдения върху монетосеченето на Одесос поставя тази серия и контрамарка 4 в първата половина на II в. пр.Хр. Видимо скоро след това е изработена и поставяна контрамарка 5. Това установихме от малката изтриваемост на контрамарка 4, върху която е отпечатана контрамарка 5 при монета Кат. № 2. Друго важно наблюдение на контрамарка 4 е, че за нея са ползвани поне два печата един – квадратен и един правоъгълен.

Контрамарка 5 е същата като контрамарка 3, но полулегналия Велик бог на Одесос придържа с лявата си ръка и до лявото си рамо голям рог на изобилието. Тази контрамарка е рядко срещана и надпечатва силно износени монети на града от типа „Глава на Персефона – полулегнал Плутон” с рог за пиене и с рог на изобилието (Обр. 5), но има известен един случай когато е надпечатана тетрадрахма варваризат Филипов тип. Тя е влязла в обръщение след щателна проверка (т.нар. „test-cut”) с остър предмет с цел да се установи хомогенността на метала (Topalov, 1998, № 8). Тази дейност най-вероятно е извършена от металурзите в монетарницата.

Считаме, че тази находка е скрита в земята около средата на II в. пр.Хр.

Каталог на монетите от находката:

Кат. № 1. Бронз 16 мм, 3,38 г, 9 ч. Датировка на ненадпечатаната монета 301–270 г. пр.Хр. Датировка на контрамарката първата половина на II в. пр. Хр.
Л: Глава на Персефона с обеци и огърлица, надясно.
Контрамарка: ΘΕΟΥ Рог на изобилието в квадратна рамка.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с рог за пиене в лявата ръка. В полето вляво обърната амфора.

Кат. № 2. Бронз 18 мм, 4,09 г, 12 ч. Датировка на ненадпечатаната монета 301–270 г. пр.Хр. Датировка на контрамарката първата половина на II в. пр.Хр.
Л: Глава на Персефона с обеци и огърлица, надясно.
Контрамарки: Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с Рог на изобилието на лявото рамо, поставена върху контрамарка ΘΕΟΥ Рог на изобилието в квадратна рамка.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с рог за пиене в лявата ръка. В полето вляво обърната амфора.

Кат. № 3. Бронз 16 мм, 3,93 г, 6 ч. Датировка на ненадпечатаната монета 270–200 г. пр.Хр. Датировка на контрамарката първата половина на II в. пр.Хр.
Л: Глава на Персефона с обеци и огърлица, надясно.
Контрамарка: ΘΕΟΥ Рог на изобилието в квадратна рамка.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с Рог на изобилието на лявото рамо. В полето вляво обърната амфора. В отреза магистратски монограм.

Кат. № 4. Бронз 16,5–15 мм, 3,33 г, 3 ч. Датировка на ненадпечатаната монета 301–270 г. пр.Хр. Датировка на контрамарката първата половина на II в. пр.Хр.
Л: Глава на Персефона с обеци, надясно.
Контрамарка: ΘΕΟΥ Рог на изобилието в правоъгълна рамка.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с рог за пене в лявата ръка. В полето вляво обърната амфора.

Кат. № 5. Бронз 16,5–17 мм, 3,84 г, 12 ч. Датировка на ненадпечатаната монета 270–200 г. пр. Хр. Датировка на контрамарката първата половина на II в. пр. Хр.
Л: Глава на Персефона с обеци и огърлица, надясно.
Контрамарка: ΘΕΟΥ Рог на изобилието в квадратна рамка.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с Рог на изобилието на лявото рамо. В полето вляво обърната амфора. В отреза магистратски монограм.

Описания на допълнителните образи:

Обр. 1. Бронз 17–17,5 мм, 4,40 г, 6 ч. (Bekov, 2014, obr. 16).
Л: Глава на Персефона с обеци и житни класове в косите, надясно.
О: ΟΔΗ[ΣΙ]ΤΩΝ
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с рог за пиене в лявата ръка. В полето вляво обърната амфора. Контрамарка с градски монограм делта вписана в омикрон.

Обр. 2. Бронз 17–18 мм, 6,55 г, 3 ч. (Bekov, 2014, obr. 12).
Л: Глава на Атина с шлем надясно.
Контрамарка: Велик бог – Плутон, полулегнал, наляво без рог на изобилието. В полето вляво обърната амфора. В отреза градски монограм делта вписана в омикрон.
О: ΒΑ[ΣΙΛΕΩΣ] ΛΥΣΙΜΑΧ[ΟΥ]
Лъв в скок надясно, под него копие.

Обр. 3. Бронз 17–18 мм, 6,55 г, 3 ч. (Bekov, 2014, obr. 14).
Л: Глава на Аполон, надясно.
Контрамарка: Велик бог – Плутон, полулегнал, наляво без рог на изобилието.
О: ΦΙΛΙΠΠΟΥ
Конник в скок надясно, под него протоме на лъв.

Обр. 4. Бронз 17–18 мм, 6,55 г, 3 ч. (Mirchev, 1961, fig. 1a).
Л: Глава на Персефона с обеци и огърлица, надясно.
Контрамарка: ΘΕΟΥ Рог на изобилието в квадратна рамка.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон, с рог на изобилието на лявото рамо. В полето вляво обърната амфора. В отреза магистратски монограм.

Обр. 5. Бронз 17–18 мм, 6,55 г, 3 ч. (Bekov, 2014, obr. 19).
Л: Глава на Персефона с обеци и огърлица, надясно.
Контрамарка: Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с рог на изобилието на лявото рамо.
О: [ΟΔΗΣΙΤΩΝ]
Полулегнал наляво Велик бог – Плутон с рог на изобилието на лявото рамо. В полето вляво обърната амфора.

REFERENCES:

AMNG (1910) B. Pick, K. Regling. *Die antiken Münzen von Dacien und Möesien*, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands Vol. I. Berlin.

Bekov, Vl. (2014). Novi shtrihi v monetosecheneto na Odesos prez III v. pr.n.e. – V: Sb. *Materiali ot Natsionalnata nauchna konferentsia "Gradat v balgarskite zemi" (po arheologicheski danni)*. Posvetena na zhivota i deloto na st.n.s. Vera Antonova, Shumen 31 okt. – 1 noem. 2013 g., Shumen, 99–118. [Беков, Вл. (2014). Нови щрихи в монетосеченето на Одесос през III в. пр.н.е. – В: Сб. *Материали от Националната научна конференция „Градът в българските земи“ (по археологически данни)*. Посветена на живота и делото на ст.н.с. Вера Антонова, Шумен 31 окт. – 1 ноем. 2013 г., Шумен, 99–118].

Draganov, D. (1990). Nachalo na bronzovoto monetosechene na Odesos. – *Numizmatika*, XXIV, 3, 19–25. [Драганов, Д. (1990). Начало на бронзовото монетосечене на Одесос. – *Нумизматика*, XXIV, 3, 19–25].

Gerasimov, T. (1946). Antichni moneti s kontramarki ot Dolna Mizia i Trakia. – *IAI*, XV, Sofia, 51–81. [Герасимов, Т. (1946). Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. – *ИАИ*, XV, София, 51–81.

Lazarenko, I. (2000). Sparatesa – neizvestnyiy frakiyskiy pravitely: (konets vtorogo desyatiletia III v. do n. э.). – *Stratum plus* № 6, 164–168. [Лазаренко, И. (2000). Спаратеса – неизвестный фракийский правитель: (конец второго десятилетия III в. до н. э.). – *Stratum plus* № 6, 164–168.

Mirchev, M. (1961). Edin nov vid kontramarka na grad Odesos. – V: Sb. *K. Shkorpil*. Sofia, 321–322. [Мирчев, М. (1961). Един нов вид контрамарка на град Одесос. – В: Сб. *К. Шкорпил*. София, 321–322].

Price, M. (1991) *The Coinage in Name of Alexander the Great and Philip Arrhidaeus.* Vol. 1 and 2. Zurich/London.

Topalov, St. (1999) *Odesos. Prinosi kam prochvane monetosecheneto na grada IV – I v. pr. n. e.* Sofia. [Топалов, Ст. (1999) *Одесос. Приноси към прочване монетосеченето на града IV – I в. пр .н. е.* София].

Изображения на монетите от находката 2:1

Кат. № 1

Кат. № 2

Кат. № 3

Кат. № 4

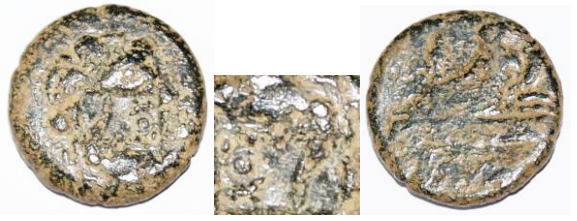

Кат. № 5

Допълнителни образи 2:1

Обр. 1

Обр 2

Обр. 3

Обр. 4

Обр. 5

Correspondence address:
Vladimir Bekov – PhD student
University of Veliko Tarnovo „St. Cyril and St. Methodius“
Department of „Archaeology“
Tel.: (+ 359) 883 308027
E-mail: vladimirbekov@gmail.com

СЪКРАЩЕНИЯ/ABBREVIATIONS:

АОР – Археологически открития и разкопки

ВИСб – Военноисторически сборник

ДВ – Държавен вестник

ДВИА – Държавен военноисторически архив – Велико Търново

ЖИАИ – Журнал за исторически и археологически изследвания

ИАИ – Известия на археологическия институт (София)

ИБАИ – Известия на Българския археологически институт

ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество

ИНВИМ – Известия на Националния военноисторически музей

ИНМВ – Известия на Народния музей - Варна

ИПр – Исторически преглед

МПК – Музеи и паметници на културата

ПИ – Политически изследвания

СА – Советская археология

ЦДА – Централен държавен архив

BHR – Bulgarian Historical Review

АВТОРИТЕ В БРОЯ:

Владимир Беков – докторант в катедра „Археология" във Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий". Изследва античната нумизматика, историята и археологията на Западното Черноморие.

Драгомир Георгиев – Бакалавър по „История", ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" (2012 г.). Магистър „История, Българска история", ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" (2013 г.). Носител на Академичната награда на община Велико Търново (2012 г.). Носител на почетния знак на организацията на евреите „Шалом" (2013 г.). През 2017 г. придобива научно-образователна степен доктор. Научните му интереси са насочени в областта на руската и българската военни истории, Българското възраждане, Новата и най-нова българска история и нумизматиката. От 2015 г. работи като уредник в отдел „Нова и найнова история" на ИМ–Провадия.

Жоро Цветков – доцент доктор по история. Възпитаник на СУ „ Св. Климент Охридски". Специализация по история на СССР в Московския държавен университет. Началник на Окръжен държавен архив – Перник, музеен работник и хабилитиран преподавател. Интересите му са в областта на новата история. Българо-руските отношения заемат място в научните му изследвания. Автор е на повече от десет монографии и книги, десетки научни студии и статии, на множество научно-популярни и историко-познавателни текстове.

Илиян Илиев – археолог в ИМ–Дългопол. Завършил бакалавър по История и магистър по Археология в ШУ „Еп. Константин Преславски". Научни интереси: в областта на античното и средновековно въоръжение.

Любомир Василев – роден през 1984 г. в град Пловдив. Завършил е ПУ „Паисий Хилендарски" – град Пловдив през 2006 г., специалност „История", с профилирано изучаване на „Археология" – бакалавърска степен. Научните му интереси са в областта на античната, средновековната и ранносманската история, археология и нумизматика.

Мехмед Тютюнджю – основател на центъра за изследвания на турския и арабския свят „SOTA”, Харлем, Нидерландия. Има научни интереси в областта на ислямската и османската епиграфика и палеография.

Михаил Христов – д-р (PhD) по археология на късната античност в СУ „Св. Климент Охридски“. Гл. ас. по археология във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Научни интереси в областта на античната и късноантичната история и археология, преселението на народите и ранното средновековие

Румен Иванов – магистър по „Археология” в СУ „Климент Охридски”. Научни интереси и публикации в областта на късноантичната и средновековна археология, етнодемографските процеси на Балканите през средновековието, култура и изкуство по българските земи през XV – XVIIв.

Селчук Сечкин – доцент по история на изкуството в Университет за изящни изкуства „Мимар Синан“, Истанбул. Има научни публикации в областта на османската култура, изкуство и архитектура.

Христина Маркова – завършва бакалавърска (2015 г.) и магистърска (2018 г.) образователна степен по „Археология“ във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Научни интереси в областта на праисторията, праисторическите технологии, експерименталната археология, обработването на животинската кост и археозоологията през праисторията, античността и средновековието. От 2018 г. заема длъжността „уредник” в Исторически музей–Нова Загора.

Христо Милков – доц. д-р в Института за исторически изследвания при БАН. Области на научните му интереси са: френска съвременна история от Първата световна война до наши дни; Френският май 1968; френската външна политика от 1958; българска съвременна история; митология и пропаганда; образите на световните водачи в европейската радиопропаганда на български език по време на Втората световна война; ролята на личността в историята; мястото на лозунгите, графитите, афишите и възгласите в политическия живот.

УКАЗАНИЯ
за публикуване в Журнал за исторически и археологически изследвания

В списанието се приемат статии на български и английски език. Текстовете трябва да бъдат оформени според следните изисквания:

- заглавието да бъде изписано на оригиналния език на статията и преведено на ангийски език;
- името на автора да бъде изписано на оригиналния език на статията и английски език;
- да има резюме (Abstract) от 150–300 думи на английски език;
- след резюмето да бъдат изписани на английски език ключовите думи в текста;
- снимките, таблиците, диаграмите и схемите (ако има такива) да се поставят на точното място в текста, да се номерират с последователна номерация и да имат анотиращи текстове;
- архивните материали да се цитират в бележки под линия – footnotes;
- цитирането на ползваните извори и литература да е съгласно т.нар. Харвардска система (Harvard short reference system);
- при цитирането на литературата да се прилага транслитерация на имената на авторите от кирилица на латиница според Обтекаемата система;
- при цитирането на литературата заглавията на публикациите на кирилица се транслитерират на латиница, след което в квадратни скоби се изписват в оригинал.

Виж приложените модели за цитиране и оформяне на текста на публикацията:

I. ЦИТИРАНЕ

МОНОГРАФИЯ:

- ***с един автор:***

Kanitz, F. (1995). *Dunavska Balgaria i Balkanat.* T. I–III, Sofia: Borina [Каниц, Ф. (1995). *Дунавска България и Балканът.* Т. I–III, София: Борина].

Majdrakova-Chavdarova, O. (1985). *Vazrojdenecat Stefan Penev Ahtar*. Sofia: Narodna prosveta. [Маждракова-Чавдарова, О. (1985). Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар. София: Народна просвета].

- ***с двама или повече автори:***

Jeleva-Martins, D., Farkov, J. (2009). *Istoria na balgarskoto gradoustroistvo XIX–XX v. Parva chast. Diahronni analizi na ustroistvoto na golemite gradove.* Sofia: Izdatelstvo Valentin Traianov. [Желева-Мартинс, Д., Фърков, Ю. (2009). *История на българското градоустройство XIX–XX век. Първа част. Диахронни анализи на устройството на големите градове.* София: Издателство „Валентин Траянов"].

- ***без автор***

Atlas (2008). *Atlas "Balgarskite zemi v evropeiskata kartografska tradicia (III–XIX v.),* Sofia: Tangra-Tan-nak-ra. [Атлас (2008). Атлас *„Българските земи в европейската картографска традиция (III–XIX в.)"*. София: Издателство „Тангра-Тан-нак-ра"].

- ***с редактор(и)/ съставител(и)***

Kostov, A., Danova, P. (eds) (2012). *Italia, Bulgaria i Balkanite (1870–1919)*. Sofia: IK Gutenberg. [Костов, А., Данова, П. (ред.) (2012). *Италия, България и балканите (1870–1919).* София: ИК Гутенберг].

При цитиране на преиздадена книга се отбелязва и броят на изданието (първо издание не се отбелязва):

Andreev, Y., Lazarov, I., Pavlov, P. (1999). *Koi koi e v Srednovekovna Balgaria*. 2nd edn, Sofia: Izdatelstvo Petar Beron. [Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. (1999). Кой кой е в Средновековна България. 2-ро изд., София: Издателство Петър Берон].

СТАТИЯ/СТУДИЯ В СБОРНИК/ПЕРИОДИКА:

Draganova, T. (1972). Tarnovo prez 19 v. – *Izvestia na Okrajnia istoricheski muzej – V. Tarnovo*. V, 163–214. [Драганова, Т. (1972). Търново през XIX в. – *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*. Т. V, 163–214].

ЦИТИРАНЕ НА ИНТЕРНЕТ ИЗТОЧНИЦИ:

Peterson, W 2008, 'The Queen's Messenger: An Underwater Telegraph to Balaclava' in *The War Correspondent: The Journal of The Crimean War Research Society*, viewed 20 March 2017 <http://www.atlantic-cable.com/Cables/1855Crimea/#_edn1>.

'Abraham Darby' 2016, in *Encyclopædia Britannica Online*, viewed 24 February 2016 <http://www.britannica.com/biography/Abraham-Darby>.

ОСОБЕНОСТИ

При липса на дата на мястото на датата се изписва: n.d.
***При липса на място на издаване се изписва*:** n.p.

ЦИТИРАНЕ В ТЕКСТА:

(Berov, 1996a)
(Ilchev, Mitev, 2003, pp. 17-25)
(Dzhaleva-Chonkova, Kostov, Filipova, Harizanova, 1997, p. 50)
(60 Years, 1939, p. 23)
(Eldarov, 2002, pp. 38-42)
(Paskaleva, 1986, p. 36; Berov, 1996a, p. 23; 1996b, p. 38)
(Peterson, 2008)
(Abraham Darby, 2016)

Цитатът се поставя преди препинателния знак – пример:
Терминът има латински произход и според Oxford Latin Lexicon означава „старателна, усърдна, ревностна работа/дейност/деятелност" (Glare, 2012, pp. 977, 978). Това определение на понятието е доста общо и излиза извън икономическото обяснение на индустрията като дял от стопанството…

ЦИТИРАНЕ НА НЕПУБЛИКВАНИ ИЗВОРИ И ПЕРИОДИКА:

Изворите се цитират в бележки под линия (footnote)

- ***архивни източници***

При първо споменаване на архивен документ трябва да се изпише цялостно наименованието на архива:
Държавен архив – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.
Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – Български исторически архив, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.
The National Archives, Foreign Office 78/450, Letter from Strafford de Redcliffe to Henry Abbot, 13 April 1858, Constantinople.
При следващо споменаване се изписва съкратено:
ДА – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.
НБКМ – БИА, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.
TNA, FO 78/450, Letter from de Redcliffe to Abbot, 13 April 1858.

- ***периодика***

Цариградски вестник, I, 23, 13 март 1850, с. 4.
Държавен вестник, IV, 19, 19 февруари 1883, с. 5.
Times, 23, 15 October 1856, p. 1.

ТАБЛИЦИ, ФИГУРИ

Таблици и фигури се поставят на съответното място в текста и се придружават с анотация:
Таблица 1. *Фабриките в българските земи до Освобождението (1878 г.) – извори и литература*
Фигура 1. *Динамика на приходно-разходната книга на Доростолската и Червенската митрополия*

II. ОФОРМЛЕНИЕ НА ТЕКСТА – МОДЕЛ:

ЗАГЛАВИЕ НА ОРИГИНАЛНИЯ ЕЗИК
ЗАГЛАВИЕ НА АНГЛИЙСКИ ЕЗИК

Име ФАМИЛИЯ
Name SURNAME

Abstract: (150–300 words)
Key words:

Основен текст
(препоръчителен обем 22 000 –27 000 знака с интервалите – ок. 12–15 страници)

REFERENCES:

	Пример:
Correspondence address:	Correspondence address:
Name Surname – Position, academic title	**Ivan Roussev** – Professor, D.Sc.
Institution	University of Economics–Varna,
(Department)	Department of „Management and Administration“
Mailing address	77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna
(Phone number/ fax)	Tel.: (+ 359) 886 866175
E-mail	E-mail: ivroussev@ue-varna.bg

SUBMISSIONS GUIDELINES
for Contributions to the Journal of Historical and Archaeological Researches

The Journal of Historical and Archaeological Researches accepts articles in Bulgarian and English. Please take into consideration the following requirements when submitting your text:

- The article's title should be written in the original language of the text and should be translated in English;
- The author's name should be written in the original language of the text and should be translated in English;
- The article should iinclude abstract in English (150–300 words);
- Key words in English should be added after the abstract;
- If there are pictures, charts, diagrams, schemes, etc., they should be placed in their exact place of the text with consecutive numbers and annotations;
- The archival sources should be cited in footnotes;
- The Harvard short reference system should be used when citing information sources;
- The Streamlined System for transliteration should be used when citing in Cyrillic;
- The titles of the cited literature in Cyrillic should be transliterated in Latin and then in square brackets are written in the original.

Please follow examples when citing in the text*:*

I. CITING IN REFFERENCES

MONOGRAPHY:

- ***With one author:***

Kanitz, F. (1995). *Dunavska Balgaria i Balkanat.* T. I–III, Sofia: Borina [Каниц, Ф. (1995). *Дунавска България и Балканът.* Т. I–III, София: Борина].

Majdrakova-Chavdarova, O. (1985). *Vazrojdenecat Stefan Penev Ahtar.* Sofia: Narodna prosveta. [Маждракова-Чавдарова, О. (1985). Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар. София: Народна просвета].

- ***With two or more authors:***

Jeleva-Martins, D., Farkov, J. (2009). *Istoria na balgarskoto gradoustroistvo XIX–XX v. Parva chast. Diahronni analizi na ustroistvoto na golemite gradove.* Sofia: Izdatelstvo Valentin Traianov. [Желева-Мартинс, Д., Фърков, Ю. (2009). *История на българското градоустройство XIX–XX*

век. Първа част. Диахронни анализи на устройството на големите градове. София: Издателство „Валентин Траянов"].

- ***Without author:***

Atlas (2008). *Atlas "Balgarskite zemi v evropeiskata kartografska tradicia (III–XIX v.),* Sofia: Tangra-Tan-nak-ra. [Атлас (2008). Атлас *„Българските земи в европейската картографска традиция (III–XIX в.)"*. София: Издателство „Тангра-Тан-нак-ра"].

- ***With Editor(s):***

Kostov, A., Danova, P. (eds) (2012). *Italia, Bulgaria i Balkanite (1870–1919)*. Sofia: IK Gutenberg. [Костов, А., Данова, П. (ред.) (2012). *Италия, България и балканите (1870–1919).* София: ИК Гутенберг].

When citing edition of a book which is republished, the edition number should be indicated (only first editions should NOT be indicated):

Andreev, Y., Lazarov, I., Pavlov, P. (1999). *Koi koi e v Srednovekovna Balgaria*. 2nd edn, Sofia: Izdatelstvo Petar Beron. [Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, П. (1999). Кой кой е в Средновековна България. 2-ро изд., София: Издателство Петър Берон].

ARTICLE OR CHAPTER IN A BOOK/JOURNAL:

Draganova, T. (1972). Tarnovo prez 19 v. – *Izvestia na Okrajnia istoricheski muzej – V. Tarnovo*. V, 163–214. [Драганова, Т. (1972). Търново през XIX в. – *Известия на Окръжния исторически музей – В. Търново*. Т. V, 163–214].

CITING OF INTERNET SOURCES:

Peterson, W 2008, 'The Queen's Messenger: An Underwater Telegraph to Balaclava' in *The War Correspondent: The Journal of The Crimean War Research Society*, viewed 20 March 2017 <http://www.atlantic-cable.com/Cables/1855Crimea/#_edn1>.

'Abraham Darby' 2016, in *Encyclopædia Britannica Online*, viewed 24 February 2016 <http://www.britannica.com/biography/Abraham-Darby>.

SPECIFICS:

When the date of the publication is not indicated should be written: n.d.
When the place of the publication is not indicated should be written: n.p.

CITING IN THE TEXT:

(Berov, 1996a)
(Ilchev, Mitev, 2003, pp. 17-25)
(Dzhaleva-Chonkova, Kostov, Filipova, Harizanova, 1997, p. 50)
(60 Years, 1939, p. 23)

(Eldarov, 2002, pp. 38-42)
(Paskaleva, 1986, p. 36; Berov, 1996a, p. 23; 1996b, p. 38)
(Peterson, 2008)
(Abraham Darby, 2016)

The quotation should be placed before the punctuation mark – exemple:
The term has Latin origin and according to the Oxford Latin Lexicon it means "painstaking, diligent, zealous work / business / activity" (Glare, 2012, pp. 977, 978). This definition of the term is quite general and goes beyond the economic explanation of the industry as part of the economy…

CITING OF UNPUBLISHED SOURCES AND PERIODICALS:
The sources should be cited in footnotes

- ***Archival sources***

When citing archival source for first time the full data of the source should be indicated without abbreviations:

Държавен Архив – Варна, Ф. 29К, оp. 1, а.е. 15, л. 1-2.
Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий" – Български исторически архив, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.
The National Archives, Foreign Office 78/450, Letter from Strafford de Redcliffe to Henry Abbot, 13 April 1858, Constantinople.
Every next citing should be shortened:
ДА – Варна, Ф. 29К, оп. 1, а.е. 15, л. 1-2.
НБКМ – БИА, Ф. 6, а.е. 7, л. 3.
TNA, FO 78/450, Letter from de Redcliffe to Abbot, 13 April 1858.

- ***Periodicals***

Цариградски вестник, I, 23, 13 март 1850, с. 4.
Държавен вестник, IV, 19, 19 февруари 1883, с. 5.
Times, 23, 15 October 1856, p. 1.

CHARTS, FIGURES, ETC.
The charts and the figures should be placed in the exact place of the text and to have annotation:
Chart 1. *The factories in the Bulgarian lands until the Liberation (1878) – sources and literature*
Figure 1. *Dynamics of the revenue and expenditure book of the Dorostol and Cherven Metropolis*

II. TEXT'S LAYOUT:

TITLE IN ORIGINAL LANGUAGE

TITLE IN ENGLISH

Name SURNAME IN ORIGINAL LANGUAGE
Name SURNAME IN ENGLISH

Abstract: (150–300 words)
Key words:
JEL:

Text of the publication
(recommended volume of the text 22 000–27 000 characters with spaces – approximately 12–15 pages)

REFERENCES:

Example:

Correspondence address:	Correspondence address:
Name Surname – Position, academic title	**Ivan Roussev** – Professor, D.Sc.
Institution	University of Economics–Varna,
(Department)	Department of „Management and Administration“
Mailing address	77, Kniaz Boris I Blvd. 9002 Varna
(Phone number/fax)	Tel.: (+ 359) 886 866175
E-mail	E-mail: ivroussev@ ue-varna.bg

ЖУРНАЛ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ И АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
JOURNAL OF HISTORICAL AND ARCHAELOGICAL RESEARCH
ISSN 1314-748X (print)
ISSN 2683-0418 (online)
© Университетско издателство
"Епископ Константин Преславски", Шумен, 2020